

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Mindaugas Strockis

KLASIKINIŲ KALBŲ KIRČIO ŽYMĖJIMO ĮTAKA
LIETUVIŲ KIRČIO ŽYMĖJIMUI

Daktaro disertacija

Humanitariniai mokslai, filologija (04 H)

Vilnius

2007

Disertacija parengta 2003–2007 metais Vilniaus universitete

Eksterno konsultantas:

prof. habil. dr. Bonifacas Stundžia (humanitariniai mokslai, filologija 04 H)

TURINYS

1. ĮVADAS	6
1.1. Tyrimo objektas	6
1.2. Darbo tikslas ir uždaviniai.....	6
1.3. Tyrimo aktualumas ir naujumas	7
1.4. Tyrimo metodai	9
1.5. Šaltiniai.....	9
1.6. Disertacijos sandara.....	10
1.7. Disertacijos aprobavimas	11
1.8. Ginamieji teiginiai.....	12
2. Kirčio žymėjimas klasikinėse kalbose.....	13
2.1. Vedų kirčio notacijos sistema.....	13
2.2. Aleksandrietiškoji kirčio žymėjimo sistema	15
2.2.1. Senovės graikų kirčio toninis pobūdis	15
2.2.2. Aristofano Bizantiečio sistema.....	18
2.2.3. Glauko priegaidės.....	23
2.3. Bizantiškoji sistema.....	26
2.3.1. Graikų toninio kirčio transformacija į dinaminį.....	26

2.3.2. Oksitoninis gravis.....	30
2.4. Kirčio ir diakritiniai ženklai lotynų kalboje	33
2.4.1. Graikiški kirčio ženklai lotynų rašte („Servijaus priegaidės“)	33
2.4.2. Apex, sicilicus, nota geminationis.....	41
2.4.3. Tildės ženklas	42
3. Eksplikatyvinių diakritikų atsiradimas	44
3.1. Heninijaus sistema.....	45
3.1.1. Heninijaus sistemos atsiradimas.....	45
3.1.2. Heninijaus sistema Lietuvoje XVI–XVII a. ir sapfinė strofa.....	57
3.1.3. Heninijaus sistemos chronologija ir pabaiga.....	68
3.2. Humanistinė lotynų kalbos rašyba	72
3.2.1. Eksplikatyvinių diakritikų atsiradimo prielaidos	75
3.2.2. Humanistinės lotynų rašybos pavyzdžiai	78
4. Kirčio žymėjimo pradžia lietuvių raštuose	85
4.1. Kirčio ženklai Martyno Mažvydo raštuose	85
4.2. Kirčio ženklai Baltramiejaus Vileto raštuose	86
4.3. Kirčio žymėjimas LDK raštuose	88
4.4. Kirčio žymėjimas 1625 m. Jono Rėzos Psalmyne.....	89
4.5. Rėzos kirčio žymėjimo įtaka Danieliui Kleinui	92
4.6. Lotynų rašybos ir lietuvių kirčio žymėjimo raidos lygiagretumas.....	93

4.7. Sapūno ir Šulco lietuvių kalbos gramatika.....	93
4.8. Formalaus graikiškų taisyklių taikymo pėdsakai Mažosios Lietuvos autorių kirčio žymėjime	100
4.9. Graikų ir lietuvių priegaidžių atitikimas linksnių galūnėse	102
4.10. Kaip gravis virto trumpo kirčiuoto skiemens ženklu	103
5. Dabartinės lietuvių kirčio žymėjimo sistemos susiformavimas	106
5.1. Universitas lingvarum Litvaniae	106
5.2. Alternatyvioji lietuvių priegaidžių žymėjimo tradicija	109
5.3. Kuršaičio reformos	112
6. IŠVADOS.....	113
7. LITERATŪROS SĄRAŠAS.....	116
7.1. Šaltiniai.....	116
7.2. Literatūra	119

1. ĮVADAS

1.1. Tyrimo objektas

Šios disertacijos objektas yra lietuvių kalbos kirčio ir priegaidžių žymėjimo (akcentografijos) sistemos kilmė iš graikų ir lotynų kalbų kirčiavimo ir tų kalbų rašte vartotų kirčio žymėjimo sistemų. Kaip atskleidė tyrimo eiga, lietuvių kirčio žymėjimo sistema kilo iš 1) graikų kalbos kirčiavimo ir 2) lotynų kalbos rašyboje XVI amžiaus antrojoje pusėje susiformavusios diakritinių ženklų sistemos, kurią pirmieji lietuvių raštininkai perkėlė į lietuvių rašybą. Kadangi pati lotyniškoji kirčio ženklų rašybos praktika (mūsų laikais nebevartojama) kilo iš Renesanso filologų teorijų (mūsų laikų kalbos mokslo požiūriu klaidingų) apie antikinių kalbų kirčiavimą (t. y. galų gale iš to paties graikiškojo šaltinio), tiriamas tų teorijų susidarymo procesas XVI–XVII a. filologų veikaluose. Tyrimui atskleidus, kad XVI–XVII a. filologų idėjos kilo iš klaidingo antikinės kvantitatyvinės eilėdaros interpretavimo, nagrinėjami procesai, vykę kvantitatyvinėje graikų ir lotynų eilėdaroje, ir juos aiškinti mėginusios Renesanso filologų teorijos, padariusios įtaką lietuvių kirčio žymėjimo atsiradimui ir raidai.

1.2. Darbo tikslas ir uždaviniai

Šio darbo tikslas yra ištirti graikų ir lotynų kalbų kirčiavimo ir rašytinio kirčio žymėjimo įtaką lietuvių kirčio žymėjimo istorijai nuo lietuvių raštijos pradžios iki XIX amžiaus, parodant pačiose klasikinėse kalbose vykusius procesus ir senovės filologų supratimą apie juos. Supratimas apie senosios graikų kalbos kirčiavimą XVI amžiuje ir mūsų dienomis gerokai skiriasi, o savaime suprantama, kad senieji autoriai, kūrę lietuvių kirčio žymėjimą, vadovavosi savo meto pažiūromis į kalbotyros klausimus; todėl darbe keliamas uždavinys paaiškinti to meto filologų mąstymą apie graikų kirčiavimą ir atskleisti, kuo XVI–XVII a. pažiūros į šiuos reiškinius skiriasi nuo mūsų laikų ir kodėl.

1.3. Tyrimo aktualumas ir naujumas

Kirčiavimo istorija yra labai svarbi lietuvių kalbos istorijos dalis. Senąjį lietuvių kalbos kirtį pažįstame tik iš rašto paminklų (Kleino Gramatikos, Daukšos Postilės ir kitų raštų). Senovėje lietuvių kirtis buvo žymimas kitaip, nei mūsų dienomis, todėl norint suvokti senovinį kirčiavimą, būtina perprasti senovinio kirčio žymėjimo ypatybes, logiką ir kilmę (o mūsų dienų požiūriu logiką ten sunku iš pirmo žvilgsnio atrasti — pavyzdžiui, kaip nuo seno pastebėta, daugelyje Mažosios Lietuvos rašto paminklų kirčio ženklas visai nežymi kirčiuoto skiemens; be to, vartojami įvairios formos kirčio ženklai, kurie dažnai nesutampa su mums pažįstamomis priegaidėmis).

Senieji lietuvių raštai pastarąjį šimtmetį buvo intensyviai tiriami, tačiau kirčio žymėjimui nebuvo skiriama daug vietos. Kirčio žymėjimo klausimams skiriama vietos šiuose senųjų raštų tyrimuose (chronologine leidimo tvarka): Rozwadowski J., von, *Der litauische Akzent in der "Universitas Linguarum Litvaniae"*,— *Indogermanische Forschungen*, VII, 233–270, 1897; Skardžius, P. *Daukšos akcentologija*. Kaunas, 1935; Jonikas, P. *Kleino gramatikų bendrinė kalba*,— *Archivum Philologicum*, VII, Kaunas, 1938; Buchienė T., Palionis, J. *Pirmosios spausdintos lietuvių kalbos gramatikos*,— *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius, 1957; Palionis, J. *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.* Vilnius, 1967; Eigminas, Kazimieras. *Kristupo Sapūno ir Teofilio Šulco „Compendium Grammaticae Lithvanicae“*, — *Sapūno ir Šulco gramatika*, Vilnius, 1997, 9–32; Girdenis Aleksas, *Priegaidės S. Stanevičiaus raštuose*,— *Kalbotyros darbai*, I, Vilnius, 2000; Girdenis Aleksas, *Simono Stanevičiaus rašyba ir jo tarmės fonologinė sistema*,— *Kalbotyros darbai*, III, Vilnius, 2001.

Straipsniuose ir monografijose kirčio žymėjimas dažniausiai aptariamas kartu su senojo autoriaus rašyba (Palionis 1967, 19–50), neišskiriant į atskirą problemą. Tiriant senųjų lietuvių autorių kirčiavimą, kreipiamas dėmesys į senojo kirčio santykį su dabartine lietuvių kalba ir jos tarmėmis, o rašytinio kirčio žymėjimo ypatybės, tendencijos, anomalijos ir ypač klasikinių kalbų įtaka lieka sistemiškai nepaaiškintos. Pačios tendencijos dažnai pastebimos ir paminimos (kaip antai, kirčio ženklo vartojimas morfologinėms kategorijoms skirti, Palionis 1967, 45, arba tam tikra graikų kalbos įtaka, Eigminas 1997, 29–30), tačiau

dažniausiai kiekvieno senojo autoriaus kirčio žymėjimas apžvelgiamas atskirai, nemėginant apibrėžti bendros tendencijos, jos kilmės, vidinio nuoseklumo ir istorinės raidos. Dėl viso to kai kada tenka konstatuoti: „Kokią fonetinę vertę turėjo visi šie diakritiniai ženklai [akūtas, gravis, laužtinis ir tildės formos cirkumfleksas — M. S.], jų vartojimo specialiai neištyrus, sunku pasakyti“ (Palionis 1967, 26).

Labai retai senųjų raštų tyrimuose skiriama dėmesio klasikinių kalbų, graikų ir lotynų įtakai kirčio žymėjimui. Vis dėlto reikia nepamiršti, kad lotynų kalba buvo pagrindinė ir svarbiausia daugelio senųjų lietuvių autorių mokėta ir vartota svetimą kalbą, dažnai svarbesnę nei vokiečių ar lenkų. Dėl to, neatsižvelgus į klasikinių kalbų įtaką, neįmanoma nuodugniai ištirti senovės lietuvių kirčio rašybos klausimo. Naujausiuose senovės lietuvių raštų tyrimams skirtuose darbuose kai kada atsižvelgiama į klasikinių kalbų įtaką (paminėtinas Šinkūnas M., 2004), tačiau sistemingos studijos apie klasikinių kalbų įtaką senųjų lietuvių raštų rašybai kol kas nebuvo.

Kaip rodo šiame darbe dėstomi faktai, kirčio žymėjimo sistema į senąją lietuvių rašybą buvo perkelta iš to meto lotynų rašybos. Humanistinė lotynų kalbos rašyba pastaraisiais metais buvo išsamiai ištirta (Steenbakkens 1994a, b; Burkard 2003); šiuos tyrimus būtų galima papildyti, atsižvelgus į Heninijaus sistemos įtaką XVI–XVII a. lotynų kalbos rašybai.

Patys šios sistemos susidarymo procesai vyko klasikinių kalbų studijose XVI–XVII a. Europos mokyklose ir universitetuose; sakydami „Europos universitetuose“, turime galvoje ir Vilniaus universitetą. XVI–XVII a. lotynų ir graikų kirčiavimo ir kirčio žymėjimo teorija ir praktika senajame Vilniaus universitete iki šiol irgi nebuvo nuodugniai tiriama (LDK graikiškus rašto paminklus yra tyręs Tomas Veteikis (2004); graikų kirčiavimo ir eilėdaros senajame Vilniaus universitete klausimais esame paskelbę straipsnius 2001 ir 2002 m.). Renesanso ir vėlesnių laikų filologų pažiūras į graikų ir lotynų kirčiavimą geriausiai galime matyti iš eilėdaros; ji viską parodo net aiškiau, nei to meto filologų aprašymai, nes jų teorijos gali būti preskriptyvios arba *a posteriori* racionalizuojančios jau susidariusią padėtį, o eilėdaros analizė gali atskleisti pačią faktinę padėtį. Šiame darbe parodoma, kad vadinamoji

„Heninijaus sistema“ senosios graikų kalbos studijose Vilniaus universitete paliudyta graikiškoje eilėdaroje Europos mastu labai anksti, t. y. 1604 m.

Galiausiai, lietuvių kirčio žymėjimo panašumas į graikiškąjį buvo nusipelnęs tam tikro indoeuropeistų dėmesio. Seniai pastebėta, kad linksnių galūnių, ypač *ā* kamieno, priegaidės lietuvių ir senovės graikų kalbose žymimos vienodais ženklais (akūtas dešiniiniu ženklu, cirkumfleksas riestiniu ženklu). Šis darbas atskleidžia, kad tas lietuvių ir graikų žymėjimo sutapimas nėra atsitiktinis, o kyla iš intuityvaus lietuvių, lotynų ir graikų kalbų lyginimo XVI ir ypač XVII amžiuje. Nuo indoeuropeistinio klausimo, *ar pačios lietuvių ir graikų priegaidės* linksnių galūnėse yra *istoriškai susijusios*, šiame darbe atsiribojama.

Darbe daroma išvada, kad eksplikatyviniai (t. y. skiriantys homografines formas ir aiškinantys gramatines kategorijas, bet *nebūtinai sutampantys su tikrąja kirčio vieta*) diakritikai lietuvių ir lotynų rašyboje atsirado maždaug tuo pat metu (XVI a. antrojoje pusėje).

1.4. Tyrimo metodai

Darbe naudojami tekstologinis, hermeneutinis, aprašomasis metodai. Kartais, kai medžiaga to reikalauja, pasitelkiami lyginamosios istorinės kalbotyros metodai, ypač lyginant senovės filologų pažiūras su dabartinės kalbotyros nuomone apie svarstomus reiškinius.

1.5. Šaltiniai

Darbai medžiaga imta iš senovės graikų ir romėnų filologų veikalų, mums prieinamų XVI–XVII a. Vakarų Europos filologų veikalų, LDK išleistų lotyniškos ir graikiškos poezijos rinkinių ir senųjų lietuvių raštų, naudojantis senaisiais leidimais, senųjų leidimų fotokopijomis, fotografuotiniais leidimais ir mikrofilmais. Cituojant Antikos autorių veikalus, buvo naudojamos PHI ir TLG duomenų bazėmis. Konkretūs šaltiniai nurodyti darbo pabaigoje pateiktame literatūros sąrašė.

1.6. Disertacijos sandara

Disertaciją sudaro tokios dalys:

1. Šis *Įvadas*.

2. *Kirčio žymėjimo pradžia klasikinėse kalbose*. Aptariama kirčio žymėjimo kilmė ir raida graikų kalboje nuo seniausių laikų iki bizantiškosios sistemos susiformavimo. Šią dalį vienijanti idėja yra tokia, kad seniausiais laikais kirčio ženklais buvo žymimas *tikrai kirčiuotas* žodžio skiemuo (o *nekirčiuotas* skiemuo galėjo būti žymimas tik specialiai tam skirtu *nekirčiuoto* skiemens ženklu). Priegaidžių ženklai buvo sukurti žymėti kylantį ar krintantį skiemens toną senojoje graikų kalboje. Vis dėlto jau Antikos laikais pradėjo rasti sąlyginių kirčio rašybos taisyklių.

3. *Eksplikatyvinių diakritikų atsiradimas*. Šioje dalyje tiriama, kokie procesai nulėmė, kad graikiškais kirčio ženklais XVI–XVIII a. lotynų rašyboje pradėta žymėti *nekirčiuotus* paskutiniuosius skiemenis, t. y. kirčio ženklai virto eksplikatyviniais diakritikais (ypač linksnių galūnėse). Svarbiausias veiksnys čia buvo klaidinga antikinės eilėdaros interpretacija, atvedusi į vadinamąją „Heninijaus“ sistemą.

4. *Kirčio žymėjimo pradžia lietuvių raštuose*. Tiriama lietuvių kirčio žymėjimo raida nuo pirmųjų raštų iki XVIII a. Parodoma, kad senasis lietuvių kirčio žymėjimas kilo iš humanistinės lotynų rašybos. Daugiau skiriama dėmesio Danieliaus Kleino pirmtakui Jonui Rėzai, nes iki šiol Kleinas dažnai buvo laikomas pirmuoju lietuvių kirčio žymėjimo sistemos kūrėju; darbe parodoma, kad iš tiesų Rėza ir kai kurie dar ankstesni autoriai jau vartojo labai panašią į Kleino sistemą. Taip pat santykinai daugiau dėmesio skiriama Sapūno ir Šulco gramatikai, kadangi joje vartota kirčio žymėjimo sistema atrodo sudėtinga, labai nereguliari ir iki šiol yra nepakankamai ištirta.

5. *Dabartinės lietuvių kirčio žymėjimo sistemos susiformavimas*. Aptariama *Universitas lingvarum Litvaniae* (1737 m.) kirčio žymėjimo sistema, atskleidžiant, kad ir ji kilo iš tos pačios graikiškosios ir lotyniškosios tradicijos, nors *Universitas* autorius, skirtingai nei Mažosios Lietuvos autoriai, liovėsi mechaniškai taikyti graikų kirčiavimo taisykles

lietuvių kalbai ir ėmėsi žymėti tikrąsias lietuvių priegaides. Aptariama alternatyvioji (Stanevičiaus ir Jauniaus) lietuvių priegaidžių žymėjimo tradicija, kilusi iš sąmoningo lietuvių ir graikų priegaidžių fonetinio lyginimo (kuris anksčiau nei XIX amžiuje, t. y. prieš lyginamosios istorinės kalbotyros atsiradimą, būtų buvęs istoriškai neįmanomas). Baigiama Kuršaičio reformomis, suformavusiomis dabartinį lietuvių kirčio žymėjimą.

6. *Išvados*, kuriose apibendrinami tyrimo rezultatai.

Visame darbe daug dėmesio skiriama klasikinėms kalboms, kadangi dauguma procesų, formavusių supratimą apie kirčio žymėjimą, vyko kaip tik jose, o į lietuvių rašybą buvo perkelti jau susiformavę šių procesų rezultatai.

1.7. Disertacijos aprobavimas

Disertacijos tekstas apsvarstytas ir rekomenduotas ginti Vilniaus universiteto Baltistikos katedros posėdyje, vykusiame 2007 m. birželio ... d.

Disertacijos tema paskelbti šie straipsniai:

1. *Graikų kalbos kirčiavimas ir eilėdara XVII amžiaus Vilniaus Universitete. Grigaliaus Sventickio Odarion*,— Literatūra 43 (3), Vilnius, 2001, p. 106–116.
2. *Graikų kalbos kirčiavimo teorijos ir Grigaliaus Sventickio Odarion (1604) eilėdara*,— Literatūra 44 (3), Vilnius, 2002, p. 87–96.
3. *Graikų ir lotynų kirčiavimo įtaka lietuvių kirčio žymėjimui*, Baltistica XXXIX(2), 2004, 289–307.
4. (Kartu su Jonu Palioniu) *Jono Rėzos 1625 m. Psalmyno kirčiavimas*,— Baltistica XL(1), Vilnius, 2005, 31–44.

1.8. Ginamieji teiginiai

1. Dabartinė kirčio žymėjimo sistema lietuvių kalbos rašyboje nepertraukiamos raidos keliu kyla iš kirčio žymėjimo sistemos, vartotos Mažojoje Lietuvoje nuo XVI amžiaus antrosios pusės. Mažosios Lietuvos autorių vartota kirčio žymėjimo sistema savo ruožtu kyla iš humanistinės lotynų kalbos rašybos eksplikatyvinių diakritikų ir išlaiko nemažai jos bruožų.

2. Humanistinės lotynų kalbos rašybos eksplikatyvinių diakritikų sistema susidarė XVI amžiaus antrojoje pusėje dėl vadinamosios „Heninijaus“ kirčiavimo sistemos senosios graikų kalbos studijose.

3. „Heninijaus“ sistema senosios graikų kalbos studijose, atsiradusi Anglijoje ir Olandijoje, o Lietuvoje pirmą kartą paliudyta 1604 m. (t. y. prieš paties H. K. Heninijaus gimimą), savo ruožtu kilo iš klaidingo antikinės eilėdaros (ypač daktilinio hegzametro ir mažosios sapfinės strofos) interpretavimo XVI ir XVII amžiuje. Tokį interpretavimą iliustruoja 1604 m. Vilniuje sukurto graikiško eilėraščio *Odarion* sapfinė strofa, ir lietuviškas 1589 m. hegzametas.

4. Minėtas antikinės eilėdaros interpretavimas, Heninijaus sistema graikų kalboje, lotynų eksplikatyvinių diakritikų ir lietuvių kirčio ženklų atsiradimas vyko vienu metu (XVI amžiaus antrojoje pusėje) ir yra susiję reiškiniai.

2. Kirčio žymėjimas klasikinėse kalbose

Daugumos dabartinių kalbų kirčio ženklai kilę iš graikiškųjų, bet egzistuoja ir nepriklausomai susiformavusi senovės indų kirčio ženklų sistema, vartota Vedų tekstuose (Whitney 28–34, Schwyzer 375 et al.).

2.1. Vedų kirčio notacijos sistema

Kaip ir senovės graikų, indų kirtis buvo toninis. Senovės indų gramatikai skiemenų tonus vadino *udātta*, *anudātta* ir *svarita*. *Udātta* reiškė fonologiškai kirčiuoto skiemens toną, *anudātta* nekirčiuoto, o *svarita* buvo vadinamas pokirtinio skiemens tonas arba tam tikra antrinės kilmės priegaidė, kilusi iš kirčiuoto ir nekirčiuoto skiemens kontrakcijos.¹ Prieškirtinio skiemens *anudātta* turėjo dar žemesnį toną, nei likusieji *anudātta*, ir buvo vadinamas *sannatara* (Burrow 115).

Europos mokslininkai kai kada *udātta* vadina „akūtu“, *anudātta* „graviu“, o *svarita* „cirkumfleksu“ (Whitney 28).² Pokirtinio skiemens *svarita* vadinamas „enklitiniu“ arba „priklausomu cirkumfleksu“ (*enclitic, dependent circumflex*), o iš kontrakcijos kilęs *svarita* tonas, kuris kartu yra fonologinis žodžio kirtis, vadinamas „nepriklausomu cirkumfleksu“ (*independent circumflex*, Whitney 29).

Senovės indų tekstuose, ypač Rig Vedoje, tam tikru ženklu (horizontaliu pabraukimu) buvo žymimas prieš fonologiškai kirčiuotą skiemenį einantis *anudātta* (*sannatara*) skiemuo; pats *udātta* skiemuo likdavo nepažymėtas, o tada kitu ženklu (vertikaliu brūkšniu virš skiemens) buvo žymimas pokirtinis *svarita*. Sakinio pradžioje *sannatara* ženklu buvo

¹ Ši kontrakcija įvyko epochoje jau po Vedų sukūrimo (Burrow 114).

² Pagal tipologinį panašumą su senovės graikų, ypač Aleksandrijos sistemos, kirčio žymėjimu.

žymimas ne tik tiesiogiai prieš kirčiuotąjį einantis skienuo, bet visi prieškirtiniai skiemenys iki pirmojo *udātta*.

Lotyniškais raidėmis transliteruotuose sanskrito žodžiuose *udātta* paprastai žymimas akūto pavidalo ženklai, o nepriklausomas *svarita* žymimas graviu. Nefonologiniai tonai (*anudātta*, *sannatara* ir priklausomas *svarita*) dažniausiai nežymimi.³

Schwyzerys pateikia tokį Vedų kirčiavimo pavyzdį (375): *aham rudrebhir vasubhiḥ čarāmi* (tiksliai transkribuota Vedų notacija) = *ahám rudrēbhir vásubhiḥ čarāmi* (pažymėti fonologiniai kirčiai; RV X 125, 1; = Whitney 518–519). Matome, kad Vedose žymimas ne fonologiškai kirčiuotas skienuo, o viso žodžio ar net sakinio tono kontūras, kur pats fonologiškai kirčiuotas skienuo lieka grafiškai nepažymėtas. Iš šios notacijos abstrahuotą fonologinį žodžių kirtį akūto pavidalo ženklai pažymi tik Europos mokslininkai, transliteruodami senovės indų tekstus.

Egzistuoja ir kitos senovės indų kirčio notacijos sistemos. Viena iš jų, vartojama Sāma Vedoje, yra labai sudėtinga ir turi apie tuziną įvairių ženklų. Ar šioje sistemoje slepiasi kokios dar neištirtos senovės indų prozodijos ypatybės, nežinia.⁴

Iki 700 m. po Kr. senovės indų toninis kirtis iš gyvosios kalbos išnyko (Burrow 115), bet liko Vedų recitavimo tradicija. Tradiciškai recituojant Vedų tekstus, žemu tonu buvo pabrėžiami prieškirtiniai *sannatara* ir aukštu tonu visi *svarita* skiemenys, o pats fonologinį kirtį turėjęs bet grafiškai nepažymėtas *udātta* buvo tariamas nekirčiuoto skiemens tonu.⁵

³ Sic: *svarita* kai kada vadinamas „circumflexu“, bet žymimas graviu; *anudātta* (*sannatara*) kai kada vadinamas „graviu“, bet paprastai nežymimas.

⁴ Whitney 31: „The Sāma-Veda method is the most intricate of all. It has a dozen different signs... varying according both to the accentual character of a syllable and to its surroundings. Its origin is obscure; if anything more is indicated by it than by other simpler systems, the fact has not been demonstrated.“

⁵ Whitney 32: „The system of accentuation as marked in the Vedic texts appears to have assumed in the traditional recitation of the Brahmanic schools a peculiar and artificial form, in which the designated syllables, grave [*anudātta* — M. S.] and circumflex (equally the enclitic and the independent circumflex) [*svarita* — M. S.], have acquired a conspicuous value, while the undesignated, the acute [*udātta* — M. S.], has sunk into

Senovės indų kirčiavime nėra atitikmens graikų ar lietuvių cirkumflekso ir akūto opozicijai. Fonetškai artimas graikų cirkumfleksui *svarita* tonas atsirado laikotarpiu jau po Vedų (Burrow 117). Tose paveldėtose žodžių formose, kur graikų kalba turi cirkumfleksą, Vedose jį atitinka toks pat udātta kirtis, kaip ir kitose pozicijose (Burrow *ibid.*).

2.2. Aleksandrietiškoji kirčio žymėjimo sistema

2.2.1. Senovės graikų kirčio toninis pobūdis

Kaip ir indų, senovės graikų kalbos kirtis buvo toninės prigimties, todėl galima tikėtis ir kirčio žymėjimo sistemų analogijos.

Senovės graikų filologai aprašydavo graikų kalbos kirtį muzikos terminais. Kirčiuotas žodžio skiemuo buvo tariamas aukštesniu tonu. Buvo laikoma, kad fonologiškai nekirčiuoti žodžio skiemenys irgi turi savo toną, žemesnį nei kirčiuoto skiemens, tad apie žodžio kirtį buvo mąstoma kaip apie viso žodžio tono kontūrą.

Didžiausias skirtumas tarp kirčiuoto ir nekirčiuoto skiemens tonų buvo kvintos intervalas. Tokią informaciją duoda *locus classicus* iš Dionisijo Halikarnasiečio (apie 60 pr. Kr. — apie 7 pr. Kr.) veikalo *Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων* (*De compositione verborum*), 11.58–64:

διαλέκτου μὲν οὖν μέλος ἐνὶ μετρεῖται
διαστήματι τῷ λεγομένῳ διὰ πέντε ὡς ἔγγιστα,
καὶ οὔτε ἐπιτείνεται πέρα τῶν τριῶν τόνων καὶ
ἡμιτονίου ἐπὶ τὸ ὀξύ οὔτ' ἀνίσταται τοῦ χωρίου
τούτου πλέον ἐπὶ τὸ βαρύ, οὐ μὴν ἅπασα λέξις ἢ
καθ' ἐν μόριον λόγου ταπτομένη ἐπὶ τῆς αὐτῆς

Kalbos melodija matuojama vienu intervalu,
artimu tam, kuris vadinamas διὰ πέντε (kvinta), ir
nepakeliama daugiau kaip trimis tonais ir pustoniui iki
aštrumo (τὸ ὀξύ), ir nenuleidžiama labiau nei tokiu
pačiu intervalu iki sunkumo (τὸ βαρύ). Ne kiekvienas
žodis, sudarantis kalbos dalį, tariamas tuo pačiu
įtempimu, tačiau vienas tariamas aštriuoju, kitas

insignificance.“ Burrow 115: „The modern recitation of the *Rgveda* follows the notational system to the extent of pronouncing the sannatara lowest and the svarita highest musically of syllables and ignoring udātta altogether. This is a secondary development although it may be old, and at variance with the teachings of Pāṇini which are at complete agreement with the findings of comparative philology.“

λέγεται τάσεως, ἀλλ' ἡ μὲν ἐπὶ τῆς ὀξεΐας, ἡ δ' ἐπὶ τῆς βαρείας, ἡ δ' ἐπ' ἀμφοῖν. τῶν δὲ ἀμφοτέρων τὰς τάσεις ἔχουσιν αἱ μὲν κατὰ μίαν συλλαβὴν συνεφθαρμένον ἔχουσι τῷ ὀξεῖ τὸ βαρὺ, ἄς δὴ περισπωμένης καλοῦμεν· αἱ δὲ ἐν ἑτέρᾳ τε καὶ ἑτέρᾳ χωρὶς ἑκάτερον ἐφ' ἑαυτοῦ τὴν οἰκείαν φυλάττον φύσιν. καὶ ταῖς μὲν δισυλλάβοις οὐδὲν τὸ διὰ μέσου χωρίον βαρύτητός τε καὶ ὀξύτητος· ταῖς δὲ πολυσυλλάβοις, ἡλίκαί ποτ' ἂν ᾧσιν, ἡ τὸν ὀξύν τόνον ἔχουσα μία ἐν πολλαῖς ταῖς ἄλλαις βαρείαις ἔνεστιν. ἡ δὲ ὀργανικὴ τε καὶ ὠδικὴ μοῦσα διαστήμασί τε χρῆται πλείοσιν, οὐ τῷ διὰ πέντε μόνον, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ διὰ πασῶν ἀρξαμένη καὶ τὸ διὰ πέντε μελωδεῖ καὶ τὸ διὰ τεττάρων καὶ <τὸ διὰ τριῶν καὶ τὸν> τόνον καὶ τὸ ἡμιτόνιον, ὡς δὲ τινες οἴονται, καὶ τὴν δίεσιν αἰσθητῶς· τὰς τε λέξεις τοῖς μέλεσιν ὑποτάττειν ἀξιοῖ καὶ οὐ τὰ μέλη ταῖς λέξεσιν, ὡς ἐξ ἄλλων τε πολλῶν δῆλον καὶ μάλιστα ἐκ τῶν Εὐριπίδου μελῶν, ἃ πεποίηκεν τὴν Ἡλέκτραν λέγουσαν ἐν Ὁρέστη πρὸς τὸν χορόν

σίγα σῖγα, λευκὸν ἔχνος ἀρβύλης
τίθετε, μὴ κτυπεῖτ'·
ἀποπρὸ βᾶτ' ἐκεῖσ', ἀποπρὸ μοι κοίτας.

ἐν γὰρ δὴ τούτοις τὸ 'σίγα σῖγα λευκὸν' ἐφ' ἑνὸς φθόγγου μελωδεῖται, καίτοι τῶν τριῶν λέξεων ἑκάστη βαρείας τε τάσεις ἔχει καὶ ὀξεΐας. καὶ τὸ 'ἀρβύλης' τῇ μέσῃ συλλαβῇ τὴν τρίτην ὁμότονον ἔχει, ἀμηχάνου ὄντος ἐν ὄνομα δύο λαβεῖν ὀξεΐας. καὶ τοῦ 'τίθετε' βαρυτέρα μὲν ἡ πρώτη γίνεται, δύο δ' αἱ μετ' αὐτὴν ὀξύτονοι τε καὶ ὁμόφωνοι. τοῦ τε 'κτυπεῖτε' ὁ περισπασμὸς ἠφάνισται· μῖα γὰρ αἱ δύο συλλαβαὶ λέγονται τάσει. καὶ τὸ 'ἀποπρὸ βᾶτε' οὐ λαμβάνει τὴν τῆς μέσης συλλαβῆς προσωδίαν ὀξεΐαν, ἀλλ' ἐπὶ τὴν

sunkiūju, o dar kitas abiem. Iš tų žodžių, kurie turi abu tonus, vieni aštrumą ir sunkumą turi susiliejęsi tame pačiame skiemenyje, kurį, kaip žinia, vadiname cirkumfleksiniu (περισπωμένη), o kiti juos turi atskiruose skiemenyse, tad ir vienas, ir kitas tonas išlaiko nuosavą prigimtį. Dviskiemeniuose žodžiuose tarp sunkumo (βαρύτης) ir aštrumo (ὀξύτης) nėra nieko tarpinio, o daugiaskiemeniuose, kokie ilgi jie bebūtų, vienas aštraus tono skiemuo yra tarp likusių sunkių. Vis dėlto grojimo ir dainavimo mūza naudoja ne tik διὰ πέντε, bet ir kitus intervalus: pradėjusi nuo διὰ πασῶν (oktavos), ji gieda ir διὰ πέντε (kvinta), ir διὰ τεττάρων (kvarta), ir διὰ τριῶν (tercija), ir tonu, ir pustoniu, o kai kieno manymu įmanoma išgirsti net δίεσις (ketvirtį tono); mat [mūza] nusprendė, kad žodžiai turi paklusti melodijai, o ne melodija žodžiams. Tai akivaizdu iš daugelio pavyzdžių, o labiausiai iš Euripido giesmių, kur *Oreste* Elektra sako chorui:

[Citata Eur. *Or.* 140–142]

Juk čia „σίγα σῖγα λευκὸν“ dainuojama ta pačia nata, nors kiekvienas iš šių trijų žodžių turi ir sunkiuosius, ir aštriuosius įtempimus. Ir žodžio „ἀρβύλης“ trečiasis skiemuo turi tą patį toną, kaip ir antrasis, nors ir neįmanoma, kad vienas žodis turėtų du aštriuosius skiemenis. Ir žodyje „τίθετε“ pirmasis skiemuo tampa sunkesnis, o po jo einantys du yra aštresni ir tarpusavyje vienodi. Žodyje „κτυπεῖτ“ cirkumfleksas (περισπασμός) pasislepia, nes abu skiemenys tariami tuo pačiu įtempimu. Žodžiuose „ἀποπρὸ βᾶτε“ vidurinis skiemuo negauna aštriojo tono, tačiau trečiojo skiemens tonas atitenka

τετάρτην συλλαβὴν μεταβέβηκεν ἢ τὰσις ἢ τῆς ketvirtajam skiemeniui.
 τρίτης.

Šiuo liudijimu mūsų laikų mokslininkai dažniausiai pasitiki, nors kai kada dėl jo patikimumo pareiškiami ir abejonių.⁶ Vis dėlto įvairių šaltinių teikiami duomenys apie graikų kirčiavimą sutampa, ir neatrodo, kad jais būtų galima pagrįstai abejoti. Galima teigti, kad apie senovės graikų kirčio realizaciją turime visai išsamų vaizdą (Risch 187).

Toninę senovės graikų kirčio realizaciją paliudija ir tai, kad kvantitatyvinė senovės graikų eilėdara nesusijusi su žodžio kirčiu. Šis faktas irgi nekelia abejonių, o jį pailiustruoti galima dar vienu *locus classicus*, Menandro (344/3–292/1 pr. Kr.) komedijos fragmentu, pacituotu Atėnajo *Deipnosofistuose* 13, 28:

πεποήκατ' ἔργον οὐχ ἑταίρων, [Παρμένων,
 ◡◡◡ ◡ ◡ | ◡ ◡ ◡ | — ◡ ◡ ◡
 μὰ Δί'] ἀλλ' ἑταιρῶν ταῦτ' ὄντα γράμματα
 ◡ ◡ ◡ ◡ ◡ | — ◡ ◡ ◡ | ◡ ◡ ◡
 τὴν προσαγόρευσιν οὐ σφόδρ' εὖσημον ποεῖ.
 — ◡ ◡ ◡ ◡ | ◡ ◡ ◡ — ◡ | — ◡ ◡ ◡

Iš čia matyti, kad žodžių *ἑταίρων* ir *ἑταιρῶν* skirtingas kirtis turėjo būti aiškiai girdimas (nes iš kirčio kyla žodžių žaismas, turėjęs sukelti komedijos žiūrovų juoką), nepaisant vienodos šių žodžių metrinės schemos ir vienodo metrinio ikto (jei iktas tais laikais iš viso buvo kaip nors ypatingai realizuojamas): ◡ ◡ —.

Net jei suabejotume, ar Dionisijo Halikarnasiečio laikais toninis kirtis dar galėjo egzistuoti gyvojoje kalboje, vargu ar kas abejotų, kad jis tikrai tebebuvo girdimas Menandro laikais.

⁶ Kai kada teigiama, kad I amžiuje pr. Kr. Mažojoje Azijoje gimęs ir Romoje gyvenęs Dionisijas negalėjo nieko žinoti apie V amžiaus Atikos dialekto kirtį, kuri mėgino aprašyti: „Dionysius’ testimony refers at best to the traditional recitation in the classical manner (provided that it was still carried on with a degree of authenticity in his day), or at worst merely repeats the pronouncements of his predecessors — who themselves may or may not have given a linguistically trustworthy account of the facts [...]“ (Pulgram, 79).

Dar vienas *locus classicus* iliustruoja, kad V amžiuje pr. Kr. buvo aiškiai girdima žodžio priegaidė. Kaip žinoma iš įvairių Antikos šaltinių,⁷ vaidinant Euripido tragediją *Orestas*, aktorius Hegelochas 279 eilutėje⁸ netyčia ištarė cirkumfleksą, ir vietoje γαλήν' (=γαληνά, elidavus kirčiuotą žodžio skiemenį, paskutinis likęs skiemuo turėtų skambėti akūto tonu⁹) pasigirdo žodis γαλήν („žebenkštė“), sukėlęs žiūrovų juoką. Šis įvykis vėliau buvo paminėtas Aristofano komedijoje *Varlės* (303–304) ir kitur.

Nors fonologiškai kirčiuotas žodžio skiemuo yra tik vienas, toninio kirčio sąlygomis graikų filologai mąstė apie viso žodžio tono kontūrą. Senieji, aleksandrietiškieji, graikų kirčio ženklai tarsi brėžė žodžio tono grafiką. Mes paveldėjome grafinį kirčio ženklų pavidalą, tačiau senoji jų grafinės formos motyvacija jau pamiršta.

2.2.2. Aristofano Bizantiečio sistema

Graikų kirčio ženklus, kaip skelbia Teodosijaus Aleksandriečio (IV–V a. po Kr.) liudijimas,¹⁰ išrado Aleksandrijos filologas Aristofanas Bizantietis (257–180 m. pr. Kr.).¹¹ Jo žymėjimas dabar vadinamas aleksandrietiškąja sistema. Joje vartojami trys kirčio ženklai: akūtas, gravis ir cirkumfleksas.

⁷ Aristoph. *Ran.* 303–304, Suid. η36 (Ἠγέλοχος), Scholia in Euripidem (Scholia vetera), Scholia in *Ranas* (Scholia vetera), Commentarium in *Ranas* (scholia recentiora Tzetzae).

⁸ Eurip. *Orest.* 279: ἐκ κυμάτων γὰρ αἴθις αἶ γαλήν' ὄρω.

⁹ Žr. Tronskij 81 ir jo nurodomus šaltinius.

¹⁰ Šio liudijimo tikrumą, dėl kurio būta ir abejonių, patvirtino B. Laumo tyrimai (Laum 1928, dar žr. Schwyzer *Griech. Gramm.* 374).

¹¹ Aristofanas Bizantietis laikomas ir kitų prozodinių bei skyrybos ženklų išradėju, tarp jų ir balsio ilgumo brūkšnio bei trumpumo lankelio (Arcadius Grammaticus, *De accentibus* 212, ed. M. Schmidt, Jena: Mauke, 1860).

Akūtas, kaip ir dabar priimtoje sistemoje, žymėjo kirčiuoto skiemens (ὄξεϊα) tono kilimą; turint galvoje rašymo kryptį iš kairės į dešinę, akūto ženklas (´) kildamas tarsi brėžia tono kitimo grafiką.¹²

Gravio ženklas (˘) atitinkamai vaizdavo tono kritimą ir buvo vartojamas nekirčiuotam skiemeniui žymėti.

Kyla klausimas, kam reikalingas specialus ženklas nekirčiuotam skiemeniui žymėti. Galima spėti, kad gravis tebuvęs neigiamos reikšmės ženklas, reiškęs tiesiog nekirčiuotą skiemenį. Toks išpūdis gali susidaryti ir iš šios Herodiano vietos:

Ἰστέον δὲ ὅτι καθ' ἐκάστην λέξιν ἐν μιᾷ συλλαβῇ τίθεμεν ἢ ὄξεϊαν ἢ περισπωμένην, ἐν δὲ ταῖς λοιπαῖς συλλαβαῖς βαρεῖαν· οἷον ἐν τῷ Μένελάδῳ δευτέρα συλλαβὴ ὄξύνεται, αἱ δὲ λοιπαὶ βαρύνονται, καὶ ἐν τῷ ἄλλοῖός ἡ μέση περισπᾶται, ἡ δὲ πρώτη καὶ τρίτη βαρύνονται· διὸ καὶ βαρύτονα καλεῖται τὰ παροξύτονα καὶ προπαροξύτονα καὶ προπερισπώμενα, διὸ ἡ τελευταία τούτων βαρύνεται· ἀλλ' ὡς ὁμολογουμένως τὰς τοιαύτας βαρείας ἐῶμεν, διὰ τὸ μὴ καταστίζειν τὰ βιβλία. Herodian. *De pros. cath.* 3.1.10 Lentz (pagal kitą numeraciją 1.10.6)

Žinotina, kad kiekviena žodyje dedame arba akūtą, arba cirkumfleksą, o likusiuose skiemenyse gravį, kaip antai, žodyje Μένελάδος [t. y. Μενέλαος] antrasis skiemuo turi akūtą [pažod. „yra aštrinamas“], o liekusieji turi gravį [„yra apsunkinami“], ir žodyje ἄλλοῖος [ἀλλοῖος] vidurinysis skiemuo turi cirkumfleksą [„yra apjuosiamas“], o pirmasis ir trečiasis turi gravį [„apsunkinami“]; dėl to tie žodžiai, kurie turi akūtą antrajame arba trečiajame nuo galo skiemenyje, arba cirkumfleksą antrajame nuo galo, vadinami baritonais [„sunkaus tono“], kadangi jų paskutinis skiemuo turi gravį [„apsunkinamas“]. Tačiau tokius gravius [t. y. gravio ženklus], kaip savaime suprantamus, praleidžiame, kad per daug neišmargintume knygų.

¹² Seniausiuose kirčiuotuose graikų rašto paminkluose akūto ženklas turbūt buvo ir rašomas rankos judesiu iš kairės į viršų ir į dešinę, kaip galima spręsti iš jo išvaizdos ypatybių (plg. Schwyzer 374) ir Arkadijaus Gramatiko aprašymo (Arcadius ibid.). Vėliau rankos judesys pasikeitė, tapdamas toks, koks ir mūsų laikais: iš viršaus žemyn ir į kairę.

Nuomone, kad *gravis* tebuvęs viso labo neigiamos reikšmės ženklas, pagrįstų ir analogija su *spiritus lenis* ženklo reikšme, kuris tikrai yra neigiamos reikšmės ženklas. Žinoma, kad iki II–III a. po Kr. diakritiniai ženklai buvo rašomi ne visame tekste, o tik tose vietose, kur be ženklų tekstas būtų sunkiau suprantamas (Schwyzer 374). Tariant Antikos filologų terminais, kirčio ženklai buvo žymimi tik *πρὸς διαστολὴν τῆς ἀμφιβόλου λέξεως* („neaiškaus žodžio atskiriami“, Arcadius *De accentibus* 211 Schmidt). Jeigu, sakysime, *asper* ženklai būtų žymimi visame tekste, pats *asper* ženklo nebuvimas aiškiai rodytų aspiracijos nebuvimą, bet jei diakritikai dedami tik retkarčiais, ženklo nebuvimas dar nieko nerodo, ir prireikia neigiamos reikšmės ženklo, lenio.¹³ Panašiomis aplinkybėmis graikams kai kada buvo reikalingi *ὕφέν* bei *ὕποδιαστολή* ženklai, kuriuos mini senovės gramatikai:¹⁴ *ὕποδιαστολή* rodė ribą tarp žodžių, o *ὕφέν* (*ὕφ’ ἔν*) ženklas reiškė, kad toje vietoje žodžių ribos nėra.¹⁵ Akivaizdu, kad pradėjus rašyti su tarpais tarp žodžių, šie ženklai tapo nereikalingi. Taigi gali pasirodyti, kad ir *gravis* ženklo paskirtis buvusi panaši: rodyti nekirčiuotą skiemenį, kai kirtis žymimas ne visada.

Vis dėlto iš mūsų laikus pasiekusių senojo kirčio žymėjimo pavyzdžių atrodo, kad Aleksandrijos sistemoje *gravis* turėjo kiek rimtesnę paskirtį: jis galėjo žymėti ne bet kurį nekirčiuotą skiemenį, o tik tam tikrus, ypač prieškirtinius skiemenis, kurių tonas buvo žemesnis nei likusių nekirčiuotų skiemenų. Buvo rašoma *κρατέρος, ἀφνειος, πρωτοπάγεις, ἐπέσσεύοντο* ir pan. (nors ne visada nuosekliai).¹⁶ Teoriniuose samprotavimuose senovės graikų filologai, tiesa, neakcentavo skirtumo tarp prieškirtinių ir likusių nekirčiuotų

¹³ Panašiai yra, pavyzdžiui, mūsų laikų lotynų kalbos vadovėliuose: jeigu ilgumo ženklai žymimi visame tekste, trumpumo lankelio nereikia, nes pats brūkšnio nebuvimas aiškiai rodo trumpą balsį. Jeigu ilgumai žymimi tik kai kada, prireikia trumpumo ženklo.

¹⁴ *Supplementa artis Dionysianae vetusta*, ed. G. Uhlig, Grammatici Graeci, vol. 1.1. Leipzig: Teubner, 1883.

¹⁵ Iš šio graikiško ženklo pavadinimo kilo brūkšnelio (-) pavadinimas *hyphen* vėlyvojoje lotynų ir dabartinėje anglų kalbose (naujojoje graikų kalboje žodis *ὕφέν* reiškia *συνίζησις* lankelį).

¹⁶ Būdingus pavyzdžius žr. Hirt 1929, 40 ir jo nurodomą lit. Dar žr. Tronskij 74–80.

skiemenu,¹⁷ tačiau kai kurie autoriai, pradedant Aristotelium (*Poet.* 1456b31)¹⁸ minėjo vadinamąjį „vidurinį“ (μέση) toną, kurį mūsų laikų mokslininkai kai kada identifikuoja su silpnuoju (paskutinio skiemens prieš kitą žodį) akūto alotonu, dar vadinamu „oksitoniniu graviu“ (Stanford 1967, 158 ir jo nurodoma lit.). Ar toks identifikavimas būtų teisingas, ar ne, vis dėlto matome, kad senuosiuose graikų rašto paminkluose gravis dažniausiai buvo rašomas tik priešskirtiniuose skiemensuose. Taigi logiška manyti, kad tik tie skiemens buvo laikomi *sensu stricto βαρεῖα* („sunkūs“), kuriuose rašte žymėtas gravis, o μέσαι („viduriniai“) buvo tie, kurie rašte jokių ženklų nebuvo žymimi.

Analogija su senovės indų sistema akivaizdi: visi nekirčiuoti skiemens yra *anudātta*, tačiau specialiu ženklu žymimi tik priešskirtiniai *sannātara*.

Daugiaskiemeniame žodyje galėjo būti žymimi net keli graviai ant kiekvieno priešskirtinio skiemens: γέωργος πένης (mūsų laikų rašyba γεωργός πένης). Vėl matome panašumą su senovės indų sistema, kur sakinio pradžioje *sannātara* ženklu pažymimi visi priešskirtiniai skiemens iki pirmojo *udātta*.

Paskutinio skiemens akūto alotonas, mūsų laikais žymimas graviu (vadinamasis „oksitoninis gravis“), likdavo visai nepažymėtas, panašiai kaip indų *udātta* (galima sakyti, kad *udātta* ir „oksitoninio gravio“ alotonas buvo žymimi tik netiesiogiai, ženklinant prieš tai einantį skiemens). Kitaip tariant, tai, kas mūsų laikais rašoma σοφός λέγει, aleksandriečių filologų buvo rašoma σόφος λέγει.¹⁹

¹⁷ Herodianas rašo, kad kiekviename žodyje tik vienas skiemuo turi ὀξεῖα arba περισπωμένη toną, o visi likusieji turi βαρεῖα („gravi“, t. y. yra nekirčiuoti), kaip pavyzdžiui Μένελάος: „καθ' ἐκάστην λέξιν ἐν μιᾷ συλλαβῇ τίθεμεν ἢ ὀξεῖαν ἢ περισπωμένην, ἐν δὲ ταῖς λοιπαῖς συλλαβαῖς βαρεῖαν· οἷον ἐν τῷ Μένελάος δευτέρᾳ συλλαβῇ ὀξύνεται, αἱ δὲ λοιπαὶ βαρύνονται“ (*De pros. cath.* 1, 10).

¹⁸ Žr. Hanschke 112. Platonas (*Phileb.* 17c) minėjo ὁμότονον („lygų toną“), kuris galbūt yra tas pat, kas Aristotelio μέση. Dar žr. Tronskij 1962, 40 ir 132 (56 išnašoje) jo nurodomą lit.

¹⁹ Apie paties fonetinio alotono, žymimo oksitoniniu graviu, galimą kilmę yra rašęs Meillet 1905. Dar žr. Tronskij 75–76.

Pagrindinis akūto alotonas, pasirodantis prieš enklitiką ar pauzę, t. y. atvejis σοφός τις λέγει, buvo žymimas taip pat, kaip ir dabar (plg. Alkmano papirusų kirčiavimą σὺλλάκις τε, ερατά τε, Tronskij 79).

Tokia pati žymėjimo sistema buvo vartojama įvairiais dialektais parašytoje poezijoje, kaip antai bojotiškuose Korinos fragmentuose (Hermann 1918, 279): Κιθῆρων (=Κιθαίων), δῆμόνεσσιν (=δαίμόνεσσιν) ir t. t. Iš tokios notacijos matyti, kad žodžio Κιθῆρων skiemuo κι atitinka *anudātta*, θη yra *sannatara* (pažymėtas žemesnio už pagrindinį toną ženklu), o nepažymėtas ρων yra *udātta*. Taip pat ir Pindaro papirusų παγκρατής = παγκρατής, μὲσάμενοι = μεσαμένοι, φιλήσιστέφανον = φιλησιστέφανον (Schwyzer GG 384) labai panašūs į Vedų *tuviyātā* = *tuviyātā́*, *karīsyasi* = *karīsyási* (Whitney 30).

Tokia nepriklausomai susiformavusių kirčio notacijos sistemų analogija atskleidžia ir fonetinės kirčio realizacijos panašumą, ir senovės filologų mąstyseną. Abiejose kalbose būta toninio kirčio, o senovės filologai, nesirūpindami fonologine kirčio vieta, žymėjo viso žodžio tono kontūrą. Kontūro forma jiems atrodė svarbesnė už fonologinę kirčio vietą, kuri rūpi mūsų laikų lingvistams.

Kada gravio ženklo funkcija pasikeitė iš *sannatara* (prieškirtinio skiemens tono) ženklo į bet kurio nekirčiuoto skiemens ženklą, nežinia. Graikų lyrikų papirusuose gravis buvo *sannatara* ženklas, kaip matyti iš to, kas minėta, ypač Tronskio analizės (Tronskij 74–80). Taip pat akivaizdu, kad II amžiuje po Kr. Herodianui gravis jau buvo tik neigiamos reikšmės ženklas.

Graikų cirkumflekso ženklas buvo sukomponuotas iš akūto ir gravio ženklų (´). Kaip rodo pati jo išvaizda, cirkumflekso ženklas vaizdavo ilgo skiemens tono kilimą pirmojoje moroje ir kritimą antrojoje. Grafiniams cirkumflekso komponentams susiliejus, jis įgijo stogelio išvaizdą (^), o vėliau²⁰ suapvalėjo į lankelį (panašų į apverstą trumpumo lankelį).²¹ Riestinį (~) pavidalą cirkumflekso ženklas įgijo daug vėliau.

²⁰ Dar iki 300 m. po Kr. (Schwyzer ibid. 374). Arkadijus Gramatikas (IV a. po Kr.), tiesa, rašo (Arcad. ibid.), kad cirkumflekso formą suapvalino pats jo išradėjas Aristofanas Bizantietis, siekdamas, kad

2.2.3. Glauko priegaidės

Antikos filologų veikaluose yra užuominų ir apie kitokių fonetinių priegaidžių, ne tik akūto ir cirkumflekso, egzistavimą. Glaukas Samietis, minimas Platono (*Phaed.* 108d) ir Varono fragmentuose (*Gramm. Lat.* IV, 525 sq.), minėjo šešis skiemenų tonus.

Ir apie patį Glauką, ir apie jo gramatikos mokslą žinoma labai mažai. Jo liudijimus tyrė Paulus Hanschke, 1914 m. Bonoje apgynęs ir išleidęs disertaciją *De accentuum Graecorum nominibus*. Hanschke's surinktas žinias²² galima trumpai apibendrinti taip:

cirkumfleksas nebūtų klaidinančiai panašus į raidę Λ: Arcadius Grammaticus, *De accentibus* 212: (...) ὁ Ἄριστοφάνης (...) σημεία ἔθετο ἐφ' ἐκάστῳ καὶ ὀνόματα, (...) τῶν δὲ τόνων τὴν μὲν ἄνω τείνουσαν καὶ εὐθειᾶν, καὶ εἰς ὄξυ ἀπολήγουσαν, εὐκυῖαν τοῖς βέλεσι τοῖς ἐφιεμένοις, ὄξειαν ἐπονομάσας ('), τὴν δὲ ἐναντίαν ταύτη βαρεῖαν (`). ἐπεὶ δὲ ἑώρα τὴν ἔξω τοῦ μέλους λέξιν οὐ κατὰ τὸ βαρὺ μόνον, οὐδ' ἐν τῷ ὄξει καταμένουσιν, ἀλλὰ καὶ τρίτου τινὸς δεομένην τόνου, τούτου δὴ τοῦ περισπωμένου, πρότερον αὐτῆς τῆς φωνῆς τὴν δύναμιν ἐσκοπεῖτο. Καὶ ἐπεὶ συνέβαινε ταῖς περισπωμέναις λέξεσιν εὐθύς [ὑπ'] ἀρχομένην τὴν φωνὴν ὄξυ τι ὑπηγεῖν, κατατρέπειν δὲ ὡς εἰς τὸ βαρὺ οὐδὲν ἄλλο ἢ μίξιν καὶ κρᾶσιν ἐξ ἀμφοῖν, τοῦ τε ὄξεος καὶ τοῦ βαρέος ἡγησάμενος εἶναι τὸ περισπώμενον, οὕτως αὐτῷ καὶ τὸ σχῆμα ἐποίησατο. ἐφαρμοσάμενος γὰρ ἀλλήλαις τὰς εὐθείας ἑκατέρας, τὴν τε τοῦ ὄξεος καὶ τὴν τοῦ βαρέος, ταύτην εἶναι τὴν περισπωμένην ἔλεγεν, ὧδέ πως αὐτὴν ἐξ ἀμφοῖν τοῖν τόνοις ἐξ ὧν ἐγένετο (`) ὄξυβάρειαν ὀνομάζων. ἐπεὶ δὲ ὁμοιότητα [αὐτὸ] τὸ σχῆμα τοῦ τόνου πρὸς τῶν γραμμάτων ἔμελλεν ἔξειν τῷ Λ, δεδοικώς, μὴ τι ἄρα ἐν τῇ παραθέσει τῶν γραμμάτων παραμιγνύη τὴν ἀνάγνωσιν, βραχὺ τι τὴν εὐθειᾶν τῶν γωνιῶν κλάσας, καὶ περιτείνας αὐτὰς εἰς ἡμικύκλιον, ἅμα τῷ σχήματι τῆς περισπωμένης καὶ τὸ ὄνομα ἐπὶ τὸ οἰκειότερόν τε καὶ εὐφωνότερον μετέβαλεν [...] (paryškinta cituojant).

²¹ Lankelio formos ženklą suponuoją pats cirkumflekso pavadinimas: περισπωμένη προσωδία = „apjuosianti“ priegaidė. Ankstesnius graikų priegaidžių ir jas žyminčių ženklų pavadinimus žr. Hanschke 1914.

²² De eo [Glaucos — M. S.] Varro p. 81 Schöll narrat haec: „nec desunt qui prosodias plures esse quam quattuor putaverint, ut Glaucus Samius, a quo sex prosodiae sunt sub hisce nominibus: ἀνειμένη, μέση, ἐπιτεταμένη, κεκλασμένη, ἀντανεκλωμένη, κ..... (?). sed hic quoque non dissentit a nobis; nam cuius ex ipsis nominibus proclive est tres primas esse simplices et non alias quam βαρεῖαν μέσην ὄξειαν, postremas autem tres duplices et quasi species unius flexae, quae est genere una; hanc enim flecti non uno modo omnes putaverunt; Eratosthenes ex parte priore acuta in gravem posteriorem, Theodorus autem aliquid etiam ex gravi in acutiorem descendere. [...] Accedit test. 36 p. 88: „prosodiam ibi esse dicimus, ubi aut sursum est aut deorsum. quae demissior est quae <Glauci ἀνειμένη est, add. Schöll> a pluribus

Platonas (*Phaed.* 108d) mini kažin kokį „Glauko Samiečio gramatikos meną, iš kurio turbūt kilo ir posakis“.²³ Iš šio liudijimo galima spėti, kad Glaukas buvo parašęs veikalą Τέχνη γραμμάτων, tačiau tai lieka neaišku. Kaip matyti iš Varono fragmentų, Glaukas rašė apie 6 skiemenų tonus (προσωδίαi): ἀνειμένη („atsipalaidavusi“), μέση („vidurinė“), ἐπιτεταμένη („įtemptoji“), κεκλασμένη („laužtinė“), ἀντανακλωμένη („ataidinti“), ir šeštasis, kurio vardas sunaikintas rankraščio lakūnos (κ...).

Pirmuosius 3 tonus atpažinti nesunku: ἀνειμένη („atsipalaidavusi“) yra βαρεῖα („gravis“, nekirčiuoto skiemens tonas); μέση yra tas pat, kas Aristotelio minėta μέση („vidurinioji“, kurią galima identifikuoti su „oksitoniniu graviu“ arba su tais nekirčiuotais skiemenimis, kurie Aleksandrijos sistemoje likdavo nepažymėti — tai tas pat, nes „oksitoninis gravis“ ir buvo nežymimas), o ἐπιτεταμένη („įtemptoji“) be abejo bus ὀξεῖα, akūtas.

Likusieji trys Glauko tonai Varono žodžiais yra „sudėtiniai“ ir „tarsi cirkumflekso variantai“ (*duplices et quasi species unius flexae*). Teodoras, kitas graikų filologas, apie kurį

βαρεῖα appellatur graece –; at eam quae sursum est Glaucus ἐπιτεταμένην, item alius aliter, sed nemo adhuc levem vocavit –; verum ea nomen obtinet ὀξεῖαν“. Denique p. 81 Sch. g r a m m a t i c u s Glaucus Samius dicitur mediam statuisse. [...] [Q]uattuor priora [accentuum nomina — M. S.] [...] nobis nota sunt. Nam vocibus ἀνίεσθαι et ἐπιτείνεσθαι usus est Aristoteles ad significandum acumen et gravitatem, μέσην idem Aristoteles (Poet. c. 20), praeterea Theophrastus et Hermocrates Iasius, Callimachi magister (cf. Varron. p. 81 Sch., Wilmanns 1.1.) statuerunt: „Epicharmi“ κεκλασμένη (Varr. test. 36) certe fuit inter antiquissima circumflexi nomina. Itaque restant ea quae ipse addidit Glaucus — nisi forte eum Aristotele putas esse priorem —, ἀντανακλωμένη et ea quam hausit lacuna. De quibus Schöll p. 81 adnot. 1 nullo addito argumento: „inter κεκλασμένη et ἀντανακλωμένη desideratur ἀνακλωμένη (∧ ∨ ∨)“. Haec probat Crusius Philol. 53 suppl. p. 119, sed sive per errorem sive consulto notas apposuit ∧ ∨ ∨. (Hanschke 120–122)

²³ Posakis Γλαύκου τέχνη Antikoje turėjo įvairių reikšmių: sėkmingas išradimas (Hesych. γ 616), įstabus ir sudėtingas menas, niekam negirdėtas, nes Glaukas nuskendo, nespėjęs apie jį papasakoti (Marcell. Theol. fr. 125) ir t. t. Dažnai „Glauko menas“ siejamas su litavimo išradimu (Hesych. ibid., Suid. γ 282, et al.) ar automatiškai grojančios mechaninės lyros išradimu (*Schol. Platon. Phaedo* 108d, Marcell. ibid., taip pat viduramžiais parašyta *Hist. Alex. Magni* recensio vetusta, 3.28.11).

irgi nedaug žinoma,²⁴ buvo rašęs, kad egzistuoja ne tik įprastas cirkumfleksas, susidedantis iš tono kilimo ir kritimo tame pačiame skiemenyje (\wedge), bet ir atvirkščia jo atmaina, susidedanti iš tono kritimo ir kilimo (\vee).

Varono fragmentų leidėjas Schöllis, užpildęs lakūną, nusprendė, kad Glauko priegaidžių vardai ir eilės tvarka tekste turėjusi būti tokia: *κεκλασμένη* („laužtinė“), [*ἀνακλωμένη*] („atlaužtinė“), *ἀντανακλωμένη* („ataidinti“). Tada Schöllis darė išvadą, kad *κεκλασμένη* buvusi mums pažįstamas cirkumfleksas \wedge , o *ἀνακλωμένη* turėjusi būti Teodoro atvirkščias cirkumfleksas (\vee). Paskutiniai priegaidė turėjusi būti triguba ($\wedge\vee$). Tokiam interpretavimui pritarė ir Crusius, tik *ἀντανακλωμένης* kontūrą jis braižė $\wedge\vee$.

Hanschke šiuos duomenis aiškino kiek kitaip (122 sq.): jo manymu, priegaidžių vardai ir eilės tvarka tekste turėjusi būti tokia: *κεκλασμένη* („laužtinė“), *ἀντανακλωμένη* („ataidinti“), *κ[ατακλωμένη]* („perlaužtinė“). Hanschkes manymu *κεκλασμένη* buvusi bendras cirkumflekso pavadinimas, o likusios dvi priegaidės buvusios jo atmainos: *ἀντανακλωμένη* \vee (Hanschkes žodžiais, *flexa ascendens*, tai būtų Teodoro atvirkščias cirkumfleksas), o *κατακλωμένη* \wedge (Hanschkes žodžiais, *flexa descendens*, t. y. įprastas graikų cirkumfleksas).

Kurią interpretaciją bepriimtume, matome, kad Antikos filologai paliudijo apie atvirkščiai realizuojamą cirkumfleksą, vardu *ἀντανακλωμένη* (*ἀνακλωμένη* pagal Schöllį), prasidedantį tono kritimu, o užsibaigiantį kilimu.

Glauko *ἀντανακλωμένης* pėdsakų turbūt reikia ieškoti graikų dialektuose.²⁵ Tai galėjo būti ne fonologinė, o tik fonetinė priegaidė, tačiau senovėje juk buvo žymimi ne fonologiniai kirčiai, o viso žodžio tono kontūras. Atikos-Jonijos dialekto fonologinis kirtis yra, žinoma, akivaizdus, tačiau dialektų, ypač doriečių, fonologinį kirtį abstrahuoti iš senovinio kontūro žymėjimo kai kada reikia atsargiai.

²⁴ Nežinomas net amžius, kada jis gyveno (Hanschke 123, 1 išn.).

²⁵ Būta nuomonės, kad *ἀντανακλωμένη* reiškianti tiesiog akūtą ant ilgojo balsio (žr. Tronskij 44).

Glauko priegaidžių traktavimas ir jų žymėjimo sistema niekada nepaplito nei graikų filologų veikaluose, nei, kiek mums žinoma, praktinėje kirčių rašyboje, kur tebegaliojo aleksandriečių sistema.

Atrodo, kad neegzistavo jokia speciali kirčio žymėjimo sistema, sukurta specialiai kitiems graikų kalbos dialektams. Dialektais kūrusių graikų lyrikų tekstuose kirčio ženklai buvo žymimi ta pačia aleksandrietiškąja sistema, sukurta Atikos dialektui.

2.3. Bizantiškoji sistema

2.3.1. Graikų toninio kirčio transformacija į dinaminį

Nors senosios graikų kalbos prozodijos sistema (ilgųjų ir trumpųjų balsių distinkcija, toninis kirtis ir priegaidės) žlugo III–IV a. po Kr., o kirtis tapo dinaminis (Rupprecht 1950, 9; Schwyzer 1939, 393 sq.; Tronskij 113–117), priegaidžių ženklai ir toliau buvo rašomi pagal senąsias taisykles. Didelio chaoso tai nesukėlė, nes fonologinio kirčio vieta graikų kalboje nepasikeitė (iš esmės ji lieka nepakitusi ir naujojoje graikų kalboje).

Toninės kirčio realizacijos virtimą į dinaminę liudija rašybos klaidos įrašuose ir pasikeitusi eilėdara.

Dinaminio kirčio sąlygomis kirčiuotas balsis akustiškai atrodo ilgesnis už nekirčiuoto skiemens balsį, ir atvirkščiai, nekirčiuotas ilgas balsis nebesiskiria nuo trumpojo. III–IV a. po Kr. įrašuose randamos anksčiau nepasitaikydavusios rašybos klaidos: nekirčiuotas ω rašomas raide \omicron , kirčiuotas ϵ gali būti užrašytas η , kirčiuotas ι dažnai rašomas $\epsilon\iota$ [ī]: $\mu\epsilon\theta\epsilon\nu\epsilon\iota$ ($\mu\eta\theta\epsilon\nu\acute{\iota}$), $\pi\rho\omicron\sigma\omicron\pi\omicron\nu$ ($\pi\rho\acute{\omicron}\sigma\omega\pi\omicron\nu$), $\epsilon\nu\nu\eta\alpha$ ($\acute{\epsilon}\nu\nu\acute{\epsilon}\alpha$) ir t. t. (Schwyzer 392).

Graikų kalbos prozodijos sistemos kitimą iliustruoja ir pasikeitusi eilėdara. Tūkstantmetė kvantitatyvinės eilėdaros tradicija buvo tokia stipri, kad iš karto jos atmesti nepavyko net ir po to, kai pasikeitė pati ją sukūrusi ir jai egzistuoti leidusi graikų kalbos prozodija. Ilgą laiką kvantitatyvinė poezija dar buvo kuriama pagal išmuktas taisykles, tikrųjų skiemenų ilgumų nebegirdint (niekas nekliudytų tokiu metodu ją kurti ir mūsų dienomis). Vis dėlto nuo IV amžiaus po Kr. graikų literatūroje pasirodo akcentinės eilėdaros užuomazgos.

Šioje vietoje dera paminėti, kad W. S. Allenas yra iškėlęs hipotezę (Allen 1973) apie pačios *klasikinės* graikų kalbos *dinaminę* kirtį („non-accentual stress“), sutapusį su kiekybinės eilėdaros iktu ir egzistavusį nepriklausomai nuo mums žinomo graikų kirčio („accent“). Šis hipotetinis „neakcentinis“ žodžio kirtis, rašte niekada nežymėtas jokiais ženklais ir nepalikęs jokių pėdsakų naujojoje graikų kalboje (žr. Devine, Stephens 1985, 135), automatiškai priklausė nuo žodžio kiekybinės schemos, bet buvo visiškai nesusijęs su lygiagrečiai egzistavusiu toniniu kirčiu (t. y. tuo mums žinomu kirčiu, kuris buvo žymimas kirčio ženklais). Šiame darbe nesiimsime vertinti Alleno hipotezės, kadangi šio klausimo išsprendimas neturi įtakos tolimesniam mūsų samprotavimui. Tradicine terminologija sakome, kad *senosios graikų kalbos eilėdara buvo paremta ne žodžio kirčiais, o skiemenų kiekybe; toniniam kirčiui IV a. virtus dinaminium, pasirodė akcentinės eilėdaros užuomazgos*. Jei priimtume Alleno hipotezę, šį teiginį turėtume performuluoti taip: *senosios graikų kalbos eilėdara buvo paremta ne žodžio kirčiais („accent“), o dinaminės prigimties „neakcentiniu kirčiu“ („non-accentual stress“, kuris pats savo ruožtu automatiškai priklausė nuo skiemenų kiekybės); kai žodžio kirtis („accent“) IV a. iš toninio virto dinaminium, jis pats tapo eilėdaros pagrindu, ir pasirodė akcentinės eilėdaros (t. y. paremtos nebe „non-accentual stress“, bet „accent“) užuomazgos*. Toks performulavimas visiškai nekeistų tolimesnių teiginių ir išvadų, nes pats faktas lieka kaip buvęs: vėlesnių laikų skaitytojai suvokė klasikinės eilėdaros iktu ir žodžio kirčio nesutapimą (arba, priėmus Alleno teoriją ir terminologiją, „neakcentinio kirčio“ ir „akcento“ nesutapimą) kaip tam tikrą sunkiai paaiškinamą konfliktą. Tai, kaip matysime, turėjo toli siekiančių pasekmių, ypač XVI–XVII a. filologų teorijoms ir tuometinei kirčio ženklų rašymo praktikai.

Iš graikų poezijos paminklų matome, kad įvairūs vėlyvosios Antikos poetai, stengdamiesi suderinti pasikeitusią graikų kalbos prozodiją su senąja eilėdara, panaudodavo įvairias strategijas.

V a. po Kr. graikų poetas Nonas kūrė taisyklingus kvantitatyvinius hegzametrus, tačiau žodžio kirtį juose stengėsi suderinti su iktu, ypač eilutės pabaigoje. Tai gali pailustruoti kad ir ši ištrauka (Nonnus, *Dionysiaca*, 1.11–15; žodžio kirčio sutapimai su iktu paryškinti cituojant):

ἄξατέ μοι νάρθηκα, τινάξατε κύμβαλα, Μοῦσαι,

καὶ παλάμη δόττε θύρσον ἀειδομένου Διονύσου.
 ἀλλὰ χοροῦ ψάδοντι Φάρω παρὰ γείτονι νήσω
 στήσατέ μοι Πρωτῆα πολύτροπον, ὄφρα φανείη
 ποικίλον εἶδος ἔχων, ὅτι ποικίλον ὕμνον ἀράσσω.

Nors kiekvienai atskirai paimtai tokio hegzometro eilutei gal net pats Homeras nebūtų turėjęs ką prikišti, tačiau eilučių visuma rodo, kad paskutinės pėdos $\text{—} \cong$ ikto vieta beveik visada sutampa su žodžio kirčio vieta, o dažnai taip įvyksta ir visoje eilutės pabaigoje po bukolinės cezūros, t. y. vadinamojoje adoninėje kadencijoje $\text{—} \cup \cup \text{—} \cong$. Toks ikto ir kirčio derinimas, nematytas klasikiniuose graikų poezijos paminkluose, rodo senojo toninio kirčio virtimą dinaminiu (plg. Schwyzer 394).

Kito vėlyvojo graikų poeto ir krikščionių teologo Grigaliaus Nazianziečio (329–389 po Kr.) eilėse matome kitą strategiją. Jis sukūrė ir kvantitatyvinių hegzametų, kuriuose nesistengė žodžio kirčio derinti prie eilėdaros ikto,²⁶ ir visiškai akcentinių himnų, kuriuose nebesilaikė kvantitatyvinės eilėdaros formų. Kvantitatyvinę Grigaliaus Nazianziečio eilėdarą (niekuo nesiskiriančią nuo klasikinės) gali pailustruoti kad ir ši ištrauka (Gregorius Nazianzenus, *Carmina moralia*, A. Παρθενίης ἔπαινος, 1–6):

Παρθενίην στεφάνοις ἀναδήσομεν ἡμετέροισιν,
 Ἐκ καθαρῆς κραδίης καθαροῖς μέλποντες ἐν ὕμνοις.
 Τοῦτο γὰρ ἡμετέροιο βίου ξεινήϊον ἐσθλόν,
 Χρυσοῦ τ' ἠλέκτρου τε φαάντερον, ἠδ' ἐλέφαντος,
 Οἷς ζωὴν χθονίην χαμάδις βάλε παρθένος οἴστρος,
 Πρὸς Θεὸν ὑψιμέδοντα νόου πτερὸν ἔνθεν ἀείρων.

²⁶ Kai kurie Grigaliaus Nazianziečio eilėraščiai sukurti jambiniu trimetru, taip pat niekuo nesiskiriančiu nuo klasikinio.

Štai to paties autoriaus grynai akcentinės eilėdaros ištrauka (*Carmina moralia*, Γ.

Πρὸς παρθένους παραιναιτικός, 1–10; cezūros pažymėtos cituojant):

Παρθένε νύμφη Χριστοῦ, || δόξαζέ σου τὸν νυμφίον
Ἄεί. Κάθαρε σαυτήν || ἐν λόγῳ καὶ σοφίᾳ,
Ἴνα λαμπρὰ τῷ λαμπρῷ || πάντα ζήσης τὸν αἰῶνα
Κρείσσω γὰρ αὕτη πολὺ || τῆς φθαρτῆς συζυγίας.
Ἐν σώματι τὰς νοεράς || δυνάμεις ἐμιμήσω
Ἄγγελικὴν ἐπὶ γῆς || μετῆλθες πολιτείαν.
Δεσμὸς ἐνταῦθα, καὶ λύσις, || καὶ σώματ' ἐκ σωμάτων.
Ἄνω δ' ἐκάστη μονὰς || οὔποτε λυομένη.
Οἱ πρῶτοι φέρουσ' ἀκτῖνα || τῆς καθαρᾶς Τριάδος,
Πνεύματα καὶ πῦρ, λειτουργοὶ || τῶν Θεοῦ προσταγμάτων.

Matome, kad to paties autoriaus ištraukos skiriasi taip, tarsi būtų sukurtos visiškai skirtingose epochose. Tradicinė kvantitatyvinė eilėdara Grigaliui Nazianziečiui yra išmokta (nors ir atrodo, kad išmokta tobulai). Kvantitatyviniuose hegzametruose aiškiai matyti ir epinio dialekto imitacija. Akcentiniai himnai sukurti *κοινή* kalba, netolima nuo šnekamosios kalbos. Kiekvieną akcentinę eilutę sudaro du cezūros atskirti segmentai, paprastai su trimis ir dviem kirčiais:

(=) $\acute{\text{=}} \text{=}$ $\acute{\text{=}} \text{=}$ $\acute{\text{=}} \text{=}$ (=) || (=) = $\acute{\text{=}} \text{=}$ (=) = $\acute{\text{=}} \text{=}$

Eilutės pabaiga visada būna = $\acute{\text{=}} \text{=}$, ir kai kada matyti netgi rimavimo užuomazgos: *νυμφίον* — *σοφία*, *σωμάτων* — *προσταγμάτων*.

Šių liudijimų visuma aiškiai rodo, kad IV a. po Kr. graikų kirčio transformacija iš toninio į dinaminį jau buvo įvykęs faktas.

Be abejo, ši transformacija sunaikino ir priegaides, tačiau *verba volant, scripta manent*: priegaidžių ženklai graikų rašte ir toliau buvo žymimi pagal senąsias taisykles. Akūto ir cirkumflekso ženklai nuo šiol reiškė tik kirčiuotą skiemenį; kirčio realizacija jau buvo dinaminė. Senoji priegaidžių ženklų reikšmė buvo pamiršta, o jų rašyba buvo nustatoma

pagal taisykles (iš principo taip pat, kaip tai darytų ir mūsų laikų senosios graikų kalbos studentai).

Paskutiniojo skiemens akūto alotonas (σοφὸς λέγει) graikų rašte ir toliau (iki Teodosijaus Aleksandriečio reformos) buvo žymimas *sannatara* graviu ant priešpaskutinio skiemens <σοφὸς λέγει>.²⁷ Mums pažįstamas bizantiškasis (oksitoninis) gravio žymėjimas atsirado vėliau.

2.3.2. Oksitoninis gravis

Laikui bėgant graikų kirčio ženklų rašyba (tik rašyba, bet ne kirčiavimo sistema) pakito dėl grafinių rankraščio ypatybių. Kai atsirado kursyvinis rankraštis, kuris buvo pasviręs (panašiai kaip ir mūsų laikų rankraštis), diakritiniai ženklai grafiškai pasislinko į dešinę. Tai atsispindi ir mūsų dienų graikų rašte: mūsų laikais diakritikai dedami ant antrojo dvibalsio komponento; Aleksandrijos sistemoje jie buvo rašomi ant pirmojo arba taip, kad aprėptų abu komponentus. Kaip manoma, tik dėl grafinės rankraščio transformacijos senieji užrašai *όι, ου* virto *οί, ού* ir t. t.²⁸

Taip pat į dešinę grafiškai pasislinko ir prieškirtinius skiemenis žymintys *sannatara* graviai (Schwyzer *GG*, 375), t. y. užrašas σοφὸς virto σοφός, ir atsirado mums pažįstamas „oksitoninis gravis“. Jis sutapo su fonologiniu žodžio kirčiu, kuris IV a. po Kr. jau buvo virtęs dinaminis (o senasis aleksandrietiškas viso žodžio kontūro žymėjimas jau buvo nebesuprantamas). Užrašas γεωργος atitinkamai virto γεωργός tarsi su dviem graviais žodžio pabaigoje (kai kada abu graviai net sulipdavo ant to paties paskutinio skiemens). Paskutinis gravis patogiai žymėjo girdimą fonologinį žodžio kirtį, tačiau tapo neaišku, kokia dviejų gravių paskirtis, ir kuo jie skiriasi nuo vieno gravio. Kilusią sumaištį apie 400 m. po Kr. sutvarkė kirčio ženklų rašybos (tik rašybos, bet ne kirčiavimo sistemos) reforma,

²⁷ Šiame ir kituose skyriuose cituojamuose graikų literatūros fragmentuose, žinoma, kirčio rašyba yra normalizuota, kaip daroma šiuolaikiniuose leidiniuose.

²⁸ Laumo tyrimų santrauką šiuo klausimu žr. Tronskij 17.

kurios autoriumi laikomas minėtasis Teodosijus Aleksandrietis,²⁹ pasiūlęs žodžio pabaigoje rašyti tik vieną gravį. Taip gravio ženklas įgijo savo naująją paskirtį ir atsirado mums pažįstama bizantiškoji graikų kirčio žymėjimo sistema.³⁰

Šitaip pasikeitus gravio ženklo reikšmei, vis dėlto liko galioti kai kurie su žodžiais βαρεῖα, *gravis* susiję terminai, ir tai kelia sumaištį iki pat mūsų dienų. Senoji, aleksandrietiškoji, gravio paskirtis — žymėti nekirčiuotą skiemenį — atspindi iki mūsų dienų tokiuose gramatikos terminuose kaip „baritoninis kirčiavimas“: pažodžiui βαρύτονον reiškia žodį, turintį βαρὺν τόνον (sunkų, žemą toną, arba *gravem tonum*), t. y., aleksandrietiškuoju požiūriu, nekirčiuotą skiemenį žodžio gale — bet ne gravio ženklu žymimą kirtį.³¹

Nors paskutiniojo skiemens akūto alotonas imtas žymėti oksitoninio gravio ženklu jau po to, kai ne tik alotonai, bet ir pati priegaidžių distinkcija buvo išnykusi, vis dėlto nėra abejonių, kad nors ir grafiškai vėlyvas, gravio ženklas tikrai atspindi kitados egzistavusį alotoną, kurio, kaip minėta, Aleksandrijos filologai nežymėjo visai, arba žymėjo netiesiogiai, t. y. graviu ženklandami prieškirtinį (*sannatara*) skiemenį. Turėdami galvoje, kad toninio kirčio sąlygomis fonologiškai reikšminga gali būti viso žodžio kontūro forma, galėtume pasakyti taip: Aleksandrijos filologai žymėjo ne patį akūto alotoną, bet viso žodžio „alokontūrą“.

²⁹ Žr. Schwyzer *ibid.* 374–375 ir jo nurodomą lit.

³⁰ Taip pasikeitusią gravio funkciją aprašo nežinomas Bizantijos filologas: ‘Η γὰρ βαρεῖα συλλαβικὸς τόνος ἐστὶ, τουτέστιν εἰς τὴν συλλαβὴν τὴν μὴ ἔχουσαν τὸν κύριον τόνον [...] ἐτίθετο. ἀλλ’ ἵνα μὴ καταχαράσσωνται τὰ βιβλία, τοῦτο νῦν οὐ γίνεται, ἀλλ’ εἰς τὸν τόπον τῆς ὀξείας ἐν τῇ συνεπείᾳ τίθεται (*Suppl. artis Dion.*, 1.1.110–111). „Gravis yra skiemens tonas, kuris būdavo dedamas pagrindinio tono neturinčiuose skiemenyse, o dabar, vengiant per didelio knygų išmarginimo, taip nebedaroma, bet dedamas akūto vietoje žodžių sekoje“. Apie knygų išmarginimo vengimą kalba ir Herodianas (*De pros. cath.* 3.1.10).

³¹ Su šia terminologijos sumaištimi bandė susidoroti dar Renesanso Europos filologai, kai kada šiek tiek kitaip nei mes: Gretseris XVI a. rašė, kad žodžiai, paskutiniame skiemenyje pažymėti gravio ženklu, vadinami *barytona*, o žodžiai, kurių paskutinis skiemuo nekirčiuotas, vadintini *gravitona*. Graikiški žodžiai, žymimi oksitoniniu graviu, vadintini ἐγκλινώμενα, lotyniškai *inclinata* (Gretser 278).

Išnykus priegaidžių skirtumams, susidarė įspūdis, kad gravio ženklas, žodžio gale pakeičiantis akūtą, tereikalingas žodžio pabaigai žymėti; tokią formalią reikšmę bizantiškasis gravis įgijo koptų rašte (Schwyzer 375). Mūsų laikais leidžiant senuosius graikų tekstus, oksitoninis gravis vartojamas irgi labai mechaniškai, pauzės indikatoriumi laikant skyrybos ženklą. Tokia praktika, žinoma, yra tikrosios padėties supaprastinimas: Antikoje dažnai skirtingai buvo kirčiuojami glaudūs žodžių junginiai be jokios pauzės tarp jų ir mažiau glaudūs, kuriuose galėjo būti pauzė, žinoma, visai nepriklausanti nuo tais laikais dar neegzistavusių skyrybos ženklų (plg. Schwyzer 386–387, Tronskij 74–80).

XV–XVI a., Vakarų Europoje paplitus graikų kalbos studijoms, tuometiniame graikų rankraštyje cirkumflekso ženklas jau buvo įgijęs mums pažįstamą riestinį pavidalą (~). Atsiradus graikiškai spaudai, toks riustinis cirkumfleksas pateko ir į pirmuosius graikiškus šriftus, ypač vadinamosios Aldo tradicijos. Iš jos kilę dauguma mūsų laikų graikiškų šriftų, todėl jau keletą šimtmečių riestinę graikiškojo cirkumflekso formą įprasta laikyti standartine. Toks cirkumflekso pavidalas įprastas ir vokiečių leidėjų graikiškuose šriftuose, ypač Teubnerio leidyklos Leipzige (tai turėjo įtakos lietuvių riestino ženklo atsiradimui). Vis dėlto angliškosios tradicijos graikiškuose šriftuose cirkumfleksas būna apversto lankelio formos, kaip galima matyti daugelyje Anglijos ir Amerikos leidinių.³²

³² Kaip matyti iš *Greek Letters* (p. 70–74, 76–78, 84–106) pateiktų graikų rankraščio ir ankstyvosios spaudos pavyzdžių, XIV a. vyrauja lankelio formos cirkumfleksas; XV a. pasirodo riustinė forma, kuri nuo XVI a. ima vyrėti, ypač Aldo tradicijos graikiškuose šriftuose, iš kurių žymiausias yra Claude'o Garamond'o *Greco du roi*, sukurtas 1540–1550 m. pagal Prancūzijos karaliaus rūmų graikiškojo raštininko Angelo Vergecijaus (Angelus Vergetius, Ange Vergèce) rašyseną (*Greek Letters* 153, 325). XV a. pab. Venecijos spaustuvininko Lorenzo de Alopa'os leidiniuose buvo vartotas ir laužtinės formos (^) cirkumfleksas (*Greek Letters* 73). Neretai laužtinis cirkumfleksas buvo dedamas ant didžiųjų raidžių, o mažosios raidės tame pačiame tekste gaudavo riestinius cirkumfleksus, kaip galima matyti, pavyzdžiui, *Farrago libellorum*.

Lankelio formos cirkumfleksas vyrauja mūsų laikų vadinamosios Porsono tradicijos šriftuose, kurių prototipą sukūrė anglų filologas Richardas Porsonas (1759–1808) savo graikiškos rašysenos pagrindu (*Greek Letters* 131 sq.).

Bizantiškoji sistema klasikinės graikų kalbos tekstuose vartojama iki šiol.³³ Naujojoje graikų kalboje Graikijos Parlamento sprendimu ji buvo panaikinta 1982 m.,³⁴ tačiau de facto ši sistema, dabar vadinama politonine,³⁵ dažnai tebevartojama.

2.4. Kirčio ir diakritiniai ženklai lotynų kalboje

2.4.1. Graikiški kirčio ženklai lotynų rašte („Servijaus priegaidės“)

Kai kurie romėnų filologai paliudijo, kad ir lotynų kalboje egzistavusios akūto ir cirkumflekso priegaidės. Dėl to lotynų rašte retkarčiais irgi galėjo būti pavartoti graikų išrasti kirčio ženklai.

Mūsų laikų mokslininkai dažniausiai netiki, kad lotynų kalboje būta priegaidžių, ir mano, kad romėnų teoretikai jas išgalvoję lotynų kalbai, akiai sekdami graikų gramatikų pavyzdžiu.

Romėnų filologų aprašytos lotynų kalbos priegaidės yra, mūsų laikų terminais tariant, pozicijos sąlygotos, taigi nefonologinės, o susidaro pagal taisyklę, identišką graikų trečiosios moros taisyklei.

Senajoje graikų kalboje trečiosios moros taisyklė³⁶ sako štai ką: jei paskutinis žodžio skiemuo yra trumpas,³⁷ ilgas priešpaskutinis skiemuo automatiškai tegali būti kirčiuotas

³³ Klasikinės graikų kalbos kirčiavimo taisyklės ir visuotinai priimtos kirčio notacijos taisyklės (t. y. bizantiškoji sistema) išdėstytos Smyth 1984, 37–43; Dumčius 1989, p.12–13; Račkauskas 1930, 4–9.

³⁴ Parlamento sprendimas buvo priimtas 1982 m. sausio 11–12 d. posėdyje; tą pačių metų gegužės mėn. buvo išleistas ir Graikijos prezidento dekretas (*Greek Letters* 198).

³⁵ Naujosios graikų kalbos kirčio žymėjimo sistema, kurioje vartojamas tik vienas akūto pavidalo kirčio ženklas, buvo pavadinta monotonine; oficialiai panaikintai tradicinei sistemai tuomet prigijo politoninės sistemos pavadinimas.

³⁶ Ši graikų kirčiavimo taisyklė vadinama įvairiais vardais. Kai kada specialiu vardu pavadinama tik pirmoji jos dalis (automatinis cirkumfleksas dėl paskutinio skiemens trumpumo), o antroji (automatinis akūtas

cirkumflekso priegaide; jei paskutinis žodžio skiemuo yra ilgas, priešpaskutinis kirčiuotas skiemuo automatiškai gauna akūto priegaidę. Atsižvelgiant į graikų priegaidės morinę išraišką ($\overset{\sim}{\cup} = \overset{\prime}{\cup}$, $\overset{\prime}{\cup} = \overset{\sim}{\cup}$), ir vienu, ir kitu atveju žodžio kirtis bus trečiojoje moroje nuo galo: $\delta\tilde{\omega}\rho\omicron\nu \overset{\sim}{\cup} \cup = \overset{\prime}{\cup} \cup \cup$; $\delta\acute{\omega}\rho\omicron\nu \overset{\prime}{\cup} - = \overset{\sim}{\cup} \overset{\sim}{\cup}$, $\sigma\omega\tau\tilde{\eta}\rho\alpha - \overset{\sim}{\cup} \cup = \overset{\sim}{\cup} \overset{\prime}{\cup} \cup$, $\sigma\omega\tau\acute{\eta}\rho\omega\nu - \overset{\prime}{\cup} - = \overset{\sim}{\cup} \overset{\sim}{\cup} \overset{\sim}{\cup}$. Tai pačiai taisyklei paklūsta ir trečiojo nuo galo skiemens kirtis, kuris, būdamas trečiojoje moroje nuo galo, visada bus akūtas: $\tilde{\eta}\mu\alpha \overset{\sim}{\cup} \cup = \overset{\prime}{\cup} \cup \cup$; $\tilde{\eta}\mu\alpha\tau\iota \overset{\prime}{\cup} \cup \cup = \overset{\sim}{\cup} \overset{\sim}{\cup} \overset{\sim}{\cup}$. Lygiai taip pat susidaro lotynų priegaidės, apie kurias paliudijo romėnų filologai.

Apie priegaides lotynų kalboje paliudijo Kvintilianas (apie 35–96 po Kr.), *Inst. Or.* I.5.22–23:

Adhuc difficilior observatio est per tenores [...] vel accentus, quas Graeci *προσφδιάς* vocant, cum acuta et gravis alia pro alia ponuntur, ut in hoc ‘Camillus’, si acuitur prima, aut grauis pro flexa, ut ‘Cethegus’ [...].

Dar sunkiau pastebėti [kalbos klaidas, susijusias] su tonais [...] arba kirčiais, kuriuos graikai vadina *prozodijomis*, t. y. tokias, kai akūtas ir gravis pavartojami vienas vietoje kito (kaip antai, jei žodyje ‘Camillus’ akūtas dedamas pirmajame skiemenyje), arba kai gravis dedamas cirkumflekso vietoje, kaip antai žodyje ‘Cethēgus’.

dėl paskutinio skiemens ilgumo) paliekama be vardo; kai kada vartojami pavadinimai, apimantys abi šios taisyklės dalis. Pirmoji šios taisyklės dalis naujųjų laikų filologų (pvz. Bloomfield 1888, 23) kai kada vadinama graikišku terminu *περίσπασις κατηναγκασμένη* („priverstinis cirkumfleksas“), nors neradome liudijimo, kad tokį terminą būtų vartoję patys senovės graikų filologai (Antikos filologai vartojo posakius *ἀναγκάτως περισπᾶται*, *ἐξ ἀνάγκης περισπᾶται*, *ἀναγκάζεται περισπᾶσθαι*, *ἀναγκάζεται περισπασθῆναι* apie cirkumfleksą, susidarantį dėl įvairių priežasčių (kontrakcijos, analogijos ir pan.), bet ne vien dėl trečiosios moros taisyklės. Žodžių junginio *περίσπασις κατηναγκασμένη* neradome visame *Thesaurus Linguae Graecae* CD#E, naudodami programą *Lector*). XIX–XXI a. lingvistų veikaluose šis dėsniš dar vadinamas *Perispomenierungsgesetz*, *Dreimorengesetz*, *ῥμα-Gesetz* arba *Hemagesetz* (*hēma*-dėsniu) pagal atsitiktinai parinktą gr. žodį *ῥμα* („svoidoma ietis“), kuriame veikia ši taisyklė; *règle de l’intonation de la pénultième*, *loi de la pénultième longue accentuée*, *la loi swtšra* (pagal atsitiktinai parinktą žodį *σωτήρ*, kurio acc. sg. *σωτήρα* veikia ši taisyklė); *the final trochee rule* (žr. Schwyzer 1939, 377, Olander 54, 4 išn., Risch 191).

³⁷ Žinoma, graikų kirčiavimui turi įtakos tik „ex natura“ ilgumas, todėl visur, kalbant apie graikų kirčiavimo taisykles, žodžiai „ilgas“ ir „trumpas“ vartojami tik tokia reikšme.

Terminas „gravis“ čia reiškia nekirčiuotą skiemenį (nes oksitoninė gravio ženklo ir termino reikšmė, kaip minėta, atsirado tik graikų kirčio rašyboje, be to, trimis šimtmečiais vėliau). Matome, kad šioje pastraipoje Kvintilianas taiso savo meto romėnų kirčiavimo klaidas. Vardus *Camillus* ir *Cethegus* kai kurie romėnai kirčiuoja pirmajame skiemenyje, bet pagal lotynų kalbos taisykles juos derėtų kirčiuoti priešpaskutiniajame. Kvintilianas tai ir nori pasakyti, tačiau tuo pačiu paliudija apie lotynų kalbos priegaides: jo žodžiais, teisingas kirčiavimas turėtų būti ne *Cámillus*, o *Camillus*, ir ne *Céthēgus*, o *Cethēgus* — bet ir ne *Cethēgus*. Kitaip tariant, lotynų kalboje egzistuoja akūto ir cirkumflekso priegaidės, susidaranti pagal graikų trečiosios moros taisyklę.

Tą pat matome ir kitoje Kvintiliano pastraipoje (*Inst. Or.* I.5.29–30), kuri apibendrina lotynų kalbos kirčiavimo dėsnius:

Apud nos vero brevissima ratio: namque in omni voce acuta intra numerum trium syllabarum continetur, sive eae sunt in verbo solae sive ultimae, et in iis aut proxima extremae aut ab ea tertia. Trium porro de quibus loquor media longa aut acuta aut flexa erit, eodem loco brevis utique gravem habebit sonum ideoque positam ante se, id est ab ultima tertiam, acuet.

Mūsų [t. y. lotynų] [kirčiavimo] taisyklė yra labai trumpa: bet kuriame žodyje akūtas slypi trijų skiemenų ribose, ar jie būtų vieninteliai, ar paskutiniai žodžio skiemenys, ir dedamas arba priešpaskutiniame skiemenyje, arba trečiajame nuo galo. Jei iš tų trijų, apie kuriuos kalbu, vidurinis skiemuo bus ilgas, jis gaus akūtą arba cirkumfleksą, o jei toje vietoje bus trumpas skiemuo, jis turės gravio toną, o prieš jį esantis skiemuo, t. y. trečiasis nuo galo, turės akūtą.

Žinoma, ir čia „gravio tonas“ reiškia nekirčiuotą skiemenį. Kirčiuotas trečiasis nuo galo skiemuo turės akūto priegaidę, o priešpaskutinis ilgasis skiemuo gali gauti ir akūtą, ir cirkumfleksą. Iš anksčiau cituotos pastraipos matyti, kad konkrečią priegaidę lemia graikiška trečiosios moros taisyklė (*Camillus*, bet *Cethēgus*).

Labiau išplėtotą liudijimą apie lotynų priegaides paliko romėnų filologas Mauras Servijus Honoratas (*Comm. in artem Donati* 426–427).³⁸ Turint galvoje, kad jis gyveno IV a.

³⁸ Dar žr. Jono Dumčiaus nepublikuotą straipsnį ta tema (Dumčius II), kur minimi kiti lotynų filologai, irgi palikę žinių apie priegaides.

po Kr., t. y. tais laikais, kai klasikinių kalbų kirtis jau buvo virtęs dinaminis, Servijaus liudijimo patikimumas kelia rimtų abejonių, nors galimas dalykas, kad jis kartoja tai, ką buvo pasakę anksčiau gyvenę ir rašę (t. y. patikimesni) filologai.

Accentus dictus est quasi adcantus secundum Graecos, qui προσφδίαν vocant. nam apud Graecos πρὸς dicitur ad, cantus vero ᾠδή vocatur. plane sive accentum dicas sive tonum sive tenorem, idem est [aut hoc est]. omnis accentus aut acutus est ´ aut circumflexus ^ . acutus dicitur accentus, quotiens cursim syllabam proferimus, ut arma; circumflexus vero, quotiens tractim, ut Musa. nam gravis accentus ` in Latino sermone paene usum non habet, nisi quod vel cum acuto vel circumflexo poni potest, in his scilicet syllabis, quae supra dictos accentus non habent. unus autem sermo unum recipit accentum, vel acutum vel circumflexum; utrumque autem simul habere non potest. accentus in ea syllaba est, quae plus sonat.

[Kirtis] vadinamas *accentus* („priegaide“) iš ad-cantus („prie-“, „giedojimas“) pagal graikus, kurie jį vadina προσφδία („priegaide“). Nes graikų kalboje πρὸς reiškia „prie“, o „giedojimas“ vadinasi ᾠδή. Tiesiog ar sakytum *accentus*, ar *tonus* („įtempimas“ iš gr. τόνος), ar *tenor* („įtempimas“), tai yra tas pats. Kiekvienas kirtis yra arba akūtas ´, arba cirkumfleksas ^. Akūtu vadinamas kirtis, kai skiemenį ištariame staigiai (*cursim*), kaip antai, žodyje *arma*, o cirkumfleksas, kai tariame tęsiamai (*tractim*), kaip antai žodyje *Musa*. Juk iš gravio ` [t. y. gravio ženkle — M. S.] lotynų kalboje beveik jokios naudos, nebent padėjus jį kartu su akūtu ir cirkumfleksu, tai yra tuose skiemenyse, kurie pastarųjų kirčių neturi. Vienas žodis gauna tik vieną kirtį, arba akūtą, arba cirkumfleksą; abiejų tuo pat metu turėti negali. Kirtis yra tame skiemenyje, kuris labiau skamba (*plus sonat*).

Pasakymas, kad kirčiuotas skiemuo „labiau skamba“, tikriausiai reiškia jau dinaminę tuometinės lotynų kalbos kirčio prigimtį, ir tai kelia abejonių, ar Servijaus laikais priegaidės dar galėjo būti girdimos (jei tartume, kad lotynų kalboje jos kitados egzistavo).

Tolimesnėje pastraipoje Servijus aptaria priegaidžių taisykles. Jo aiškinimo dalis apie daugiaskiemenius žodžius visiškai atitinka graikų trečiosios moros taisyklę, tačiau ten, kur kalbama apie tai, kad vienskiemeniai žodžiai su ilguoju balsiu turi cirkumfleksą, sunkiau išvelgti tiesioginę graikų kirčiavimo taisyklių įtaką.³⁹

³⁹ Graikų kalboje vienskiemeniai žodžiai su ilguoju balsiu ar dvibalsiu gali turėti ir vieną, ir kitą priegaidę: φῶς „vyras“ : φῶς „šviesa“, εἷς „siuntęs“ : εἷς „vienas“. Šių žodžių priegaidžių naują istorinį aiškinimą žr. Olander 59.

in monosyllabis partibus orationis quotiens syllaba naturaliter longa est, circumflexum habet accentum, ut res dos; quotiens vero vel naturaliter brevis est vel positione longa, acutum habet accentum, ut nec nix nox. nam in accentibus syllaba sive naturaliter brevis sive positione longa indifferentem accipitur. in disyllabis vero unus modus est, qui circumflexum ostendit accentum, quotiens prior naturaliter longa est et ultima naturaliter brevis, ut meta Creta Roma. aliter vero acutum habet, sive ambae natura longae fuerint, ut leges, sive positione longae, ut princeps, sive naturaliter breves, id est duae syllabae, ut ego (...) (Maurus Servius Honoratus, *Commentarius in artem Donati* 426–427)

Vienskiemenėse kalbos dalyse [žodžiuose — M. S.] iš prigimties ilgas skiemuo [skiemuo su ilguoju balsiu ar dvibalsiu — M. S.] turi cirkumflekso kirtį, kaip antai *rēs, dōs*, o iš prigimties trumpas arba iš padėties ilgas [atviras arba uždaras skiemuo su trumpuoju balsiu — M. S.], turi akūto kirtį, kaip *nēc, nīx, nōx*, nes kirčio požiūriu ir iš prigimties trumpas, ir iš padėties ilgas skiemuo traktuojami vienodai. Dvieskiemeniuose žodžiuose yra [tik] vienas atvejis, kai gali atsirasti cirkumflekso priegaidė: kai pirmasis skiemuo yra iš prigimties ilgas, o paskutinis iš prigimties trumpas, kaip antai žodžiuose *mēta, Crēta, Rōma*. Kitokiu atveju bus akūtas: arba jei abu skiemėnys iš prigimties ilgi, kaip žodyje *lēgēs*, arba abu iš padėties ilgi, kaip *prīnceps*, arba abu skiemėnys iš prigimties trumpi, kaip *ēgo*.

Vadinasi, romėnų filologų mokymą trumpai galima apibendrinti taip: vienskiemeniai žodžiai su ilguoju balsiu gauna cirkumfleksą, su trumpuoju balsiu gauna akūtą, o daugiaskiemėnių žodžių priegaidė susidaro pagal taisyklę, tapačią graikų trečiosios moros taisyklei: *Rōma* bus kirčiuojama *Rōma* ($\approx \sim = \acute{\sim} \sim$), o *lēgēs* bus *lēgēs* ($\acute{\sim} - = \acute{\sim} \sim$), t. y. kirčio vieta visada bus trečiojoje moroje nuo galo.

Vėlesnių laikų filologai šiais romėnų liudijimais tikėjo iki pat XX amžiaus. Kaip minėta, mūsų laikais į šiuos liudijimus žiūrima dažniau skeptiškai, manant, kad romėnų filologai priegaides lotynų kalbai išgalvoję pagal graikų kalbos pavyzdį (Leumann 244, Pulgram 79–92 et al.).

Nors šio klausimo — ar lotynų kalboje tikrai egzistavo priegaidės, ar tai buvo tik romėnų filologų fikcija — sprendimas mūsų tyrimui neturi lemiamos reikšmės, vis dėlto verta aptarti mums žinomus argumentus už ir prieš.

Argumentai prieš lotynų priegaidžių egzistavimą

Romėnų filologai, paliudiję apie lotynų priegaides, gyveno vėlai, kai net ir graikų priegaidžių egzistavimas galėjo būti pasibaigęs. Servijus gyveno IV amžiuje po Kr., tai yra tuo metu, kai ir graikų, ir lotynų kirtis jau buvo dinaminis ir egzistavo netgi akcentinės poezijos užuomazgos. Kvintilianas gyveno I amžiuje po Kr., bet ir tai yra vėlyvas laikotarpis. Antikos filologų kruopštumu ir tikslumu taip pat, esą, vargu ar galima pasikliauti.⁴⁰ Maždaug šimtmečiu anksčiau už Kvintilianą Ciceronas, pateikęs lotynų kalbos kirčiavimo taisyklių santrauką, visus kirčiuotus skiemenis vadino tiesiog *acutae voces*. Iš Cicerono ištraukos galima suprasti, kad *vox acuta* reiškia tiesiog kirčiuotą skiemenį, o priegaidės neminimos:

ipsa enim natura, quasi modularetur hominum orationem, in omni verbo posuit acutam vocem nec una plus nec a postrema syllaba citra tertiam [...] (Cicero, *Orator* 58)

juk pati prigimtis, tarsi harmonizuodama žmonių kalbą, kiekviename žodyje padėjo akūtą [aštraus tono skiemenį — M. S.], ir ne daugiau kaip vieną [viename žodyje], ir ne toliau, kaip trečiajame skiemenyje nuo galo.

Tiesa, kiek aukščiau (*Orator* 56–57) Ciceronas mini *sonus inflexus, acutus, gravis*, tačiau kalbėdamas apie graikų oratorių kalbos intonacijas ir apie dainavimą, todėl vargu ar pavyktų tai interpretuoti kaip liudijimą apie lotynų priegaides. Vadinasi, Ciceronas lotynų kalboje žino tik kirčiuotus skiemenis (*voces acutae*), o šimtmečiu vėliau Kvintilianas jau

⁴⁰ Ši požiūrį iliustruoja tokia Pulgramo vieta ir jo pateikiamas citatų rinkinys iš kitų mokslininkų veikalų: „It is strange to observe how a critical scholar who just as soon would not believe what he reads in today’s newspaper, is willing to swear upon the words of a palpably incompetent plagiarist who lived centuries ago and describes the accents of a language he never heard spoken natively, and does so in terms of another language (i. e., Greek), of which he knows even less.“ (Pulgram 88). „[The testimonies of the Roman] grammarians are rendered almost worthless by a desire to provide their language with a system similar to that of Greek“. (Campbell, A., *The Indo-European Accent*, Transactions of the Philological Society 1–42, 1936, 14). „The grammarians displayed an extraordinary predilection for petty mechanical rules. They did not see the pivotal phonemic laws behind the extrinsic phonetic facts.“ (Jakobson, Roman, *Selected Writings*, 1962 [1937], 262) Pacitavęs šią vietą, Pulgramas priduria: „Indeed, they often did not even see, and did not seek, the extrinsic facts themselves.“ (Pulgram, 90). „Much of our information is derived from third-rate grammarians, men whose outlook was narrowly bookish, whose grasp of reality was weak, who strove to force the facts to fit their theories.“ (Beare, William. *The Roman Stage*, London, 1950, 2–3).

mini ir priegaides, tačiau susidarančias pagal graikišką taisyklę. Tai verčia abejoti, ar Kvintiliano liudijimas patikimas.

Lotynų filologų paliudytų priegaidžių identiškumas graikų priegaidėms irgi gali kelti abejonių. Jei nom. sg. *Rôma* turi cirkumfleksą, tai abl. sg. **Rôma* pagal graikų trečiosios moros taisyklę turėtų gauti akūtą, tačiau nelengva patikėti, kad savarankiškai vystęsi lotynų ir graikų kirčiavimo dėsniai iš tiesų būtų taip tiksliai sutapę (Pulgram 92 ir jo nurodoma lit.). Patys romėnų filologai tiesiai nesako, kad žodį linksniuojant priešpaskutiniojo skiemens priegaidė keistūsi priklausomai nuo paskutiniojo skiemens ilgumo, tačiau trečiosios moros taisyklė tai implikuoja.

Argumentai už lotynų priegaidžių egzistavimą

Nors romėnų filologų paliudytos lotynų kalbos priegaidės atrodo kaip akla graikų trečiosios moros taisyklės kopija, tačiau kai kurie lotynų kirčiavimo faktai morų teorijos požiūriu su ja puikiai dera: daugiaskiemenių trochėju (... – ◡) ir tribrachiu (... ◡ ◡ ◡) besibaigiančių žodžių kirčiavimas, atrodo, paklūsta tam pačiam dėsningumui: kirčio vieta būna trečiojoje moroje nuo galo. Kitaip tariant, *Rôma* (◡ ◡ ◡) kirčiuojama kaip *nébula* (◡ ◡ ◡); kaip neįmanomas kirčiavimas **nebúla* (◡ ◡ ◡), taip neįmanomas ir **Rôma* (◡ ◡ ◡). Kirčiuotas trečiasis nuo galo skiemuo, ir su ilguoju, ir su trumpuoju balsiu, visada turi akūtą (*Rômulus* ◡ ◡ ◡). Tai irgi dera su kitais lotynų kirčiavimo faktais: kaip klasikinėje lotynų kalboje⁴¹ neįmanomas kirčiavimas **fácinora* (◡ ◡ ◡ ◡), taip neįmanomas ir **Rômulus* (◡ ◡ ◡ ◡). Vienskiemenių žodžių su ilguoju balsiu cirkumfleksas irgi dera su šiais kirčiavimo dėsniais: *dôs* (◡ ◡) kirčiuojama kaip *bóna* (◡ ◡); kirtis **dôs* (◡ ◡) neįmanomas taip pat, kaip neįmanomas kirtis **boná* (◡ ◡). Tipologinis pavyzdys čia būtų graikų kalbos ajoliečių dialekto kirčiavimas, kur dėl visuotinės kirčio recesijos (baritonezės) ne tik θεός, οὐρανός,

⁴¹ T. y. synchroniniu požiūriu klasikinėje lotynų kalboje; čia nekalbama apie archajinės lotynų kalbos kirtį pirmajame žodžio skiemenyje.

Ἀχιλλεύς tampa θεός, οὐρανός, Ἀχιλλεύς (t. y. pasikeičia skiemens kirčio vieta), bet ir Ζεύς (☨☨) tampa Ζεῦς (☨☨, t. y. pasikeičia moros kirčio vieta, kitaip tariant, priegaidė).⁴²

Šioje vietoje būtų galima daryti priekaištą, kad tokiais samprotavimais lotynų kalbai dirbtinai ir nepagrįstai priskiriama morų teorija. Į tai galima atsakyti, kad šie kirčiavimo dėsningumai ir parodo morų realumą. Užvis labiausiai morų realumą klasikiniėje lotynų kalboje rodo tai, kad romėnai perėmė graikų kvantitatyvinę eilėdarą. Jei nebūtų egzistavusios moros, kaip būtų įmanoma kurti izochronine eilėdara? Lotynų kalbos ir graikiškos eilėdaros santykis tyrinėtas nuo seno ir išsamiai; akivaizdu, kad kai kada lotynų poezijoje žodžio kirčio vieta derinama su pėdos stipriąja pozicija (iktu; apie tai dar bus kalbama vėliau); tačiau skiemens ilgumas (dvimoriškumas) derinamas su stirpiąja pėdos pozicija *v i s a d a*. Neteisingi skiemenų ilgumai pasirodo tik tada, kai ir graikų, ir lotynų prozodijos sistema pasikeičia (apie III a. po Kr., kaip antai Komodiano hegzametrose; apie tai bus kalbama vėliau).

Galų gale, romėnų filologai tiesiogiai paliudijo apie lotynų priegaidžių egzistavimą, ir nelengva įsivaizduoti, kaip jie būtų galėję išgalvoti nesamą fonetikos reiškinį, vedami kažin kokių „ekstralingvistinių“ motyvų, kaip antai parodyti lotynų kalbą kuo panašesnę į graikų kalbą.⁴³

⁴² Jonas Dumčius savo nepublikuotame straipsnyje *Dėl lotynų kalbos kirčio* (VUB Rankraščių skyriuje F220-73) išreiškė panašią mintį: „vienskiemenių žodžių cirkumflectavimas kaip tik rodo, kad romėnų gramatikai nebuvo vergiški graikų gramatikų sekėjai. Lotynų klasikinei kalbai kaip tik būdinga baritonezė; vienskiemenių žodžių cirkumflectavimas ir yra baronezės reiškinys!“ (3 psl.)

⁴³ Ir kitais atvejais romėnų filologų veikaluose sunku išvengti mėginimus dirbtinai priartinti lotynų kirčiavimą prie graikų. Pavyzdžiui, kaip rašo Kvintilianas (*Inst. Or.* 12.10.33), graikų kalboje gali būti kirčiuotas paskutinis žodžio skienuo, o lotynų kalbai tai nebūdinga, ir dėl to graikų kalbos skambesys esąs „malonesnis“. Jei Kvintilianas iš tiesų būtų siekęs lotynų kalbą parodyti kuo panašesnę į graikų, galėtume tikėtis, kad jis būtų pabrėžęs ir gyręs ir tuos retus atvejus, kai lotyniškas žodis kirčiuojamas paskutiniame skiemenyje; tačiau visai neatrodo, kad Kvintilianas tokiam lotyniškam kirčiavimui būtų labai pritaręs (1.5.22–27).

Vis dėlto dauguma mūsų laikų mokslininkų linkę atmesti romėnų filologų liudijimus ir netikėti, kad lotynų kalboje egzistavo priegaidės.⁴⁴ Tiesą sakant, ar jos egzistavo, ar ne, mūsų darbui nesvarbu: koks bebūtų atsakymas į šį klausimą, patys romėnų gramatikai ir vėlesnių laikų filologai tikėjo jas buvus, ir tai turėjo įtakos jų mąstysenai ir kirčio ženklų raidai.

Kaip matėme iš cituotų Servijaus ištraukų, lotynų rašte buvo vartojami iš graikų pasiskolinti kirčio ženklai: akūtas (´), gravis (`) ir cirkumfleksas, kuris tebeturėjo senąjį laužtinį pavidalą (^). Tiesa, lotynų rašte kirčio ženklai buvo žymimi itin retai (Steenbakkens 1994b, 930).⁴⁵

Kaip matyti iš romėnų filologų aprašymų, gravio ženklas lotynų rašte tebeturėjo aleksandrietiškąją reikšmę (nekirčiuotam skiemeniui žymėti), o bizantiškojo „oksitoninio gravio“ lotynų rašte nebuvo. Kitaip tariant, lotynų rašte buvo laikomasi senosios, aleksandrietiškosios, sistemos, kurios nepalietė bizantiškoji kirčio žymėjimo reforma.

2.4.2. Apex, sicilicus, nota geminationis

Kai kuriuose romėnų įrašuose ilgieji balsiai buvo žymimi tam tikru diakritiniu ženklu (RĒRV̄M GESTĀRV̄M = *rērum gestārum*, VIRTŪS = *virtūs*, IŪLIVS = *Iūlius*, ŌRNAMENTĪS = *ōrnāmentīs*⁴⁶). Šį ženklą Kvintilianas (*Inst. Or.* I.4.10) ir mūsų laikų paleografai vadina *apex* („smaigalys“). Mūsų laikų leidiniuose *apex* paprastai transliteruojamas akūto pavidalo

⁴⁴ „No available evidence points to the existence of more than one type of accent [in Latin], such as found in Greek. The frequent reference in ancient, and some later, grammarians, to acute, grave, and circumflex accents in Latin is nothing more than an imitation of Greek terminology.“ (Pulgram 92)

⁴⁵ Išliko V a. po Kr. perrašyti Vergilijaus ir Juvenalio fragmentai (skirti Egipto mokykloms), kuriuose pažymėti eilėdaros iktai ir kai kurių balsių ilgumai (Oliver 1966, 142), tačiau daugiau žinių apie antikinius kirčiuotus lotyniškus tekstus nepavyko rasti.

⁴⁶ Šiame žodyje (cituojamame pagal Oliver 1966, 150) balsio *ā* ilgumas nepažymėtas, o balsio *ī* ilgumas žymimas „I ilgąja“ (*I longa*, arba *I longum*).

ženklų, nors romėniškasis ženklas buvo ilgesnis, vingiuotas ir kilme nesusijęs su graikų akūtu (Oliver 1966, 141).

Dvigubi priebalsiai kai kuriuose romėnų įrašuose žymimi tam tikru lankeliu (*osa* = *ossa* ir pan.). Šį ženklą Isidoras Sevilietis (*Etym.* I.27.29; Oliver 145) ir mūsų laikų paleografai vadina *sicilicus* („pjautuvėlis“), o mūsų laikų leidiniuose jis transliteruojamas apostrofo arba akūto pavidalo ženklu.

R. P. Oliveris, išnagrinėjęs romėnų filologų liudijimus ir išlikusius įrašus, daro išvadą, kad *apex* (reiškęs balsio ilgumą) ir *sicilicus* (reiškęs priebalsio dvigubinimą) iš tiesų buvęs vienas ir tas pats rašybos ženklas, reiškęs, kad juo pažymėtą raidę reikia skaityti kaip dvi tokias raides. Šią hipotezę, be kitų argumentų, remia ir tai, kad kai kuriuose įrašuose *sicilicus* žymimas ant raidės *V* ten, kur mūsų laikais rašytume *-vu-* arba *-uu-*, t. y. romėnų rašyboje būtų rašoma *-VV-* (*SERVVS* = *servus*, *SALVVM* = *salvum*, *SVM* = *suum* ir pan., Oliver 1966, 148). Hipotetinis senasis šio ženklo pavadinimas galėjęs būti *geminatiois nota* arba *signum geminandi* (Oliver 1966, 156).

Kaip matysime vėliau, senovės romėnų *apex* ženklas XVI–XVII a. filologų buvo *a posteriori* laikomas humanistinės lotynų rašybos eksplikatyvinių diakritikų prototipu.

2.4.3. Tildės ženklas

Lotynų rašte nuo seno buvo vartojamas riestinio pavidalo santrumpos ženklas⁴⁷ praleistam priebalsiui *m* ar *n*, ypač tautosilabiniam, žymėti, pvz. *cōsul* = *consul*, *cũ* = *cum*, *año* = *anno*.⁴⁸ Tokia vartosena buvo ypač paplitusi Viduramžių, Renesanso ir vėlesnėje

⁴⁷ Randamas jau IV a. po Kr. raštuose, kaip galima matyti Fernando de Lasala 1998 pateikiamose faksimilėse.

⁴⁸ Archajiniais ir klasikiniiais laikais tautosilabiniai nosiniai *m* ir *n* kai kada buvo visai nerašomi (*aide* = *aedem*, *cosol* = *consul*, *cesor* = *censor* ir t. t., kaip antai L. Kornelijaus Scipiono sarkofago įrašė (CIL 8.9, III a. pr. Kr.). Žr. Meiser 2002, 5, Palmer 1954, 224.

lotyniškoje rašyboje.⁴⁹ Pats ženklas dažnai buvo vadinamas *titulus*.⁵⁰ Kai kuriose romanų kalbose (ispanų, portugalų) toks riestinis ženklas tapo rašybos dalimi. Portugalų rašyboje jis reiškia balsio nazalizaciją, pvz., *mão* „ranka“ (< lot. *manus*), o ispanų kalboje *ñ* žymi palatalizuotą *n*, pvz., *señor* „ponas“ (senesne rašyba *sennor* < lot. *senior*). Dėl to daugelyje Europos kalbų šis ženklas vadinamas jo ispanišku vardu *tilde* (iš nebevartojamo katalonų *title*, kuris savo ruožtu iš lot. *titulus*⁵¹).

Nazalizacijos tildės lotynų rašte buvo dažnai vartojamos iki pat XIX a. pradžios.

Dėl tildės⁵² paplitimo lotynų rašyboje raidžių su šiuo ženklu turėjo daugelis Renesanso ir vėlesnių laikų spaustuvių įvairiose Europos kraštuose, taip pat Prūsijoje ir Lietuvoje, ir galėjo jas pavartoti įvairiems tikslams. Kaip vėliau matysime, tai buvo viena iš aplinkybių, padėjusių atsirasti lietuvių riestiniam kirčio ženklui.

Stebėdami Renesanso ir vėlesnių laikų spaudinius matome, kad tildės ženklas buvo dedamas tik ant balsių ir *n*. Jei prireikdavo tildės ant *m*, ji dažnai buvo perkeliama ant gretimo balsio.⁵³ Ant kitų priebalsių tildės ženklas nebuvo dedamas.

⁴⁹ Nuolat vartojama ir Kleino *Gramatikos* lotyniškame tekste, ir 1737 m. gramatikos *Universitas Lingvarum Litvaniae* lotyniškame tekste, pvz., [4] p. *pronunciandā = pronuntiamdam*.

⁵⁰ Panašus ženklas, vadinamas *τιτλος* (iš lot. *titulus*), buvo vartojamas ir Bizantijos graikų rašte, ypač *nomina sacra* santrumpose įvairioms praleistoms raidėms žymėti, pvz. ΧΣ (su riestiniu, laužytu arba tiesiu brūkšniu virš abiejų raidžių) = Χριστός, kaip galima matyti ir mūsų dienomis stačiatikių ikonose. XVI amžiaus filologas Joachimas Camerarius 1552 m. veikale *Tractatus de Orthographia* lotynišką *titulus* ženklą vadina tiesiog „nota literae n“ (cituoju pagal Burkard 2003, 45–46).

⁵¹ *AHD*, s. v. *tilde*.

⁵² Dabartinėje lietuvių kalboje tilde dažniausiai vadinamas kitas panašios išvaizdos ženklas (~), vartojamas žodynuose praleistam antraštiniam žodžiui žymėti arba dialektologijos studijose transkribuotoms ir transponuotoms žodžių formoms atskirti.

⁵³ XVII amžiaus pavyzdys: Sapūno ir Šulco Gramatikos antraštė užrašyta *COMPENDIUM GRAMĀTICĀE (= Grammaticae)*; tildė nerašoma ant raidės *m*, nors tas puslapis yra ne rinktas iš spaustuvės

3. Eksplikatyvinių diakritikų atsiradimas

Kirčio ženklai, kitados turėję grynai fonetinę reikšmę, laikui bėgant tapo vis labiau sąlyginiai. Galima sakyti, kad su kirčio ženklais laikui bėgant nutinka tas pat, kas ir su alfabeto raidėmis: pradžioje buvusi fonetiška, rašyba palaipsniui tampa tradicine ir simboline. Taigi nėra nieko stebėtino, kad kirčio ženklų vartojimas laikui bėgant irgi apaugo sąlyginėmis rašybos taisyklėmis.

Jau Bizantijos laikais pasirodė eksplikatyvinė kirčio ženklų rašyba graikų kalboje. Tada sukurtas grafinis skirtumas tarp \acute{o} ir \grave{o} , $\acute{\eta}$ ir $\grave{\eta}$ ir t. t. (Schwyzer 387).⁵⁴ Tuo metu tai nepadarė įtakos lotynų rašybai, tačiau XVI amžiuje savarankiškai susiformavo lotynų eksplikatyvinės rašybos sistema, kurioje buvo netiesioginės graikų kalbos įtakos.

Šioje lotynų rašybos sistemoje, kurią trumpumo dėlei vadinsime humanistine rašyba, graikiškos kilmės kirčio ženklai, dažniausiai dedami paskutiniajame žodžio skiemenyje, žymėjo ne tikrąjį žodžio kirtį (paskutinis žodžio skiemuo lotynų kalboje beveik niekada nekirčiuojamas), o tam tikras morfologijos kategorijas, tai yra, padėjo atskirti kitais atžvilgiais homografinės žodžių formas.

Kyla pagrįstas klausimas, kada, dėl ko ir kaip galėjo susiformuoti tokia rašybos sistema? Kokios priežastys privertė Renesanso filologus nuspręsti, kad žodyje pažymėtas kirčio ženklas neprivalo sutapti su tikrąja žodžio kirčio vieta?

Kaip matysime, praktika rašyti kirčio ženklą nekirčiuotame lotyniško žodžio skiemenyje atsirado iš vadinamosios „Heninijaus“ kirčiavimo sistemos senosios graikų kalbos studijose. Heninijaus sistema skelbė, kad senosios graikų kalbos žodžius reikėtų

raidžių, o dailininko graviūra, kurioje buvo įmanoma pavaizduoti bet kokius norimus rašmenis, neapsiribojant spaustuvės turimu ženklų rinkiniu.

⁵⁴ Naujojoje graikų kalboje iš Bizantijos paveldėta eksplikatyvinė kirčių rašyba dar labiau išsiplėtojo: $\gamma\alpha\tau\acute{\iota}$ „kodėl“ versus $\gamma\alpha\tau\grave{\iota}$ „todėl“, $\nu\acute{\alpha}$ „štai“ versus $\nu\grave{\alpha}$ (< $\acute{\nu}\alpha$) „kad“, $\pi\omicron\tilde{\upsilon}$ „kur“ versus $\pi\omicron\acute{\upsilon}$ „kuris“ ir t. t. Sukūrus ir 1982 m. įteisinus monotonišią sistemą, eksplikatyvinė rašyba atitinkamai transformavosi, tačiau niekur nedingo: artikelis η (< $\acute{\eta}$) versus $\grave{\eta}$ (< $\grave{\eta}$, „arba“), $\pi\omicron\acute{\upsilon}$ „kur“ versus $\pi\omicron\upsilon$ „kuris“ ir t. t.

kirčiuoti ne pagal pažymėtus graikiškus kirčio ženklus, bet pagal lotynų kalbos taisykles. Kyla klausimas, kaip atsirado ši teorija, ir kodėl daugelis Renesanso filologų ją patikėjo?

Parodysime, kad vadinamoji „Heninijaus“ sistema atsirado iš klaidingo antikinės eilėdaros interpretavimo. Todėl tolimesnį skyrių reikia paskirti Heninijaus sistemos genezei ir su ja susijusių klausimų kompleksui.

3.1. Heninijaus sistema

3.1.1. Heninijaus sistemos atsiradimas

XVI ir XVII amžiuje olandų filologai susidomėjo graikų kalbos prozodija ir eilėdara. Tais laikais neturėta žinių apie skirtumą tarp dinaminio bei toninio kirčio ir kitus dalykus, būtinus klasikinės eilėdaros prigimčiai suprasti, nes šios žinios buvo atskleistos tik XIX ir XX a. istorinės lingvistikos. XVI–XVII a. klasikinių kalbų žodžio kirčio ir eilėdaros ikto santykis buvo suvokiamas miglotai: dažnai buvo tiesiog sakoma, kad poezijoje kirčiavimas „keičiasi“ arba „paklūsta metro dėsniams“.⁵⁵ Tai atrodė tarsi anomalija, reikalaujanti racionalaus paaiškinimo. Naujovių dvasia, pradėta Erazmo Roterdamiečio graikų kalbos tarimo reformos, paskatino filologus ieškoti „tikrojo“, „senojo“ graikų kalbos kirčio, kuris jų manymu turėtų geriau atitikti eilėdaros iktą.

1673 metais pasirodė Izaoko Vosijaus⁵⁶ veikalas *De poematum cantu* (Vossius), kuriame buvo aptartas graikų kirčiavimas ir kiti su juo susiję įvairūs dalykai (rašyba, tartis, eilėdara, muzika ir net šokis), kurie Vosijaus manymu nuo Antikos laikų buvę sugadinti ir

⁵⁵ Prancūzų filosofas ir filologas Petras Ramas (Petrus Ramus, Pierre de la Ramée, 1515–1572) tai taip formuluoja lotynų kalbai: „At in versu accentus sequitur metri legem“ (Ramus, *Gramm.* 9).

⁵⁶ Isaacus Vossius, Isaak Voss, 1618–1689, Bažnyčios istorikas, filologas, iki 1673 m. Švedijos karalienės Kristinos graikų kalbos mokytojas ir bibliotekininkas, vėliau Windsoro kanauninkas rezidentas.

galėtų būti vėl pataisyti pagal klasikinius kanonus. Iš knygos matyti, kad Vosijus buvo ir Erazmo tarimo sistemos šalininkas.⁵⁷

Samprotaudamas apie graikų eilėdarą ir kirčio bei ikto santykį, Vosijus padarė išvadą, kad senasis graikų kalbos kirtis turėjęs sutapti su eilėdaros iktu. Istoriskai keičiantis graikų kalbos fonetikai (Vossius 16), panašiu metu turėjęs pasikeisti ir graikų kalbos kirtis, tai yra, tapti toks, kokį Antikos gramatikai ir žymi mums žinomais kirčio ženklais (Vossius, 17–18). Kad ir kaip nepagrįstai toks samprotavimas skambėtų mūsų dienų lingvistams, Vosijaus logika, atsižvelgiant į XVII a. žinias, atrodo visiškai nuosekli.

Savo argumentams pademonstruoti Vosijus (19) ima kaip pavyzdį *Odisėjos* fragmentą (γ 1–3):

Ἡέλιος δ' ἀνόρουσε, λιπὼν περικαλλέα λίμνην,
Οὐρανὸν ἐς πολύχαλκον, ἔν' ἀθανάτοισι φαείνη
Καὶ θνητοῖσι βροτοῖσιν ἐπὶ ζεῖδῶρον ἄρουραν.⁵⁸

Kaip matyti, žodžio kirtis beveik niekur, išskyrus vieną kitą žodį, nesutampa su eilėdaros iktu. Įdomu, kas nutiktų, jei graikiškais kirčio ženklais būtų sužymėta ne kirčio, o eilutės ikto vieta? Vosijus taip ir padaro (beje, atsižvelgdamas į trečiosios moros taisyklę⁵⁹):

Ἡέλιος δ' ἀνοροῦσε, λιπὼν περικάλληα λίμνην,
Οὐρανὸν ἐς πολυχάλκον, ἔν' ἀθανατοῖσι φαεῖνη
Καὶ θνητοῖσι βροτοῖσιν ἐπὶ ζεῖδῶρον ἀροῦραν.⁶⁰

⁵⁷ Vossius, 56 teigiama, kad anglai „A keičia į ἤτα“; be abejo, turima galvoje raidės *a* fonetinė vertė anglų kalboje. Toks anglų palyginimas su Jonijos graikais būtų neįmanomas, laikantis bizantiškosios tarimo sistemos.

⁵⁸ „Saulė pakilo iš jūros, išplaukus į mėlyną dangų, / Atnešė šviesą dievams amžiniams ir žmonėms trumpaamžiams, / Ir vaisingiausiai penėtojai žemei.“ (Ralys 1964)

⁵⁹ Plg.: φαείνη su akūtu, bet ἀνοροῦσε, ζεῖδῶρον su cirkumfleksu.

Rezultatas akivaizdus: taip transformuotas kirtis beveik visuose žodžiuose krinta ant priešpaskutinio ilgo skiemens, arba trečio nuo galo skiemens, jei priešpaskutinis trumpas. Lieka tik daryti išvadą, kad Homero laikais tai ir turėjęs būti tikrasis žodžių kirtis. Ar yra kokių kitų, nepriklausomų įrodymų, kurie pagrįstų tokią drąsią hipotezę, kad senovės graikai kirčiavę pagal lotyniškąsias taisykles, o tik vėliau kirtis pasikeitęs? Tariamą įrodymą pateikia graikų kirčiavimo reiškinys, mūsų laikais žinomas kaip Vendryeso dėsnis (Collinge 199–202): Vosijui jau žinoma, kad senoviniai ἔτοιμος, ἔρημος, τροπαῖον klasikinės Atikos laikais virto ἔτοιμος, ἔρημος, τρόπαιον (Vossius 20). Be to, etimologizuojant graikišką „priegaidės“ terminą προσωδία, padaryta išvada, kad priegaidžių ženklai tebuvę muzikos ženklai, skirti dainavimui. Tokie argumentai sukūrė visišką pagrįstumo iliuziją, ir hipotezė buvo laikoma įrodyta: senovės graikai esą kirčiavę žodžius pagal lotyniškąsias taisykles.

1684 metais Utrechte pasirodė kito autoriaus, Heinricho Christiano Heninijaus (Henninius, Henning, von Hennin, 1655–1703) veikalas, pavadintas ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΟΡΘΩΙΑΟΣ (Henninius). Jame Heninijus pasiūlė reformuoti graikų kalbos kirčiavimą mokyklose. Praktiškai tai reiškė, kad graikų kalbos žodžiai turį būti kirčiuojami pagal lotynų kalbos taisykles, o rašytiniai graikų kirčio ženklai ignoruojami. Ši sistema daug kur prigijo. Toks graikų kalbos kirčiavimas kai kuriose mokyklose, ypač Anglijoje, išsilaikė iki pat XX amžiaus (Stanford 1967, 127).

Šiai keistai kirčiavimo sistemai, mūsų dienomis beveik pamirštai,⁶¹ prigijo „Heninijaus kirčiavimo“ vardas; toks terminas vartojamas minėtoje Drerupo knygoje ir Tronskio studijoje (Tronskij, 25); kai kada ši sistema vadinama „anglų ir olandų tradicija“ („Anglo-Dutch tradition“, Allen 271).

⁶⁰ Kaip matome, Vosijus dar pažymėjo aspiracijos ženklus žodžių viduryje (Ἡέλιδος ir φαείνη), etimologiškai neteisingai: iš tiesų ir ἠ[ɸ]έλιδος, ir φα[ɸ]είνη tarp balsių yra turėję tą patį priebalsį (Frisk).

⁶¹ Yra įdomi paralelė: mūsų dienų sanskritologai kirčiuoja sanskrito žodžius (bent jau tuos, kurių tikroji kirčio vieta nežinoma, nes nepaliudyta Vedų tekstuose) pagal lotynų kalbos kirčio taisykles.

Vis dėlto turime duomenų, kad vadinamoji „Heninijaus“ sistema atsirado gerokai anksčiau, nei gimė Heninijus ir jo pirmtakas Vosijus. Anksčiausi mums žinomi šios sistemos liudijimai yra ištisu šimtmečiu senesni už Heninijaus veikalą.

Akivaizdu, kad tokias išvadas, kokias gavo Vosijus, transformavęs Homero kirtį, įvairūs filologai galėjo pasiekti nepriklausomai vienas nuo kito: sukirčiavus bet kurio graikiško hegzametro žodžius pagal lotyniškas taisykles, kirčio ir ikto sutapimų procentas išeitų labai didelis, t. y. maždaug toks pat, kaip lotynų hegzametre.⁶²

Kaip matėme iš Vosijaus samprotavimo, „Heninijaus“ sistemos idėja humanistams filologams kilo lyginant graikiškąją eilėdarą, ypač hegzametą, su lotyniškuoju hegzametu. Dėl to reikia aptarti, kodėl lotynų hegzametre žodžio kirtis taip dažnai sutampa su eilėdaros iktu.

Lotynų kvantitatyvinės eilėdaros formos yra perimtos iš graikų, ir pagrįstos, kaip ir graikų kalboje, skiemens kiekybe. Senoji, iš italikų paveldėta lotynų eilėdara (*versus Saturnius*) galėjo būti ir akcentinė, nors tai nėra visiškai aišku (Pulgram 211–222). Vis dėlto klasikiniiais laikais paveldėtąją eilėdarą išstūmė graikiškosios formos. Klasikinė lotynų poezija, sukurta hegzametu ir kitais kiekybiniais metrais, tiksliai laikosi kiekybinės eilėdaros principų.⁶³ Vis dėlto lotynų poezijoje, ypač hegzametre, matyti ir tam tikras žodžio kirčio ir ikto derinimo tendencija, kurios nėra graikų poezijoje.

⁶² Tokį eksperimentą su graikų eilėdara atliko ne tik Vosijus, bet ir kiti mokslininkai kitose epochose. Iš nepublikuoto Jono Dumčiaus straipsnio *Dėl lotynų kalbos kirčio* (3 psl.): „Dėl metrinio kirčio sutapimo su gramatiniu kirčiu J. Tronskis (I. M. Tronskij, *Očerki iz istorii latinskogo jazyka*, Moskva, 1953, 165 sqq.) duoda įdomų eksperimentą: jis liepia kirčiuoti graikų hegzametrines ir jambines eilutes pagal lotynų kalbos trijų skiemėnų kirčio dėsnius[,] ir gaunamas toks pat rezultatas, kaip ir lotyniškoje metrikoje: penktosios ir šeštosios hegzametro pėdos metrinis kirtis daugumoj atvejų sutampa su tuo „lotynišku“ kirčiu! Tai rodo, kad tas lotynų metrinio kirčio sutapimas su gramatiniu kirčiu yra atsitiktinis dalykas, atsiradęs be jokių poeto pastangų priderinti metrinį kirtį prie gramatinio.“

⁶³ Kai kurie mokslininkai, pabrėžiantys žodžio kirčio vaidmenį lotynų eilėdaroje, vis dėlto pripažįsta, kad egzistuoja akivaizdi romėnų poetų „intencija“ kurti kvantitatyvines, o ne akcentines eiles (Pulgram 221).

Kaip žinoma, visiško ikto ir kirčio suderinimo lotynų hegzametre nėra. Tokios eilutės, kuriose visi iktai ir kirčiai būtų suderinti (pavyzdžiui, *Ímpius haec tam cúlta novália míles habébit*, Vergilius, *Ecl.* 1, 70), tėra retos išimties.⁶⁴ Dažniausiai iktas sutampa su kirčiu pirmojoje hegzametro eilutės pėdoje ir antrojoje eilutės pusėje po cezūros (ypač paskutinėse dviejose pėdose). Pirmojoje eilutės pusėje, išskyrus pirmąją jos pėdą, kirtis ir iktas dažniau nesutampa. Pastebėta, kad ši lotynų hegzametro tendencija — kirčio ir ikto sutapimas antrojoje eilutės pusėje ir nesutapimas pirmojoje — laikui bėgant truputį stiprėjo. Šią tendenciją iliustruoja tokia lentelė (pagal Allen 337).

Akcento ir ikto sutapimai lotynų hegzametre

	Pirmoje eilutės pusėje	Antroje eilutės pusėje
Enijus (III–II a. pr. Kr.)	41%	92.8%
Lucilijus (II a. pr. Kr.)	43%	95.8%
Lukrecijus (I a. pr. Kr.)	38%	97.7%
Vergilijus (I a. pr. Kr.)	35%	99.8%

Matome nedidelį, tačiau pastovų šios tendencijos augimą nuo Enijaus iki Vergilijaus.

Pamėginkime išsiaiškinti šios dalinių sutapimų sistemos prigimtį. Pamatinė hegzametro schema yra tokia (akūto formos ženklų pažymint ikto vietą):

∕ ∪ ∪ ∕ ∪ ∪ ∕ ∪ ∪ ∕ ∪ ∪ ∕ ∪ ∪ ∕ ∪

Hegzametro paskutinis metras yra — ∪. Jeigu ton vieton įdėtume dviskiemenį lotynišką žodį (pavyzdžiui, *formas*), jo natūralus kirtis tegalėtų būti pirmajame skiemenyje

⁶⁴ Be to akivaizdu, kad tokioje eilutėje neįmanoma *caesura semiquinaria*. Kodėl lotynų hegzametre taip mėgiama *caesura semiquinaria* ir tokia reta *caesura trochaica*, yra atskiras sudėtingas klausimas, kurio šiame darbe nenagrinėsime.

($\acute{\text{—}} \simeq$), taigi kirtis automatiškai sutaptų su iktu. Jei į hegzametro pabaigą dėtume triskiemenį žodį, jo skiemenys turėtų būti tokie: $\sim \text{—} \simeq$, vadinasi, tai būtų žodis su ilgu priešpaskutiniu ju skiemeniu (pavyzdžiui, *colebat*). Vadinasi, tokio žodžio priešpaskutinis skiemuo turėtų būti kirčiuotas, taigi kirtis ir vėl automatiškai sutaptų su metrikos iktu: $\sim \acute{\text{—}} \simeq$. Jei paskutinis hegzametro žodis bus dviskiemenis $\acute{\text{—}} \simeq$ (pvz., *formas*), tai priešpaskutinis triskiemenis eilutės žodis tegalėtų būti daktilio pavidalo $\text{—} \sim \sim$ (pavyzdžiui, *dicere*), kurio kirtis ir vėl automatiškai sutaptų su metrikos iktu. Taigi, kirčio ir ikto sutapimas eilutės pabaigoje (paskutinėse dviejose pėdose) yra automatinis:

In nōva fert ānimus mūtātās dīcere fōrmas

$\acute{\text{—}} \sim \sim \acute{\text{—}} \sim \sim \acute{\text{—}} \text{—} \acute{\text{—}} \text{—} \acute{\text{—}} \sim \sim \acute{\text{—}} \text{—}$

arba

Spōnte sūā sīne lēge fīdem rēctūmque colēbat

$\acute{\text{—}} \sim \sim \acute{\text{—}} \sim \sim \acute{\text{—}} \sim \sim \acute{\text{—}} \text{—} \acute{\text{—}} \sim \sim \acute{\text{—}} \simeq$

Kitai variant, jei tik eilutės pabaigoje pasitaikys ne vienskiemenis žodis, jo kirtis automatiškai sutaps su iktu; jei tik bet kurioje eilutės vietoje pasitaikys trochėjo ($\text{—} \sim$), amfibrachio ($\sim \text{—} \sim$), arba daktilio ($\text{—} \sim \sim$) schemas žodis, jo kirtis irgi automatiškai sutaps su iktu. Šitaip lotyniško hegzametro bent jau paskutiniuose dviejuose metruose beveik automatiškai garantuojamas ikto sutapimas su žodžio kirčiu. Šią sutapimų grandinę paskutiniuose dviejuose lotyniško hegzametro metruose gali sugriauti vienskiemenis žodis pačiame eilutės gale (pvz. *parturient montes, nascetur ridiculus mus*, Horat. *Ars poet.* 139).⁶⁵ Vadinasi, vien tik susilaikant nuo vienskiemenio žodžio eilutės pabaigoje, lotynų hegzametre automatiškai gaunamas tas pats efektas, kuris, kaip minėta, graikų poezijoje pasirodė tik V a. po Kr. Nono hegzametruose. Klasikinėje graikų kalboje tokios žodžio kirčio priklausomybės nuo žodžio metrinės schemas nėra, todėl nėra ir kirčio bei ikto priklausomybės.

⁶⁵ Taip pat kirčio ir ikto sutapimui gali pakenkti dibrachio ($\sim \sim$) schemas žodis penktajame metre (*et ripas raptare locosque novos; ita sola*, Ennius, *Annales*, I, 39)

Laikui bėgant nutiko taip, kad tokia hegzametro sandara — ikto ir kirčio nesutapimas pirmojoje eilutės pusėje ir sutapimas antrojoje — pradėta laikyti beveik kanonu, tarsi būtina lotynų eilėdaros priemone. Tai rodo vėlyvieji lotynų hegzametrai, sukurti po III–IV a. po Kr., kai klasikinė prozodijos sistema buvo jau suirusi, o klasikinę kvantitatyvinę eilėdarą bebuvo įmanoma tik imituoti (nebegirdint skiemenų kiekybės, o tik apskaičiavus ją pagal taisykles). Mažiau išsilavinę poetai, iš kurių žinomas Komodianas (gyvenęs tarp III ir V a. po Kr.), nesugebėdami (gal ir neketindami) nustatyti skiemenų ilgumų, paliko eilių, kurių kvantitatyvinė sandara visiškai netaisyklinga, galėtume sakyti, tiesiog atsitiktinė. Vis dėlto įsižiūrėję Komodiano eilėse matome tam tikrą eilėdaros principą.

Paėmę kaip pavyzdį šias eilutes (Commodianus, *Carmen apologeticum*) matome, kad skiemenų kiekybė jose visiškai chaotiška:

Nec enim vitupero divitias datas a Summo,
 ◡ ◡ — ◡◡ ◡◡ — ◡◡ — ◡ — — — —
 sed culpandus erit, qui superextollitur illis.
 — — — ◡ ◡ — — ◡ ◡ — — ◡◡ — —

Kvantitatyvinio hegzametro struktūros čia nėra. Iš tiesų tai yra akcentinė hegzametro imitacija (galbūt būtų galima pasakyti, hegzametro ritmo *i n t e n c i j a*). Jos principas paprastas: pirmojoje eilutės pusėje kirčio ir ikto sutapimo nesiekama, antrojoje eilutės pusėje žodžių kirtis turi pataikyti į metrikos ikto vietą. Stengiamasi laikytis *semiquinaria* cezūros (po penktojo *hemimetron*, t. y. po trečiojo ikto). Kartais pasitaikantis skiemenų ilgumų sutapimas su tikrąja kiekybinio hegzametro schema yra tik atsitiktinis.

Atrodo, kad minėtas eilutes buvo ketinta skanduoti šitaip (žinoma, skandavimas čia tik imituoja tikrosios eilėdaros skambesį ir neturi nieko bendra su skiemenų kiekybe):

Nec énim vitúpero || divítias dátas a Súmmo.
sed culpándus érit, || qui sùperextóllitur íllis.

Kitaip tariant, antrojoje eilutės pusėje žodžių kirtis ir sudaro iktą.⁶⁶ Pirmojoje eilutės pusėje žodžio kirčio su iktu nederinama. Paskutinėse pozicijose prieš *semiquinaria* cezūrą sutapimas būtų net ir neįmanomas (nei klasikinėje eilėdaroje, nei Komodiano imitacijoje): prieš tokią cezūrą privalo būti iktas; cezūra reiškia žodžio pabaigą, vadinasi, iktas bus paskutiniame žodžio skiemenyje, o lotyniški žodžiai paskutiniame skiemenyje nekirčiuojami.

Tokią sistemą (akcentinę hegzometro imitaciją) atskleidžia ir bet kurios kitos Komodiano eilutės, kad ir šios⁶⁷ (cituojant sužymėtos cezūros, elizijos, lotyniško žodžio kirtis ir, juodesniu šriftu, skiemuo su iktu):

Príma praefátio || nóstra ví(am) erránti demónstrat
respectúmque bónum, || cum vénerit saéculi méta,
aetérnum fieri, || quod discrédunt ínscia córda.
Égo simíliter || errávi témpore múlto
fána prosequéndo || paréntibus ínsciis ípsis;
ábstulit me tándem || ín de legéndo de lége,
testífico dóminum: || dóleo pro cívica túrba,
ínscia quod pérgit || périens déos quaérere vános;
ob ea perdóctus || ignáros ínstruo vérum.

(Commodianus, *Instructionum libri II, Praefatio* 1–9)

Matome lygiai tą patį: antroje eilutės pusėje žodžio kirtis yra eilėdaros iktas; pirmoje eilutės pusėje kirtis ir iktas nesusiję.⁶⁸

⁶⁶ Žodis *sùperextóllitur* tikriausiai turėjo antrinį kirtį, arba buvo suvokiamas kaip du žodžiai *súper extóllitur*.

⁶⁷ Su akrostichu, rodančiu teisingą žodžio *Praefatio* rašybą.

⁶⁸ Kadangi šioje eilėdaroje jokio ryšio su istoriniais skiemenų ilgumais nebėra, kai kuriais atvejais ikto intencijos vieta net ir neaiški (galėtų būti skanduojuama ir *ego simíliter*, ir *ego simíliter*, tarsi būtų arba *—|—
 ~|—, arba *—~|—|—, nors tikrieji ilgumai čia yra, kaip matome, ~≃~~~).

Pavadinti šiam eilėdaros principui, kurį tegalime nusakyti ilgu sakiniu „žodžio kirčio ir eilėdaros ikto sutapimas antrojoje lotyniško hegzametro eilutės pusėje ir nesutapimas pirmojoje“, mums prieinamoje literatūroje neradome jokio trumpesnio termino.⁶⁹ Vis dėlto ši reiškinį tenka dažnai minėti, todėl praverstų trumpesnis terminas. Šiame darbe šį reiškinį vadinsime heteroptotiniu principu, arba heteroptoze (*heteroptosis*), sakydami, kad antrojoje eilutės pusėje vyrauja simptoze (*symptosis*) t. y. kirčio ir ikto sutapimas, o pirmojoje vyrauja paraptozė (*paraptosis*), t. y. nesutapimas; tad šių principų derinimas toje pačioje eilutėje tebūnie pavadintas *heteroptosis*.

Vadinasi, vėlyvos ir kvantitatyviniu požiūriu netaisyklingos Komodiano eilės mums svarbios tuo, kad pademonstruoja realų heteroptotinio principo egzistavimą. Klasikiniame lotynų hegzametre tokia heteroptozė yra beveik automatinė hegzametro sandaros ir lotynų kirčiavimo sistemos pasekmė (nors, kaip rodo minėta lentelė, romėnų poetų ji buvo intuityviai suvokta kaip tendencija ir palaiptoniui stiprėjo). Žinoma, klasikiniame lotynų hegzametre heteroptozė yra tik šalutinė, papildoma eilėdaros priemonė (pagrindinis, žinoma, yra kvantitatyvinis principas, kaip ir graikų hegzametre), tačiau Komodiano akcentiniam hegzametru heteroptozė yra pagrindinė ar tiesiog vienintelė eilėdaros priemonė.

Įmanoma įsivaizduoti, kaip Komodianas galėjo intuityviai pajusti tą heteroptotinį principą. Žmogus, gyvenantis dinaminio kirčio laikais ir nebegirdintis skiemenų ilgumų (ir nesugebantis ar nematantis reikalo jų nustatyti pagal išmoktas taisykles), klasikinio hegzametro skambesyje galėjo girdėti tik tokius dalykus: eilutėse yra *caesura semiquinaria*; pirmojoje eilutės pusėje girdima paraptozė; po cezūros iki eilutės galo žodžių kirtis sutampa su eilėdaros iktu, t. y. girdima simptoze. Tokia sistema Komodianas ir parašė savo eiles, nekreipdamas dėmesio į istorinius skiemenų ilgumus (žinoma, išsilavinę lotynų poetai sugebėjo kurti ir kūrė taisyklingas kiekybines eiles ilgus amžius po to, kai senoji prozodijos sistema buvo suirusi).

⁶⁹ Kai kada metrai, pėdos ar eilučių, ypač hegzametro, dalys, kuriose iktas ir žodžio kirtis sutampa, vadinamos „homodinaminėmis“, o tos, kuriose jie nesutampa, „heterodinaminėmis“ (angl. *homodyne*, *heterodyne*, Jackson Knight 1950, 13). Vis dėlto neradome termino, kuris vienu žodžiu nusakytų reiškinį „vyraujantis heterodinamiškumas pirmojoje hegzametro eilutės pusėje ir homodinamiškumas antrojoje“.

Tai, ką pavadinome heteroptotiniu lotyniško hegzametro principu, gyvavo ir toliau. Renesanso ir vėlesniais laikais tas principas buvo perkeliamas ir naujosioms Europos kalboms, kuriant lotyniško hegzametro imitacijas. W. S. Allenas (Allen 156, 3 išn.; 273) cituoja tokius XVI amžiaus angliškus hegzametrus:

All travelers do gladly report great prayse of Ulysses,

— ◡ ◡ — — — ◡ ◡ — — — ◡ ◡ — —

For that he knew many men's manners and saw many Cities.

— ◡ ◡ — ◡ ◡ — — — — — — — ◡ ◡ — ◡

(Thomas Watson; sukurta apie 1530–40)

And what so precious matter and foode for a good tongue

— — — ◡ ◡ — — — — — — — ◡ ◡ — —

(Gabriel Harvey, 1550?–1630)

Kaip matome, šių fragmentų eilėdarą, iš pirmo žvilgsnio nesuprantamą, iš tiesų vienija tas pats heteroptotinis principas: pirmojoje eilutės pusėje (*And what so precious matter*) žodžių kirčiai nesutampa su metrikos iktais, o antrojoje pusėje (*and food for a good tongue*) sutampa. Be to, stengiamasi į klasikinio hegzametro schemą sutalpinti anglišku žodžių skiemenų ilgumus — kai kada įsivaizduotus ir paremtus labiau rašyba nei fonetika (pavyzdžiui, žodžio *matter* pirmasis skienuo laikomas „ilgu“ dėl dviejų *t* rašyboje, o žodis *he* laikomas „trumpu“ skiemeniu).

Lygiai tokiu pat principu buvo sukurtas 1589 m. lietuviškas hegzametas (*Gratulationes* [44]). Mūsų dienų lietuvių skaitytojui šio kūrinio eilėdara sunkiai suprantama. Ją yra tyręs Pranas Brenderis (Brender 1933). Iš esmės sutikdami su jo išvadomis, šio kūrinio metriką analizuojame taip:

Linksminktes Lietuós giminęs, Kuñgaykštys atáyti

◡ — |◡ — |◡ || ◡ ◡ |◡ || — | ◡ ◡ ◡ |◡ ≍

Jufu žemęfnu; iamuy skaytykte Triumphu.

◡ — |◡ — |◡ || — |◡ — |◡ ◡ ◡ |◡ ≍

Jógela **tey** miélas, linksmybę, **tykra** małone

┌ ∪ ∪ |┌ — |┌|| — |┌—|┌ ∪ ∪ |┌ ≃

Téwas, **paduksis**. Katram tas ira nemiélas?

┌ — |┌—|┌|| —|┌ —|┌ ∪ ∪ |┌ ≃

Tam, katras Diew(o), **ir tewikszczos** Bycia nemili.

┌ —|┌ — |┌||—|┌ — |┌ ∪ ∪ |┌ ≃

Jogéla **Sismundey** Lietuós senisna Triumphi

┌ ∪ ∪ |┌ — |┌ ||—|┌ —|┌ ∪ ∪ |┌ ≃

Eyk; tawie dungaus paskire **szwiesá** tureti

┌ —|┌ —|┌ ||—|┌—|┌ ∪ ∪ |┌ ≃

Tu giminy **placiu**; dienú tad **skaycius** ineyki

┌ ∪ ∪ |┌ —|┌|| —|┌ —|┌ ∪ ∪ |┌ ≃

Hguosius, vardas tawo tesi cia prau[m]ž[n]as.

┌ —|┌ —|┌||—|┌—|┌ ∪ ∪ |┌ ≃

Eilėraščio frazeologija ir stilius yra labiau lotyniškas nei lietuviškas, ir atrodo, kad tai buvęs sąmoningas autoriaus sumanymas. Eilėraščio eilėdara turi visus formalius antikinės lotyniškos eilėdaros požymius: praktiškai visose eilutėse yra *caesura semiquinaria* (tik pirmosios dalies 5 eilutėje ji gal kiek neaiški), kurią pažymėjome schemose. Pirmosios dalies paskutinėje eilutėje yra netgi dirbtinė lotyniško tipo elizija: *Diewo ir > Diew'ir*. Nuolat laikomasi „pozicinio“ (iš tiesų grafinio) ilgumo: *téwās, paduksis* (— — — —). *Muta cum liquida* gali sudaryti „pozicinį“ ilgumą (*kātras* — —, *tīkra* — ∪), arba jo nesudaryti (*čīa praumžnas* ∪ ∪ — ≃, *skaitykīē triumfū* — — ∪ ∪ — —); cf. *cum laeťa triumphum* — — ∪ ∪ — —, Ovid. *Metam.* I, 560, ir ypač *natum ante ora pātris, pātre[m] qui obtruncat ad aras*, Verg. *Aen.* 2.663). Leidžiama *brevis pro longa* prieš *caesura semiquinaria*: *žemėsnu* (— — — ||). Atrodo, kad yra ir keletas „metrinių pailginimų“: *tās* (—), *tavè* (— —), *tāvo* (— —), nors pastarasis žodis galbūt buvo tariamas *tāvo*; žodis <*tesi*> (— —) galbūt buvo tariamas *tēsi*, o paskutinio skiemens „ilgumas“ pagal autoriaus sumanymą tikriausiai yra „pozicinis“ prieš toliau einančio žodžio *cia* (*čia*) priebalsį č- (Brender op. cit.).

Pamatę šiuos antrinius antikinės eilėdaros (tiksliau sakant, jos imitacijos) požymius, tikimės, kad ir pats eilėdaros pagrindas, tai yra, ritmas, bus sudarytas pagal lotyniškos

eilėdaros dėsnius. Brenderio ir ja paremta mūsiškė analizė rodo, kad 1589 m. hegzametas yra heteroptotinis ir kiekybinis (nors, kaip minėta, skiemenų „kiekybė“ kai kada yra tik grafinė, t. y. fiktyvi): pirmosiose eilučių pusėse eilėdaros iktas ir žodžio kirtis nesutampa (*paraptosis*); po *semiquinaria* cezūros iki eilutės galo kirtis ir iktas paprastai sutampa (*symptosis*; yra tik viena kita išimtis, vienoje iš jų žodžio kirčio vieta pažymėta ženklų: *szwiesá*).

Panašias išvadas jau buvo padaręs Brenderis: pateikęs atskirų fragmentų eilėdaros schemas (kurios sutinka su mūsų čia pateikta ištisine schema), jis pabrėžė, kad iktas antroje eilutės pusėje dažniausiai sutampa su gramatiniu žodžio kirčiu (atsižvelgiant ir į senuosiuose raštuose ar tarmėse paliudytą kirčiavimą). Galiausiai Brenderis suformulavo tokią išvadą (Brender 45):

[...] der Verfasser der Hexameter von 1589 die Verse in Nachahmung der antiken Verstechnik quantifizierend gebaut hat. Eine ganz andere Frage ist es, ob diese Nachahmung eine rein künstliche Konstruktion, schliesslich also eine Fiktion ist, oder ob sie in der Lautstruktur, wenn nicht des heutigen, so vielleicht des damaligen Litauischen irgendwie begründet sein kann. Lediglich von den besprochenen Hexametern aus kann diese Frage nicht entschieden werden.

Trumpai tariant, Brenderis išaiškino, kad 1589 m. hegzametas sukurtas kiekybine eilėdara (tik neaišku, ar ji buvo pagrįsta to meto lietuvių kalbos prozodijos sistema, ar buvo tik dirbtinė imitacija). Prie šios analizės mes priduriame: greta kiekybinio antikinės eilėdaros principo (ar jo imitacijos) ten buvo panaudotas ir lotyniško hegzametro heteroptotinis principas.

Toks heteroptotinio principo išgalėjimas paaiškina, kaip iš tiesų atsirado vadinamoji „Heninijaus“ sistema: XVI amžiaus filologai lotynų heteroptotinę sistemą įsivaizdavo kaip vienintelę įmanomą hegzametro eilėdarą, kaip pačią hegzametro esmę (net jei tas hegzametas būtų kuriamas angliškai ar lietuviškai); todėl jie manė, kad ji privalanti galioti ir graikiškam hegzametrai. Eksplicitišką tokio samprotavimo pavyzdį matėme cituotame Vosijaus veikale (Vossius 19). Iš tiesų tas heteroptotinis principas buvo suvoktas ir taikomas

daug anksčiau iki Vosijaus ar Heninijaus (juk mūsų cituoti angliški ir lietuviški hegzametrai buvo sukurti maždaug šimtmečiu anksčiau už Heninijaus ir Vosijaus knygas). Todėl akivaizdu, kad ne tik Heninijus ar Vosijus, bet ir įvairūs kiti filologai galėjo lygiai taip pat eksperimentuoti su graikų eilėdara ir kirčiavimu ir padaryti tokias pačias išvadas, kaip Vosijus: graikiškus žodžius dirbtinai sukirčiavus pagal lotyniškas taisykles, antrojoje eilutės pusėje kirčio ir ikto sutapimų kiekis automatiškai išeitų maždaug toks pat, kaip ir lotyniškame hegzametre.

Iki šiol mūsų samprotavimas apie Heninijaus sistemos atsiradimą iš klaidingos graikų eilėdaros analizės buvo paremtas tik hegzometro istorija. Hegzametre tie reiškiniai iš tiesų matomi aiškiausiai, tačiau panašius dėsningumus pamatytume ir sapfinės strofos istorijoje.

3.1.2. Heninijaus sistema Lietuvoje XVI–XVII a. ir sapfinė strofa

Heninijaus sistema labai anksti paliudyta ne tik Anglijoje ar Olandijoje, bet ir Lietuvoje. 1604 m. Vilniuje sukurtas graikiškas eilėraštinis, pavadintas *Odarion*, kurio eilėdara rodo, kad „Heninijaus“ sistema tuo metu jau buvo vartojama Vilniaus universitete. Be to, kaip ir hegzometro analizė, *Odarion* eilėdaros analizė atskleidžia pačią „Heninijaus“ kirčiavimo genezę (kaip minėta, sąlyginis pavadinimas „Heninijaus“ yra anachronizmas, nes *Odarion* kūrimo metu pats Heninijus dar nebuvo net gimęs).

1604 metais Vilniuje buvo išleistas Vilniaus universiteto dėstytojų ir studentų eilėraščių rinkinys *Šv. Kazimiero Teatras (Theatrum S. Casimiri...)*, skirtas paminėti 1602 m. įvykusiai šv. Kazimiero kanonizacijai. Jame buvo sudėti įvairūs tekstai, susiję su šiuo įvykiu. Didžiąją knygos dalį sudaro šv. Kazimierą šlovinančios eilės lotynų ir kitomis kalbomis. Šiame leidinyje buvo įdėtas ir graikiškas sapfinėmis strofomis parašytas eilėraštinis *Odarion (Theatrum, 104–106)*.

Odarion buvo išspausdintas be autoriaus parašo. Janina Czerniatowicz, 1991 metais įtraukusi šį eilėrašį į savo antologiją (*Corpusculum poesis... 167–169*), jo autoriumi laiko Grigalių Sventickį (arba Svencicijų, lot. Gregorius Swiecicius, lenk. Grzegorz Świecicki), tačiau kūrinio autorystė lieka neaiški. Pagal Tomo Veteikio tyrimą (Veteikis 2006, 101–102), *Odarion* autorius galėjo būti kuris nors iš šių asmenų: minėtasis Grigalius Sventickis (1577–1617), austras Quirinus Cnoglerus (fl. ca. 1600), švedas Laurentius Boierus (1563–1619), arba Jonas Kraikovskis (Ioannes Kraykowski, fl. ca. 1600). Eilėraščio pavadinimas reiškia „nedidelė odė“ (gr. ὠδάριον).

Odarion teksto kritinis aparatas ir paaiškinimai buvo pateikti straipsnyje (Strockis 2001, 109). Čia dedame tik patį *Odarion* tekstą su pažodiniu vertimu.

ODARION

Scientia Linguarum

1	<p>Κάζετ' ἀνθηρὸν Κασιμεῖρον ἱρόν,
 Ζηγὸς ὦ φρουραὶ μεγάλοιο κοῦραι,
 ἀνέρας Μοῦσαι ζαθέους ὑδοῦσαι,
 ἄσμα φιλοῦσαι.</p> | <p>Šlovinkite jaunąjį šv. Kazimierą,
 o didžiojo Dzeuso palydovės, mergelės
 Mūzos, pagerbiančios dieviškus vyrus,
 mėgstančios giesmę.</p> |
|---|--|---|

Calliope

5	<p>Ὅν κέλεις βάζειν πρόφρονές τε κάζειν
 ἄρχομεν Μουσῶν Χαρίτων τε σοῦσον·
 ἦν ὁ εὐκλειος νέος, ἦν ὁ δῖος
 ὄζος Ἄρηος.</p> | <p>Tą, kuri ragini minėti ir palankiai garbinti
 pradėkime, Mūzų ir Charičių leliją:
 buvo šlovingas jaunuolis, buvo dieviškas
 Arėjo vaikaitis.</p> |
|---|--|--|

Clio

10	<p>Γηθέτω λαῶν γέα Σαρματάων,
 δῆμος ἄρ μᾶλλον Λιτάλων ἀγάλλων.
 Νῦν ἐκάς φόρτοι, παρέσειντο χόρτοι,
 ἦλθεν ἑορτή.</p> | <p>Tedžiūgauja sarmatų genčių žemė,
 o dar labiau lietuvių tauta, didžiudamasi.
 Dabar atidėkime rūpesčius, tebūnie vaišės,
 atėjo šventė.</p> |
|----|--|--|

Erato

- Οὗτος ἦν δῖος βασιλῆος υἱός,
μήποτε στέργων φλυάρων παρέργων,
15 οὐς μάλα ζητεῖ ποθέοντι στήθει
πάντοτε πλήθην.
- Jis buvo dieviškas karaliaus sūnus,
niekuomet nemėgęs nepagarbių kalbų,
į kurias taip linkusios trokštančiose širdyse
visuomet minios.

Thalia

- Μίσειεν τιμὴν κενεάν τε φήμην,
μίσειεν σαρκὸς σπατάλην ὁ Ἄρχός,
πᾶν ὁ τιμήσας, μίσεος τὸ μῖσος
20 ἄγνέσιν ἴσος.
- Niekino pagarbą ir tuščią šlovę,
niekino kūno malonumus Valdovas.
Jis gerbė visa[galį (?)], o pānieka tam, kas verta paniekos,
prilygo šventiesiems.

Melpomene

- Ἵβριος γρίφας ἔριπ' ἠδὲ τρυφάς,
πᾶν ἔρυκ' ἄξει, ἔριπ' ἠδὲ τάξει.
Τέρψεν ἀχθεινὰς ἀγέλας τε ξείνας,
τέρψεν ἀχῆνας.
- Atstūmė išdidumo pinkles ir malonumus,
atsisakė valdyti, nepanoro įsakinėti.
Jis džiugino pavargėlių ir piligrimų minias,
džiugino elgetas.

Terpsichore

- 25 Εὐλαβῆς, σώφρων, θεότῃτι πρόφρων,
πολλάκ' εὐχλωῶν ὁ παρεῖχε μῶλον,
πολλάκ' ἀνῆκον νύχιός τε σηκὸν
πολλάκ' ἐφήκων.
- Pamaldus, nuosaikus, ištikimas Dievybei,
jis dažnai atsiduodavo maldų ekstazei,
dažnai [atlikdamas] priedermę ir naktį šventovę
dažnai aplankydamas.

Euterpe

- 30 Ζῆσεν ἀγνεύων, σθηνίους φονεύων
νερτέρους, ῥητὴν φύγεν Ἄφροδίτην,
Κυπρίδος μίσγειν προβέβουλε θνήσκειν,
πότμον ἐπισπεῖν.
- Gyveno šventai, naikindamas galingus
demonus, atstūmė prieinamą Afroditę;
atsisakęs Kipridės, pasirinko mirtį,
sekti savo likimą.

Polyhymnia

- Κάρτερον Φοῖβον, καθαρὸν τ' ἔφηβον
- Narsųjį Febą, tyrą jaunuolį,

	οὐρανῶν σῶκοι σε στέγουσι θῶκοι.	[dabar] tave globoja galingas dangaus sostas.
35	Ἐλλαβες θεῶν μενέχαρμος ἰὼν ἐνθα βραβεῖον.	Tenlink atkakliai eidamas, laimėjai dievišką apdovanojimą.

Urania

	Πατρίδος γαίης κακὰ μῶν σὺ κλαίεις; σοί τ' ἀναξ παὸς τάλας ἠδὲ λαὸς λίσσεται, δῆμον πολεμοῦντα, λοιμὸν	Tėnų žemės nelaimių kaip gali neapraudoti? Tavęs valdovas, tavo giminaitis, ir nelaiminga tauta maldauja, priešą karingą, ir marą,
40	κάπτρεπε λιμὸν.	ir badą atitolink.

Linguarum Scientia

	Δὸς Σιγισμούνδῳ Θεοῦ ἀργυροῦν δῶ Οὐλαδισλάφ πάϊδ' ἠδὲ λαῶ δὸς κρατεῖν ἐχθρῶν, μακάρων τε λέκτρον	Suteik Žygimantui Dievo sidabrinis rūmus, o sūnui Vladislovui ir tautai duok įveikti priešus ir į palaimintųjų buveinę
44	βῆμεν ἄλεκτ[ρ]ον.	įžengti skaisčią.

Odarion galima skaityti dviem skirtingais būdais: arba klasikinėmis sapfinėmis strofomis, arba kaip rimuotą silabinės eilėdaros eilėrašį. Pavyzdžiui, pirmoji *Odarion* strofa Ją galima laikyti *strophā Sapphica minor* (skiemuo su iktu paryškintas):

Kazet' anthēron Kasimeiron hīron,

┌ ◡ ┌ — |┌ ◡ ◡ ┌ | ◡ ┌ ≍

Zēnos ō phrourai megalōio kourai,

┌ ◡ ┌ — |┌ ◡ ◡ ┌ | ◡ ┌ ≍

āneras Mousai zatheous hydousai,

┌ ◡ ┌ — |┌ ◡ ◡ ┌ | ◡ ┌ ≍

āsma philousai.

┌ ◡ ◡ ┌ | ≍

Kirčiuojant graikų kalbos žodžius pagal Heninijaus sistemą ir vartojant bizantiškąjį tarimą, kuris yra beveik tapatus dabartinės graikų kalbos tarimui, tekstas tampa rimuotu silabiniu eilėraščiu (Heninijaus sistema kirčiuotas skiemuo pažymėtas akūtu):

*Kázet' anthíron
Kasimíron íron,
Zínos o frúre
megalío kúre,
áneras Múse
zátheus idúse,
ásma filúse.*

Kvantitatyvinė *Odarion* strofos pusė yra visiškai taisyklinga *strophá Sapphica minor*, kurią galima skanduoti taip pat, kaip

Ποικιλόθρον' ἄθανάτ' Ἀφρόδιτα (Sappho fr. 1, 1), etc.

Bandymo dėlei pamėginę pritaikyti Heninijaus kirčiavimą minėtai ar bet kuriai kitai antikinės sapfinės strofos eilutei, *Odarion* akcentinio ritmo⁷⁰ negausime (apie rimavimą, žinoma, nekalbama). Vadinasi, *Odarion* strofa, nors ir tenkina visus antikinės sapfinės strofos reikalavimus, iš tiesų yra šiek tiek transformuota.

⁷⁰ Eilėraščio ritmą, pagrįstą ne skiemenų kiekybe, o žodžio kirčiu, sąmoningai vadiname akcentiniu, o ne toniniu, kaip dažnai įprasta, ritmu, kad būtų išvengta klaidinančio terminų dviprasmiškumo. Iš tiesų, senajoje graikų kalboje, turėjusioje toninį (=melodinį, muzikinį) kirtį, neegzistavo toninė (=akcentinė) eilėdara. Kai graikų (ir lotynų) kirtis liovėsi būti toninis (=melodinis, t. y. virto dinaminis), atsirado toninė (=akcentinė, kirčiuota) eilėdara.

Matome, kad *Odarion* strofos vienuolikaskiemenė eilutė visada skyla į du atskirus rimuotus segmentus, kurių pirmasis yra 5, o antrasis 6 skiemenų ilgio. Kitaip tariant, vienuolikaskiemenė eilutė visada dalija cezūra po 5-ojo skiemens:

Κάζετ' ἀνθηρόν || Κασιμεῖρον ἱρόν.

Pačios Sapfo vartotoje strofoje cezūra po 5-ojo skiemens nėra būtina, nors ir nedraudžiama (kitaip tariant, vadinamojo tilto tarp 5-ojo ir 6-ojo skiemens ten irgi nėra): plg. cituotą fr. 1, 1 ir

τὰς ἔμας αὖδας || αἰοισα πήλοι (Sappho fr. 1, 6)

Taip įsitikiname, kad cezūra po 5-ojo skiemens, Sapfo strofose nebūtina arba fakultatyvi,⁷¹ *Odarion* strofoje yra privaloma.

Pastebime, kad vienuolikaskiemenės *Odarion* eilutės abiejų segmentų paskutiniai 2 skiemenys rimuojami: bizantiškuoju tarimu ir Heninijaus kirčiavimu: *anthíron* — *íron* etc. Dėl to būtina, kad 4-asis saphinės eilutės skienuo būtų ilgas, nes tik tuomet jis galės būti kirčiuotas pagal Heninijaus sistemą. Trumpas priešpaskutinis žodžio skienuo pagal Heninijaus sistemą negalėtų būti kirčiuotas, bet jo kirtis būtinai reikalingas sudaryti rimui. Be to, 4-asis eilutės skienuo tuo pat metu turi būti priešpaskutinis žodžio skienuo, nes taip verčia po 5-ojo skiemens esanti cezūra, t. y. žodžio pabaiga.

⁷¹ Tą patį pamatytime, išanalizavę Katulo vartotas saphines eilutes: *Ille mi par esse deo videtur*; bet *ille, si fas est*, || *superare divos* (Catull. *Carm.* 51, 1–2, kas yra Sapfo fr. 31 vertimas). Kaip matyti, Katulo saphinių strofų struktūra yra identiška pačios Sapfo strofoms.

Pačios Sapfo vartotose strofose 4-ojo skiemens ilgumas, kaip žinia, yra *anceps*; jis gali būti ir ilgas, kaip fr. 1, 6, ir trumpas, kaip fr. 1, 1.⁷²

Pamatėme, kad *Odarion* strofą nuo Sapfo strofų skiria du apribojimai: buvęs *anceps*, 4-asis skiemuo *Odarion* eilutėje yra visada ilgas, o fakultatyvi cezūra po 5-ojo skiemens tampa privaloma. Išvada akivaizdi: *Odarion* kvantitatyvinė eilėdara imituoja ne graikiškąją ajoliečių poetų, bet lotyniškąją Horacijaus sapfinę strofą.

Kaip žinoma, Katulas, pirmasis pritaikęs lotynų kalbai Sapfo strofą, vartojo ją nepakeistą, o tokius du apribojimus pirmasis įvedė Horacijus (Allen 348, Girdzijauskas 1998, 49), pavyzdžiui:

Rectius vīves, || Licini, neque altum
semper urgēndo || neque, dum procellas
cautus horrēscis, || nimium premendo
*litus iniquum.*⁷³

(Horat. *Carm.* 2, 10, 1–4)

Tik retkarčiais Horacijus nesilaikydavo cezūros po 5-ojo skiemens reikalavimo:

nuntium curvaeque lyrae parentem (Horat. *Carm.* 1, 10, 6)

W. S. Allenas (348–349) teigia, kad privalomą 5-ojo skiemens cezūrą Horacijus įvedė savo ankstyvuosiuose kūrinuose, o vėlesnėje kūryboje šį griežtą reikalavimą sušvelnino, tačiau nepaisant to, Horacijaus transformuota sapfinės strosfos atmaina prigijo lotynų eilėdaroje.

⁷² Tą patį matome ir Katulo sapfinėse eilutėse: *Ille mi pār esse deo videtur* (Catull. *Carm.* 51, 1), bet *otium, Cātulle, tibi molestum (e)st* (id. 13).

⁷³ „Elsies teisingiau, jei neplauksi nuolat / į gelmes toli, nei, pabūgęs vėtrų, / o Licinijau, ne per daug tetrinsi / krantą neramų.“ (Zabulis 1977, 96).

Pastebime, kad Horacijaus strofoje cezūra atskirtas vienuolikaskiemėnės eilutės segmentas tampa metriškai beveik tapatus paskutinei penkiaskiemėnei (adoniškajai) strofos eilutei; skiriasi tik 3-ojo skiėmens kiekybė. Pavyzdžiui, segmentas *rectius vives* (— ∪ — — —) beveik tapatus adoniškajai eilutei *litus iniquum* (— ∪ ∪ — ∽).⁷⁴ Tokia cezūra, iš pažiūros nereikšminga, tarsi perinterpretuoja sapfinės strofos sandarą ir suteikia jai naujos simetrijos.⁷⁵ Taip pat nesunku įsitikinti, kad Horacijaus modifikuotoje sapfinėje strofoje lotyniškų žodžių gramatiniai kirčiai dažnai išsidėsto labai reguliariai, tarsi sudarydami lygiagretų akcentinį ritmą, skirtingą nuo kiekybinio. Kai kada manoma (Allen *ibid.*), kad jau klasikiniiais laikais ne tik kiekybinis, bet ir akcentinis ritmas romėnams buvęs reikšmingas. Tai yra sudėtingas klausimas, tačiau akivaizdu, kad vėliau⁷⁶ akcentinis ritmas iš tiesų tapo labai svarbus (kaip jau matėme iš lotyniško hegzametro analizės). Dėl tokio tinkamumo akcentinei eilėdarai Horacijaus modifikuota sapfine strofa viduramžiais buvo dažnai kuriami krikščioniški himnai.

Kai kurie duomenys rodo, kad viduramžių sapfinės strofos buvo recituojamos akcentiniu ritmu. Tai atskleidžia jose atsirandantis rimavimas⁷⁷ (cezūra pažymėta cituojant):

⁷⁴ Panašiai pentemimerinės (τομή πενθημιμερής, *caesura semiquinaria*) cezūros atskirtas hegzametro eilutės segmentas yra identiškas arba bent izochroniškas pirmajam pentametro eilutės segmentui:

*Ω ξεῖν', ἀγγέλλειν || Λακεδαιμονίοις ὅτι τῆδε
 κείμεθα, τοῖς κείνων || ῥήμασι πειθόμενοι. (Herodot. 7, 228)

⁷⁵ Alleno teigimu (348), Horacijaus reformos priežastys nėra aiškiai žinomos.

⁷⁶ Rupprechtas (9) ir Niedermannas (14) laiko, kad klasikinė prozodijos sistema ir kiekybinė eilėdara tiek lotynų, tiek graikų kalbose žlugo apie III–IV a. po Kr. Kai kas vis dėlto lotynų poezijoje žlugimo pėdsakų randa daug anksčiau, ar net mano, kad graikiškoji kiekybinė eilėdara lotynų kalboje iš viso niekada nebuvo tikrai prigijusi, o atitinkamo išsilavinimo neturintys romėnai net ir klasikiniiais laikais suvokdavo tik akcentinį ritmą (Allen 339–340). Su tuo sunku sutikti, be to, tam prieštarauja Antikos retorių ir filologų liudijimai bei kiti duomenys.

⁷⁷ Antikos eilėdaroje rimai (*homoeoteleuta*) yra labai retas ir dažnai tik atsitiktinis reiškinys. Vienas ryškesnių pavyzdžių klasikiniame lotynų hegzametre:

Non satis est pulchra esse poemata; dulcia sunt

Matome, kad skanduojama kiekybiniu sapfinės strofos ritmu, ši eilutė neturėtų aiškaus rimavimo, o jei perskaitytume ją natūraliu kirčiavimu, abu cezūra atskirti segmentai būtų tiksliai surimuoti.⁷⁹ Pradėjus Horacijaus reformuotą sapfinę strofą skaityti natūraliu žodžių kirčiavimu, savaime atsirado dar viena inovacija: Horacijaus cezūros atskirtas sapfinės eilutės pirmasis segmentas tapo visiškai identiškas ketvirtajai (adoniškajai) strofos eilutei: *Réctius víves* (˘××˘×) = *lítus iníquum* (˘××˘×). Lygiai tą patį matome ir *Odarion* strofoje: Heninijaus kirčiavimu (kurį pažymėsime pajuodinimu), ἀνέρας Μοῦσαι (˘××˘×) = ἄσμα φιλοῦσαι (˘××˘×). Taigi viduramžių poezijoje sapfinė strofa, net jei ir lieka grafinis jos išdėstymas 4 eilutėmis, faktiškai virsta 7 eilučių strofa, sudaryta iš keturių penkiaskiemenių eilučių su identišku akcentiniu ritmu, tarp kurių įsiterpia trys šešiaskiemenės eilutės, turinčios taip pat reguliarių ir tarpusavyje beveik identišką akcentinį ritmą.

Ši sapfinės strofos perdalijimą į 7 eilutes viduramžių lotynų poezijoje tyrinėtojai jau yra pastebėję (Allen 349–350). Pavyzdžiui, Pauliaus Diakono (Paulus Diaconus, VIII a.) *Himnas šv. Jonui Krikštytojui* irgi parašytas Horacijaus sapfine strofa:

et quocumque volent animum auditoris agunto. (Horat. *Ars poet.* 99–100)

⁷⁸ „O išganinga spindinti jūros žvaigžde“. Nežinomo autoriaus originalas cituojamas pagal Allen 349.

⁷⁹ Viduramžiais (maždaug nuo IX a.) analogiškai buvo transformuotas ir hegzametras: cezūros (dažniausiai pentemimerinės) atskirti eilutės segmentai buvo rimuojami, tačiau rimas atsiskleisdavo tik skaitant hegzametrą natūraliaisiais kirčiais, o ne klasikiniu skandavimu: *Fervet amore Paris, || Troianis immolat aris.* (*Carmina burana*; cituojama pagal Allen 345). Tai vadinamosios leoninės eilės (*versus leonini*): Allen 345, Girdzijauskas 34. Tokia sistema buvo sukurta eilių prūsų (1369? m. hegzametras) ir lietuvių (1648 m. sveikinimas Vladislavui Vazai) kalbomis.

Ut queant laxis || resonare fibris
Mira gestorum || famuli tuorum
Solve polluti || labii reatum,
*Sancte Iohannes.*⁸⁰

XI amžiuje Gvidonas Aretietis (Guido d'Arezzo, Aretino, Arretinus, apie 990–1050) šios strofos žodžių pirmaisiais skiemenimis pavadino gamos natas. Išdėstę strofą 7 eilutėmis matome, kad natų pavadinimams buvo paimti pirmieji kiekvienos *faktinės eilutės* skiemenys⁸¹:

<i>Ut quéant láxis</i>	× ′ × ′ ×
<i>resonáre fibris</i>	× × ′ × ′ ×
<i>Míra gestórum</i>	′ × × ′ ×
<i>fámuli tuórum</i>	′ × × × ′ ×
<i>Sólve pollúti</i>	′ × × ′ ×
<i>lábii reátum,</i>	′ × × × ′ ×
<i>Sáncte Iohánes.</i>	′ × × ′ ×

Taip pat pastebime reguliarių šių eilučių akcentinį ritmą ir rimavimo užuomazgas: 1-oji ir 2-oji eilutės (segmentai) baigiasi apytiksliais *homoeoteleuta*, o 3-oji ir 4-oji surimuotos visai tiksliai. Ši Pauliaus Diakono strofa jau visai tapati *Odarion* strofai; *Odarion* strofa skiriasi tik tikslesniu rimavimu.

⁸⁰ „Kad galėtų nevaržomi dainuoti / tarnai tavo žygių stebuklus, / atleisk suterštų lūpų kalbę, / šventasis Jonai“ (pažodinis vertimas disertacijos autoriaus).

⁸¹ Tik septinosios natos pavadinimas buvo sudarytas iš paskutinės eilutės žodžių pirmųjų raidžių. Be to, pirmosios natos pavadinimas *ut* vėliau buvo pakeistas į *do*.

Iš pažiūros toks posmas jau nedaug teturi bendra su Sapfo eilėdara, tačiau atkreipkime dėmesį, kad ir Diakono, ir *Odarion* strofos, nepaisant inovacijų, savo kvantitatyvine sandara visiškai tenkina antikinės Sapfo strofos reikalavimus: akcentinis ritmas ir rimavimas netrukdo lygiagrečiai egzistuojančiam kiekybiniam metru.

Darome išvadą, kad greta kvantitatyvinės tuo pat metu vartojama silabinė rimuota *Odarion* eilėdara atitinka viduramžių lotyniškus himnus, kuriems atstovauja Diakono *Ut queant laxis*. XVII amžiuje tokia pati eilėdara buvo pritaikyta ir lietuvių kalbai. Viduramžišką akcentinę sapfinę strofa buvo lietuviškai išverstos kai kurios Saliamono Slavočinskio (?–1660) krikščioniškos giesmės. Pavyzdžiui, lotyniško himno *Eia solennis resonet* vertimo fragmentas (Slavočinskis 1958, 210 = 1646 leidimo I, 148; cezūros pažymėtos cituojant)⁸²:

*Patsay tarp žmoniu || kurius atwadawa,
Budamas: pakwiet || anus pitump sawa,
Pats sawe duona || ir gierimu roda,
Kad krauia duoda.*

Tokia Slavočinskio strofa yra iš esmės tapati silabinei *Odarion* eilėdaros pusei. Lietuviškoji strofa skiriasi tik paprastesne rimavimo schema: *Odarion* AA BB CCC, lietuviškos giesmės xA xA xBB.⁸³

Akcentinį ritmą viduramžių sapfinėje strofoje, kaip ir lietuviškoje Slavočinskio strofoje, sudaro natūralus žodžio kirtis. Graikų kalba parašyto⁸⁴ *Odarion* strofoje jį sudaro

⁸² Žr. t. p. Girdzijauskas 49.

⁸³ Tokia eilėdara lietuviškose katalikų giesmėse vartojama iki mūsų dienų, pavyzdžiui: *Didi patronka || vardu Veronika, / Ašarodama || čia Poną sutiko, / Apšluostė veidą || užtekantį krauju, / Drabužiu nauju.* (MNA, 436).

⁸⁴ Stiliaus požiūriu *Odarion* graikų kalba imituoja ne Sapfo, bet Homero dialektą. Susidaro įspūdis, kad šis graikiškas sapfinis eilėraštinis galėjo būti sukurtas nemačius nei vieno autentiško Sapfo fragmento.

graikiškiems žodžiams pritaikyta kirčiavimo sistema, vėliau pavadinta Heninijaus kirčiavimu.

Vadinasi, *Odarion* eilėdaros analizė duoda dvi išvadas, naudingas mūsų samprotavimui: „Heninijaus“ sistema kilo ne tik iš hegzometro, bet ir sapfinės strofos laipsniško perinterpretavimo nuo vėlyvosios Antikos iki XVI–XVII amžiaus; „Heninijaus“ sistema paliudyta Lietuvoje dar pačioje XVII amžiaus pradžioje.

3.1.3. Heninijaus sistemos chronologija ir pabaiga

Kaip minėta, Heninijaus kirčiavimo pradininku tradiciškai (Drerup, Tronskij) laikomas vokiečių kilmės olandų filologas⁸⁵ Heinrichas Christianas Heninijus, 1684 m. išleidęs veikalą ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΟΡΘΩΔΙΟΣ. Anksčiau už Heninijų visus pagrindinius šio mokymo teiginius suformulavo olandas Izaokas Vosijus (Isaacus Vossius, Isaak Voss, 1618–1689) veikale *De poematum cantu* (1673).

Vis dėlto rinkinyje *Theatrum S. Casimiri*, kuriame buvo išspausdintas *Odarion*, buvo išleistas 1604 m., taigi, *Odarion* kūrimo metu net ir Heninijaus pirmtakas Vosijus dar nebuvo gimęs. Dar senesnis netiesioginis liudijimas apie šios sistemos egzistavimą paminėtas 1580 m. Anglijoje. Vadinasi, „Heninijaus kirčiavimas“ atsirado ne XVII, o XVI amžiuje.

Allenas (156, 3 išn.; 273) cituoja ištrauką iš dviejų XVI–XVII a. anglų poetų Edmundo Spenserio⁸⁶ ir Gabrielio Harvey'o⁸⁷ susirašinėjimo. Kaip rodo dokumentai, XVI amžiuje kai kurie anglų filologai skelbė teoriją, kad net ir anglų kalbos žodžiai turėtų būti kirčiuojami lotyniškai. Iš netiesioginių duomenų matyti, kad ta teorija skelbė štai ką: jei angliško žodžio priešpaskutinis skiemuo pagal *lotynų* kalbos taisyklės yra „ilgas“, tas

⁸⁵ Nors Heninijus buvo vokiečių, kilęs iš Rüdigheimo ir tik kurį laiką gyvenęs Olandijoje, tačiau išleidęs savo pagarsėjusią knygą Utrechte, jis dažnai laikomas olandų filologu.

⁸⁶ Edmund Spenser (1552?–1599), anglų poetas, poemos *The Faerie Queene* (1590; 1596) autorius.

⁸⁷ Gabriel Harvey (1550?–1630), anglų teisininkas, filologas, poetas, Edmundo Spenserio draugas.

skiemuo ir turėtų būti kirčiuojamas. Pavyzdžiui, anglų kalbos žodį *carpenter* („dailidė“), natūraliai kirčiuojamą pirmajame skiemenyje, šios sistemos šalininkų manymu derėjo kirčiuoti priešpaskutiniame skiemenyje (kaip, pavyzdžiui, lotynišką žodį *libenter*). Pasipiktinęs šia teorija, Gabrielis Harvey'as 1580 metais parašė Spenserui laišką, kuriame yra tokie žodžiai: „In good sooth, and by the faith I beare to the Muses, you shal neuer haue my subscription or consent... to make your *Carpēnter*, our *Carpēnter*, an inche longer or bigger than God and his Englishe people haue made him.“⁸⁸ Iš laiško intonacijos atrodo, kad Harvey'as ginčijasi tiesiogiai su Spenseriu, tarsi šis būtų naujosios sistemos šalininkas; vis dėlto Spenserio poezijoje lyg ir nematyti kokio neįprasto anglišku žodžių kirčiavimo. Kaip bebūtų, toliau Harvey'as sako: „...we are to be moderated and ouerruled by the vsuall and common receiued sounde, and not to deuise any counterfaite fantasticall Accent of oure owne, as manye, otherwise not vnlearned, haue corruptely and ridiculouslye done in the Greeke.“⁸⁹ Tai, W. S. Alleno žiniomis, yra anksčiausias netiesioginis liudijimas apie šią kirčiavimo sistemą, vėliau pavadintą Heninijaus vardu. Kaip matyti iš Harvey'o žodžių, 1580 m. Anglijoje kai kas jau buvo lotynišką kirčiavimą „ydingai ir juokingai“ pritaikęs graikų kalbai, tai yra, faktiškai jau buvo susiformavusi Heninijaus sistema.

Vadinasi, turime tokią chronologiją: pirmasis Harvey'o paminėjimas 1580 m., Sventickio *Odarion* 1604 m., Vosijaus veikalas 1673 m., Heninijaus veikalas 1684 m. Taigi, 1604 m. Vilniuje išleistas eilėraštis yra anksčiausias mums žinomas tiesioginis Heninijaus sistemos liudijimas, pasirodęs vos po 24 metų nuo pirmojo netiesioginio paminėjimo Anglijoje ir beveik 70 metų anksčiau už Vosijaus knygą.

Turbūt jau pakanka įrodymų, kad vadinamoji „Heninijaus“ sistema iš tiesų atsirado daug anksčiau nei gimė pats Heninijus. Jos pradžia reikia nukelti ištisus šimtmečius į

⁸⁸ „Iš tiesų, ir vardan mano ištikimybės Mūzoms, jūs niekada negausite mano pritarimo ar sutikimo... padaryti jūsų *carpēnter*, arba mūsų *cárpenter* („dailidė“) bent vienu coliu ilgesnį ar didesnį, negu Dievas ir jo anglų tauta jį padarė.“ Kalbama apie žodžio *carpenter* tariamus skiemenų ilgumus.

⁸⁹ „Mes privalome paklusti ir laikytis įprasto ir visuotinio paveldėto skambesio, o ne išrasti kokį nors dirbtinį ir fantastinį mūsų pačių kirtį, kaip daugelis, nors kitais požiūriais ir nebūdami nemokyti, ydingai ir juokingai jau padarė su graikų kalba.“

praeitį. Ji atsirado XVI amžiaus antroje pusėje. Patogumo dėlei ją ir toliau vadinsime „Heninijaus“ sistema, nors akivaizdu, kad toks pavadinimas yra anachronizmas.⁹⁰

Galime pastebėti, kad anksčiau minėta W. S. Alleno teorija apie hipotetinių senosios graikų kalbos dinaminę kirtį (Allen 1973) yra daug kuo panaši į Heninijaus sistemą (be to, ir sukurta analizuojant klasikinę graikų eilėdarą). Įsigilinus matyti, kad Alleno teorijos 4-oji taisyklė (Allen 1973, 333–334, Devine, Stephens 1985, 127) daugelyje graikiškų žodžių (išskyrus žodžius su ilgu paskutiniu skiemenu) padeda hipotetinių dinaminę kirtį ten pat, kur ją padėtų ir lotynų kalbos kirčiavimo taisyklė.

Čia dar galima pridurti, kad XVII a. — XIX a. pr.,⁹¹ išsigalėjus Heninijaus sistemai, graikiški tekstai kai kada net būdavo spausdinami be kirčio ženklų (taip pat ir lietuviškose knygose⁹²).

Poezijoje Heninijaus sistema paliko nedaug pėdsakų. Kaip minėta, Sventickio *Odarion* yra anksčiausias mums žinomas pavyzdys; labai vėlyvą pavyzdį, sukurtą Amerikoje XIX a. (tai yra, Heninijaus sistemos gyvavimo pabaigoje), mini W. S. Allenas (273). Tai Henry Wadsworth Longfellow (1807–1882) eilėraštis *Blind Bartimeus*,⁹³ parašytas anglų kalba su graikiškomis Naujojo Testamento citatomis. Paskutinė jo strofa atrodo taip:

Ye that have eyes yet cannot see,
In darkness and in misery,
Recall those mighty Voices Three,
Ἰησοῦ, ἐλέησόν με!

⁹⁰ Kaip minėta, Allenas „Heninijaus“ sistemą vadina „Anglo-Dutch tradition“ (Allen 271).

⁹¹ Kai kuriuose Anglijos universitetuose Heninijaus praktika gyvavo net iki XX a. (Stanford 127).

⁹² Tai galima matyti, pavyzdžiui, 1800 m. K. G. Milkaus lietuvių kalbos žodyno pratarmėje (faksimilę žr. Koženiauskiene 1990) ir daug kur kitur.

⁹³ Aklasis Bartimiejus, NT personažas (Mk 10, 46–52).

Θάρσει, ἔγειραι,⁹⁴ ὕπαγε!

Ἡ πίστις σου σέσωκέ σε!⁹⁵

Akivaizdu, kad graikiškos eilutės čia įgyja 4 pėdų jambo ritmą, identišką angliškoms eilutėms, tik jei graikiški žodžiai kirčiuojami Heninijaus sistema. Be to, atrodo, kad Longfellow vartojo tradicinį angliškąjį graikų kalbos tarimą, tad graikiškos eilutės čia yra surimuotos su angliškosiomis.⁹⁶ Graikiškąjį tekstą Longfellow turėjo tarti ir kirčiuoti taip (IPA fonetine transkripcija):

[aɾiːsaw iːleɪːsɔn,miː

ˈθɑːrsai iːˈgairai ˈhɪpΛ,ɡiː

hiː ˈpɪstɪs,saw siːˈsɔʊkiː,siː]⁹⁷

Tai, kaip minėta, yra bene vėliausias Heninijaus sistemos paliudijimas. Netrukus, atsiradus istorinei lingvistikai ir indoeuropiečių akcentologijai, buvo suvoktas Heninijaus sistemos nepagrįstumas, ir ji palaiapsniui buvo pamiršta.

⁹⁴ NT tekste (Mk 2, 11) ἔγειρε. Tikriausiai tai atsitiktinė klaida, bet pažymėtina, kad bizantiškuoju (dabartiniu) graikų kalbos tarimu ἔγειρε ir ἔγειραι skambėtų vienodai.

⁹⁵ Jūs, kurie turite akis, bet neregite, / tamsybėse ir varge / atsiminkite tuos tris galingus balsus: „Jėzau, pasigailėk manęs!“ (Mk 10, 47 = Lk 18, 38) / „Nenusimink, kelkis, eik!“ (≈ Mt 9, 6 ≈ Mk 2, 11 + ≈ Mk 10, 49 et passim) / „Tavo tikėjimas išgelbėjo tave!“ (Mt 9, 22 = Mk 5, 34 = Mk 10, 52 = Lk 7, 50 = Lk 8, 48 = Lk 17, 19 = Lk 18, 42).

⁹⁶ Egzistuoja nežinomo vertėjo parengta vien angliška šio eilėraščio versija: *Recall those mighty Voices Three, / Jesus, have mercy now on me! / Fear not, arise, and go in peace! / Thy faith from blindness gives release!* (Interneto šaltiniai).

⁹⁷ Akivaizdu, kad taip ištartas ir sukirčiuotas tekstas būtų nesuprantamas nei senovės, nei dabartiniam graikui, nei dabartiniam senosios graikų kalbos studentui. Apie tradicinį anglų mokyklose vartotą graikų kalbos tarimo sistemą žr. Feyerabend VII, Drerup *passim*, Stanford *passim*.

3.2. Humanistinė lotynų kalbos rašyba

Lotynų kalbos diakritinių ženklų (akūto, gravio ir laužtinio cirkumflekso) rašyba, paplitusi XVI–XVII a. pastaraisiais metais buvo išsamiai ištirta (Steenbakkens 1994a, 1994b; Burkard 2003). Šie mokslininkai pastebėjo, kad ne visi diakritinių ženklų vartojimo atvejai atsirado vienu metu. Seniausias Steenbakkensui žinomas spausdintas tekstas su diakritiniais ženklais yra 1496 m. Aldo Manucijaus išleista knyga *De Aetna* (Steenbakkens 1994a, 93–95; 1994b, 932; Burkard 2003, 25), tačiau joje nėra cirkumflekso ženklų nekirčiuotose žodžių galūnėse; paskutiniame žodžio skiemenyje ten galima rasti gravio ženklus, tačiau lotynų gravis juk ir buvo nekirčiuoto skiemens ženklas. Vadinasi, *De Aetna* knygoje dar nėra *kirčio ženklų nekirčiuotuose skiemenyse*, taigi dar nėra eksplikatyvinių (nebūtinai su žodžio kirčio vieta sutampančių, bet aiškinančių gramatinės formas) diakritikų ir tos rašybos sistemos, kurią šiame darbe vadiname „humanistine lotynų rašyba“.⁹⁸ Cirkumflekso žymėjimas paskutiniajame (*nekirčiuotame*) lotyniško žodžio skiemenyje atsiranda tik nuo XVI amžiaus antrosios pusės (Steenbakkens 1994a, 77; *ibid.* 88).

Burkardas išskyrė tris diakritikų vartojimo stadijas XV–XVIII a. lotyniškoje spaudoje. Pirmojoje stadijoje nuo spaudos išradimo lotyniški tekstai buvo spausdinami beveik be jokių kirčio ženklų. Antrojoje stadijoje kirčio ženklais buvo žymimi tik tie atvejai, kur lotyniško žodžio kirčio vieta sudaro išimtį iš įprastinės lotynų kalbos kirčiavimo taisyklės. Trečiojoje stadijoje kirčio ženklai, pasak Burkardo, buvo pradėti vartoti vien kaip grafiniai diakritikai homografinėms formoms atskirti „ohne phonetische Konsequenzen“ (Burkard 2003, 35). Ši trečioji stadija, kaip minėta, atėjo XVI amžiaus antrojoje pusėje.

Šią Burkardo išskirtą trečiąją stadiją šiame darbe ir vadiname „humanistine lotynų rašyba“. Ji reiškia didelį lūžį to meto filologų mąstysenoje: kaip galėjo nutikti, kad k i r č i o

⁹⁸ Kirčio ženklai *nekirčiuotuose* skiemenyse buvo rašomi ir Viduramžiais: XII a. rankraštyje randamas užrašas *interseruerunt*, 1408 m. rankraštyje randama *ruére* (perfectum), *consequére* (futurum); tai yra tikrojo žodžio kirčio žymėjimas (Steenbakkens 1994a, 78, *ibid.* 90–91).

ženklus, iki tol reiškusių tik kirčiuotus skiemenis (dažnai kirčiavimo taisyklių išimtis, tačiau vis tiek realų žodžio kirtį), pradėta rašyti „be fonetinių pasekmių“?

Steenbakkensas, aptardamas humanistinės lotynų rašybos kilmę, mini tris jos šaltinius: Viduramžių lotyniška rašyba; graikų kirčiavimo įtaka; romėnų *apex* ženklo rašyba (Steenbakkensas 1994a, 82; 1994b, 929). Viduramžių rašyboje vienos raidės žodžiai (prielinksniai *a*, *e* ir jaustukas *o*) kai kada buvo žymimi tam tikrais brūkšneliais virš raidės (Steenbakkensas 1994a, 79; 1994b, 931); tai galėjo turėti įtakos humanistinei jų rašybai *à*, *è*, *ô* — tačiau matome, kad prielinksnių žymėjimas graviu labai panašus į graikų oksitoninius prielinksnius, o jaustukas *ō* ir graikų kalboje turi cirkumfleksą, ir tai, be abejo, bus graikų kirčiavimo įtaka.

Vis dėlto tai dar nepaiškina, kaip kirčio ženklai galėjo atsidurti daugiaskiemenio žodžio *nekirčiuotame* skiemenyje, prarasdami savo tikrąją paskirtį ir reikšmę. Steenbakkensas daro prielaidą, kad cirkumflekso ženklas nekirčiuotose lotyniško žodžio galūnėse gali būti kilęs iš romėniško *apex* ženklo, kurį Kvintilianas (*Inst. Or.* I.7.2–3) kaip tik ir rekomendavo rašyti tokiais atvejais, kaip *ā*-kamieno (pirmosios linksniuotės) abl. sg. galūnė (skiriant ją nuo nom. sg.), arba skiriant tokius homografinius, bet ne homoniminius žodžius, kaip *mālus* „obelis“ : *malus* „blogas“, *pālus* „baslys“ : *palūs* „pelkė“. Vis dėlto pats Steenbakkensas pripažįsta, kad humanistinės lotynų rašybos cirkumflekso žodžio galūnėse negalima tiesiogiai kildinti iš Kvintiliano rekomenduotos *apex* rašybos: „After its [*apex* — M. S.] disappearance there were no attempts to revive it, despite its advantages. Being extinct and unknown, the system cannot have contributed directly to shaping the diacritical system we are examining now“ (Steenbakkensas 1994b, 930–931). Kvintiliano mokymą galima laikyti tik netiesiogine įtaka. Mes pridurtume, kad Kvintiliano rekomenduotu *apex* rašymu XVI amžiaus filologai galėjo nebent *a posteriori* pateisinti savo meto rašybos praktiką, atsiradusią dėl kitokių priežasčių.⁹⁹ Vis dėlto XVI a. rašytas cirkumfleksas lotyniškų žodžių galūnėse turi

⁹⁹ Justo Lipsijaus veikale *De Recta pronuntiatione Latinae linguae dialogus* (Leiden, 1586) taip ir daroma — cirkumflekso rašymas paskutiniame skiemenyje *a posteriori* grindžiamas Kvintiliano mokymu apie *apex* ženklą: „At pro Apice mihi (...) nota illa flexa seruit“ (cituojama pagal Steenbakkensas 1994a, 88). Bet, pavyzdžiui, Aldas Manucijus (Jaunesnysis) 1566 m. apeksu vadina gravi (jungtukuose *quòd* ir *quàm*; cituojama

cirkumflekso vardą, cirkumflekso išvaizdą ir dažnai lotyniškame žodyje rašomas ten, kur pagal graikų kirčiavimo taisyklės būtų dedamas cirkumfleksas. Nebuvo mėginimų cirkumflekso vietoje sukurti romėniško *apex* išvaizdą imituojančio diakritiko, tai pat nežinome mėginimų jo vietoje rašyti ilgumo brūkšnio (kuris XVI a. filologams buvo žinomas ir vartojamas lotynų kalbos gramatikose). Be to, cirkumfleksas nekirčiuotame skiemenyje nebuvo pradėtas rašyti kartu su kitais diakritiniais ženklais, o atsirado tik XVI a. antrojoje pusėje — tuo pat metu, kai graikų kalbos studijose pasirodė Heninijaus sistema.

Keliame hipotezę, kad kirčio ženklai virto eksplikatyviniais diakritikais dėl Heninijaus sistemos įtakos.

Dar kartą akcentuojame, kad eksplikatyviniais diakritikais vadiname iš kirčio ženklų kilusius diakritinius ženklus, kurie nežymi tikrojo žodžio kirčio (ir gali būti rašomi nekirčiuotame žodžio skiemenyje), bet padeda atskirti kitais atžvilgiais homografines žodžių formas ir paaiškina žodžių morfologiją (kartu, žinoma, ir teksto sintaksę).

Pirmiausia Heninijaus sistema rašančiojo ir skaitančiojo mąstysenoje išklubino kirčio ženklų ryšį su tikrąja žodžio kirčio vieta (tai netrukus pailiustruosime citatomis iš XVI–XVII a. lotynų kalbos gramatikų). XVI amžiuje gyvųjų kalbų eilėdara jau buvo akcentinė, t. y. paremta žodžių kirčiais. Antikinė eilėdara, kaip žinia, žodžio kirčiais nebuvo paremta, bet XVI–XVII amžiaus filologams intuityviai atrodė, kad turėtų. Lotyniško hegzametro antrojoje eilutės pusėje kirtis ir iktas sutampa; tai pavadiname heteroptotiniu principu (panašūs reiškiniai vyko ir lotyniškoje sapfinėje strofoje). Heteroptotinio principo istoriją jau apžvelgėme, atkreipdami dėmesį, kad Renesanso laikais jis buvo taikomas ir kitomis kalbomis sukurtiems hegzametrams, kaip antai, anglų ar lietuvių. To meto filologams susidarė įspūdis, kad lotynų kalbos kirčiavimo dėsnis „priešpaskutinio skiemens ilgumas = žodžio kirtis“ yra pats natūraliausias dalykas, kurį tarsi patvirtina pati antikinė poezija. Kaip

pagal Burkard 2003, 54). Būta ir kitokių to meto filologų mėginimų kaip nors aposterioriškai pagrįsti cirkumflekso rašymą nekirčiuotuose lotyniškų žodžių skiemenyse, pavyzdžiui, tariamu šalutiniu kirčiu (*accessorius tenor*, žr. Burkard 2003, 29).

matėme, XVI amžiuje lotynišką kirčiavimą buvo siūlyta pritaikyti netgi anglų kalbai; todėl nebestebina to meto filologų idėja, kad ir pati graikų kalba turėtų paklusti tokiam principui. Šitaip suvokus graikų kalbos kirčiavimą, rašytinis kirčio ženklas žodyje, žinoma, lieka, kur buvęs, bet kirčiuojamas tas skiemuo, kuris būtų kirčiuotas lotyniškai, ir pradeda atrodyti, kad kirčio ženklas reiškia kažin ką kita, o ne kirčiuotą skiemenį. Pavyzdžiui, formos gen. sg. ἀγυιᾶς ir acc. pl. ἀγυιάς pagal dirbtinai pritaikytas lotyniškas taisykles būtų kirčiuojamos vienodai, t. y. priešpaskutiniame skiemenyje, o skirtųsi tik grafiškai. Susidaro įspūdis, kad skirti gramatinės formos ir bus tų, kitais požiūriais nereikalingų, ženkliukų paskirtis. Vadinasi, kirčio ženklas paskutiniajame skiemenyje faktiškai čia jau tapęs eksplikatyviniu diakritiku. Verta atkreipti dėmesį, kad pats šiuolaikinis terminas „diakritiniai ženklai“ kilęs iš graikiško žodžio διακριτικός, „atsiriamasis“ — tarsi jų paskirtis būtų žymėti kažin ką neesminio, o tik atskirti (διακρίνειν) kitais atžvilgiais homonimines žodžių formas.

3.2.1. Eksplikatyvinių diakritikų atsiradimo prielaidos

Kaip jau minėta, bizantiškoje graikų kirčio žymėjimo sistemoje gravio ženklas įgijo „oksitonio gravio“ reikšmę (t. y. juo imta žymėti akūto alotoną paskutiniajame žodžio skiemenyje); lotynų rašte tokia reforma neįvyko, o romėnų filologų mokymas apie tai, kad gravio ženklas skirtas nekirčiuotam skiemeniui žymėti, lyg ir liko galioti. Dėl to Renesanso gramatikams buvo kilęs neaiškumas, ką iš tiesų turėtų reikšti gravio ženklas, nekirčiuotą skiemenį ar kirčiuotą skiemenį žodžio gale? Tam tikras to dviprasmiškumo palikimas, kaip minėta, lieka iki mūsų dienų tokiuose kalbos mokslo terminuose kaip „baritonai“ ar „baritonezė“: juk „baritonas“ nereiškia žodžio su gravio (βαρεῖα) kirčiu paskutiniame skiemenyje, bet žodį su nekirčiuotu („sunkaus tono“, βαρεῖα) paskutiniu skiemeniu. Tą terminų reikšmės neaiškumą sprendė jau XVI amžiaus filologai, kai kada siūlydami pirmuosius vadinti *barytona*, o antruosius *gravitona* (plg. jau minėtą citatą iš Gretser 278).

Skaitant XVI amžiaus gramatikų paaiškinimus kyla įtarimas, kad ir cirkumflexo ženklo senoji reikšmė kai kada buvo miglotai suvokiama. Galimas dalykas, kad patys humanistai filologai kai kada nesuprasdavo Antikos liudijimų apie senų senovėje

išnykusias¹⁰⁰ priegaides ir kirčio ženklų paskirtį. Antikos filologai mokė, kad tariant cirkumfleksą balso tonas iš pradžių kyla, po to leidžiasi; palyginkime, ką 1559 m.¹⁰¹ rašo Petras Ramas: „Acuto syllaba elevatur, hebes est gravis aut flexus. gravi syllaba deprimitur, flexo tum elevatur, tum deprimitur.“ Pasakyta tarsi teisingai, tačiau iš sakinio formulavimo galima suprasti ir kitaip: esą cirkumfleksu pažymėtas skienuo „tai kirčiuojamas, tai nekirčiuojamas“ — tarsi cirkumflekso ženklas neturėtų įtakos kirčiavimui. Nagrinėjant humanistinę lotynų rašybą (pavyzdžiai bus netrukus pateikti) atrodo, kad XVI amžiuje daug kas taip ir suprasedavo: akūtas berods iš tiesų reiškia žodžio kirtį, gravį galima dėti nekirčiuotame skiemenyje, o cirkumfleksą galima dėti ir ten, ir ten.

Be to, kaip jau minėta, romėnų filologų paliudytos lotynų priegaidės (trumpumo dėlei jas vadina „Servijaus priegaidėmis“) susidaro pagal graikišką trečiosios moros taisyklę. Vadinasi, išskyrus vieną kitą vėliau minėsimą atvejį (kai homografinės formos skiriasi balsių kiekybe), tokios priegaidės homoniminių formų distinkcijai nebūtų labai informatyvios. Pavyzdžiui, acc. sg. *deum* ir gen. pl. *deum*, nom. sg. *domus* ir gen. sg. *domūs* su Servijaus priegaidėmis turėtų būti rašomi vienodai „*déum*“, „*dómus*“, ir grafiškai vis tiek nesiskirtų.¹⁰² Panašiai pačioje graikų kalboje nesiskiria negalūninio kirčiavimo gen. sg. ῥιμέρᾱς ir acc. pl. ῥιμέρᾱς, bet galūninio kirčiavimo acc. pl. θεᾱς ir gen. sg. θεᾱς skiriasi. Vadinasi, gramatinių formų distinkcijos požiūriu informatyvios būtų tik paskutiniojo skiemens priegaidės (mūsų laikų terminais tariant, graikų kalboje tik paskutiniajame žodžio skiemenyje jos yra ir fonologinės¹⁰³). Pažymėjus lotyniško žodžio galūnėje diakritinius ženklus, imituojančius atitinkamos graikiškos galūnės priegaidę, jų užtektų patogiai homoniminių formų distinkcijai.

¹⁰⁰ Daugelis mūsų laikų lotynistų, kaip minėta, pridurtų „ir lotynų kalboje niekada neegzistavusias“.

¹⁰¹ Cituojame pagal 1569 m. leidimą (Ramus *Gramm.* 9).

¹⁰² Skirtųsi tik tokie reti atvejai kaip *óra* „melskis“ ir *óra* „veidai“, kurie bus minimi vėliau.

¹⁰³ Trumpumo dėlei neminint tokių retų atvejų kaip *οἴχοι* : *οἴχοι*, kur pirmojo skiemens priegaidė iš tiesų atskleidžia tam tikras paskutiniojo skiemens prozodines savybes.

Vis dėlto paskutiniame skiemenyje lotyniški žodžiai nekirčiuojami,¹⁰⁴ ir dėl to akūto ženklas ten akivaizdžiai nederėtų — nes jis be jokios abejonės skirtas kirčiuotam skiemeniui žymėti („acuto syllaba elevatur“). Tačiau, kaip minėta, gravio ženklas (t. y. lotyniškas gravio ženklas, tiesiogiai kilęs iš graikų aleksandrietiškojo, o ne iš bizantiškojo oksitoninio) būtent tam ir skirtas, t. y. nekirčiuotam skiemeniui žymėti („gravi syllaba deprimitur“). Vadinasi, paskutiniajame lotyniško žodžio skiemenyje parašytas gravis nekliudytų įprastam lotyniškam kirčiavimui, tuo pat metu būdamas patogus grafinės distinkcijos ženklas. Betgi cirkumfleksio ženklas irgi yra „hebes“ (plg. minėtą Ramo ištrauką); juo pažymėtas skiemuo „tum elevatur, tum deprimitur“; vadinasi, cirkumfleksą irgi galima dėti paskutiniajame lotyniško žodžio skiemenyje, net ir nekirčiuotame. Vadinasi, jei graikų gen. sg. $\theta\epsilon\acute{\alpha}\varsigma$ ir acc. pl. $\theta\epsilon\acute{\alpha}\varsigma$ Heninijaus sistema kirčiuojami [théas], o gen. sg. cirkumfleksas atrodo esąs tik eksplikatyvinis diakritikas, skiriantis gen. sg. nuo acc. pl., taip pat galima cirkumfleksą dėti ir paskutiniajame lotyniško žodžio skiemenyje (*domūs*, *paterfamiliás*), net ir nekirčiuotame. Akūto ženklas acc. pl. galūnėje (pavyzdžiui, **familiás*) vis dėlto netiktų, nes juk gramatikų aiškiai paliudyta, kad akūtu žymimas skiemuo „elevatur“ ar „plus sonat“, t. y. turi kirtį. Taip susidaro nuomonė, kad gravį ir cirkumfleksą (bet ne akūtą) paskutiniajame lotyniško žodžio skiemenyje galima rašyti formų atskyrimo tikslu. Vis dėlto cirkumfleksu pažymėtas skiemuo kai kada ir „elevatur“; taigi, cirkumfleksą galima rašyti ir kirčiuotame skiemenyje, ypač ilgame priešpaskutiniame (pagal graikų trečiosios moros taisyklę; tai kartu būtų ir Servijaus priegaidė), pvz. perf. 3 pl. *legère*, taip atskiriant nuo inf. *legere*. Be to, jambo arba anapesto schemas žodžiai (pvz., gen. sg. *domūs*, *gemitūs*) dėl pačios savo kiekybinės schemas eilėdaroje iktą tegali gauti ilgajame, t. y. savo paskutiniajame skiemenyje;¹⁰⁵ betgi Renesanso filologai nesuvokė skirtumo tarp žodžio kirčio ir eilėdaros ikto;¹⁰⁶ vadinasi, žodžio *domūs* paskutinis cirkumfleksu pažymėtas

¹⁰⁴ Išskyrus tam tikras retas išimtis (išsamų sąrašą žr. Leumann 238 sqq.).

¹⁰⁵ Praktiškai visose antikinės eilėdaros formose, išskyrus jambines eiles su rezoliucijomis.

¹⁰⁶ Kaip jau aptarta, iš to nesuvokimo ir kilo visa Heninijaus sistema. Taip pat plg. kitame kontekste jau minėtą Ramaus citatą „At in versu accentus sequitur metri legem“ (Ramus *Gramm.* 9).

skiemuo iš tiesų „tum deprimitur“ (skaitant prozos tekstą), „tum elevatur“ (deklamuojant poeziją).

Akūto ženklas lieka tik kirčiuotam skiemeniui žymėti, tačiau, kadangi lotynų kirtis yra beveik fiksuotas, tikrąjį žodžio kirtį iš viso retai teprireikia žymėti (išskyrus nebet liturgijos tekstus, skirtus garsiai skaityti). Dėl to humanistinėje lotynų rašyboje iš viso retai prireikia paties akūto ženklo. Dėl tos pačios priežasties, kad lotynų kirtis fiksuotas, apskritai nėra prasmės dažnai rašyti kirčio ženklus;¹⁰⁷ prie viso to Renesanso filologai kai kada pridurdavo, kad, jei kada nors lotynų kalboje ir buvo priegaidės (turėdami galvoje Servijaus priegaides), jos jau išnykusios, o jų žymėjimas lotynų rašte nebūtinai,¹⁰⁸ nebent homoniminėms formoms atskirti.

Šitaip rekonstruojame Renesanso filologų mąstymą apie kirčio ženklų reikšmę ir paskirtį. Dabar visa tai pailiuosime pavyzdžiais, kur reikia pateikdami papildomų paaiškinimų.

3.2.2. Humanistinės lotynų rašybos pavyzdžiai

Nors įvairių XVI–XVIII a. raštininkų vartotos diakritikų sistemos šiek tiek skiriasi, pagrindiniai dėsniai yra tokie patys; jie išsamiai aprašyti Steenbakkerso (1994a, b) ir

¹⁰⁷ Erasmus (*De rect. pron.* 137) teigia, kad rašte žymėti visi lotynų kalbos skiemenų ilgumus ir kirčius būtų „keista“, tačiau verta taip daryti, jei „verčia kokia priežastis“, t. y. jei diakritinis ženklas padeda atskirti homografines formas.

¹⁰⁸ Erazmas Roterdamietis *De pron.* (1558, 137) mini, kad kai kas dėl užsispyrusio uolumo (*morofa diligentia*) lotynų rašte vartoja graikiškus aspiracijos ir kirčio ženklus, vadindamas tokią praktiką „prietaringa“ (*Superfütiofum scibendi genus*). Prancūzų filosofas ir filologas Petras Ramas 1569 m. (1559) lotynų kalbos gramatikoje mini, kad kai kas, esant reikalui, žymi priegaidžių ženklus, tačiau „jau seniai“ lotynų kalboje betarimas vien akūtas, o tiksliau, tam tikras skiemens ištesimas (*mora quædam*) kurią protinga vadinti tiesiog kirčiu: „finguli, lí quid opus est, notantur acutus ´, gravis ` , flexus ^ . Acutus jampridem folus pronuntiat, vel potius pro quovis accentu mora quædam adhibetur, quæ fanê dicatur accentus (Ramus *Gramm.* 9; panašiai, tik trumpiau rašoma eiusd. *Rudimenta* p. 6).

Burkardo (2003). Čia paminėsime svarbiausius atvejus, ypač kreipdami dėmesį į tuos, kurie vėliau buvo reikšmingi lietuvių kirčio žymėjimo atsiradimui.

1634 m. Rhenius (cituojame pagal 1692 m. leidimą, Rhenius *Gramm.* 28) senovinę *ā*-kamienų gen. sg. galūnę *-ās* rašo su cirkumflekso ženklu (*aurās = aurae, Majās = Majae, paterfamiliās, materfamiliās*),¹⁰⁹ kaip graikų gen. sg. *-ᾶς*. Cirkumflekso ženklu žymima ir *u*-kamienų gen. sg. galūnė *-ūs*: nom. sg. *domus*, gen. sg. *domūs*¹¹⁰ (tarsi pagal graikų εὐτυχοῦς, Σαπφοῦς, αἰδοῦς ir pan. pavyzdį). Taip pat rašoma graikiškų vardų nom. sg. galūnė *-ūs*: *Trapezūs, Hierichūs* (< gr. *-οῦς*),¹¹¹ atskiriant ją nuo lotyniškų *o*- ir *u*-kamienų žodžių nom. sg. *-us*. Senoji lotynų *o*-kamienų gen. pl. galūnė *-um* (= *-ōrum*) irgi buvo žymima cirkumfleksu, taip ją skiriant nuo acc. sg., pavyzdžiui, gen. pl. *deūm* (versus acc. sg. *deum*), pagal gr. gen. pl. *-ῶν* pavyzdį.¹¹² Cirkumfleksu kai kada žymima ir asmeninio įvardžio gen. (partitivi) pl. galūnė *-ūm* (*nostrūm, vestrūm*; plg. gr. ἡμῶν, ὑμῶν), taip jį atskiriant nuo savybinio įvardžio acc. sg. masc. ir nom./acc. sg. neutr. *nostrum, vestrum* (pavyzdį žr. Kleino gramatikos lotyniškame tekste, *KIG* 1653, 78 (174/466)).

Itin dažnai cirkumflekso ženklu buvo žymimas *ā*-kamienų abl. sg., pavyzdžiui, *linguā, Romā*, versus nom. sg. *lingua, Roma*. Tai galima matyti daugelyje XVI–XVIII a. lot. raštų įvairiose šalyse. Ši praktika buvo taip paplitusi, kad Danielius Kleinas mini abl. sg. cirkumfleksą kaip abejonių nekeliantį lotynų kalbos faktą (*KIG* 45 (139/444)) ir pats nuolat jį rašo *Gramatikos* lotyniškame tekste, be to, tarsi pagal lotynų rašybos pavyzdį lietuvių kalbai

¹⁰⁹ Be to, Rhenius (ibid.) laiko gen. sg. galūnę *-ās* pasiskolinta iš graikų kalbos, kas dar labiau pateisina graikiškos priegaidės rašymą (iš tiesų ši galūnė yra lot. ir gr. kalbų bendras ide. paveldas).

¹¹⁰ Rhenius op. cit. 52.

¹¹¹ Rhenius op. cit. 40

¹¹² Rhenius op. cit. 265. Rhenius, kaip ir kiti filologai, manydamas galūnę *-um* atsiradus iš *-ōrum* kontrakcijos (arba sinkopės) keliu (iš tiesų taip nėra), cirkumfleksą laiko dar ir kontrakcijos ženklu. Panašiai rašo ir Erazmas Roterdamietis (*De rect. pron.* 139): gen. pl. *deūm*, acc. sg. *déum* (čia akūtu dar pažymėdamas tikrąjį žodžio kirtį).

sukuria specialų diakritinį ženklą įnagininko (Kleino terminais, *ablativus instrumentalis*) galūnei žymėti (ibid.).¹¹³

Kartais humanistų filologų eksplikatyvinis diakritikas sutampa su tikruoju lotyniško žodžio kirčiu, ypač anomalesniu. Pavyzdžiui, *nostrâs* „mūsiškis“, XVI a. raštuose žymimas cirkumflekso ženklu,¹¹⁴ kad skirtųsi nuo acc. pl. *nostras* („mūsiškes“),¹¹⁵ romėnų filologų liudijimu iš tiesų buvo kirčiuojamas paskutiniame skiemenyje.¹¹⁶

Dažnai humanistų lotyniškuose raštuose distinkcijos tikslu vartojamas gravio ženklas paskutiniame skiemenyje. Paprastai graviu atskiriami prieveiksmiai, jungtukai, dalelytės ir kai kurie kiti, ypač tarnybiniai ir nelinksniuojami, žodžiai, sutampantys su kitais, ypač linksniuojamais, žodžiais ar formomis, kurios paliekamos be jokio ženklo, pavyzdžiui, *maximè* („ypač“) versus *maxime* (voc. „o didysis“), *cùm* („kai“) versus *cum* („su“), *verò* („tačiau“) versus *vero* (dat./abl. sg. nuo *vērus*), *quòd* (jungtuko reikšme) versus *quod*

¹¹³ Tiesa, Kleinas lietuvių įnagininką žymi ne lotynišku cirkumfleksu, o tašku, turbūt todėl, kad lietuvių *ā*-kamienų įnagininko galūnė *-a* yra trumpa, o pagal graikų taisyklės cirkumfleksas tinka tik ilgam balsiui. Šio taško Kleino gramatikoje tikriausiai neverta laikyti ir nosinumo ženklu (žr. Žulys 1966, 27, 13 išn.), nors galimas dalykas, kad tokią reikšmę tam ženklui teikę kai kurie kiti Mažosios Lietuvos autoriai. Pati diakritiko forma (taškas) yra, žinoma, ne graikiška ir ne lotyniška. Jo prototipo galima ieškoti XVI amžiaus lenkų rašyboje; taško pavidalo diakritikai ant balsių buvo vartojami 1551 m. Stanisława Murzynowskio veikale *Orthographia Polska* (Klemensiewicz, 1985, II 357–370).

¹¹⁴ Rhenius 47 rašo „*Arpinâs, noſtrâs & fîmilia in âs*“, bet žodžiuose *Bonitas bonitatis, primas primatis, Abbas abbatis* (p. 36) jokių diakritinių ženklų nežymi.

¹¹⁵ Balsių kiekybė abiejose formose yra tokia pati, tad cirkumflekso čia neišeina laikyti balsio ilgumo ženklu.

¹¹⁶ Servijaus (IV a. po Kr.) žodžiais, taip kirčiuoja „dauguma“, nors ir „neteisingai“, kadangi joks kitas žodis lotynų kalboje nekirčiuojamas paskutiniame skiemenyje (Serv. *Comm. in artem Donati*, 435): „*cuias et nostras vel cuiates et nostrates (...) gentem significant, id est ‘cuius gentis’, ‘nostrae gentis’. plerique accentum in ultima syllaba ponunt, quando dicimus cuias; sed prave. nam nulla pars orationis est Latina absque praedictis, quae potest in ultima accentum tenere.*“

(įvardžio nom./acc. sg. neutr.) ir t. t.¹¹⁷ Susiklostė taip, kad gravis paskutiniame skiemenyje de facto tapo nelinksniuojamos formos ženklu (Steenbakkers 1994a, 73; 1994b, 926; Burkard 2003, 34); tokia gravio funkcija netgi eksplacitiškai aprašyta viename 1530 m. lotynų kalbos vadovėlyje (Steenbakkers 1994a, 73).

Kaip minėta, Renesanso ir vėlesnių laikų filologai tikrai žinojo, kad gravio ženklas Antikoje, t. y. aleksandriečių kirčio žymėjimo sistemoje, reiškė nekirčiuotą skiemenį.¹¹⁸ Dėl to gravis, pažymėtas paskutiniame žodžio skiemenyje, nekliudytų natūraliam lotyniškų žodžių kirčiavimui, ir būtų patogus grafinės distinkcijos ženklas, fonetiškai tarsi bereikšmis (panašiai kaip ir klaidingai suprastas cirkumfleksas, plg. cituotą Ramus *Gramm.* 9). Vis dėlto čia galimas ir kitas aiškinimas. Kvintilianas yra paliudijęs, kad jo laikais (I a. po Kr.) kai kurie išsilavinę romėnai, net kai kurie gramatikai, tam tikrus pagalbinius žodžius kirčiuoją gale, taip juos atskirdami nuo kitų sutampančių formų,

¹¹⁷ Visus čia išvardintus atvejus ir daugelį kitų galima matyti ir Kleino *Gramatikos* lotyniškame tekste.

¹¹⁸ Senovinė aleksandrietiškoji gravio reikšmė buvo aprašyta įvairių romėnų filologų (reikia nepamiršti, kad Teodosijaus Aleksandriečio reforma palietė tik graikų gravio rašybą, bet ne lotynų). Terminas „gravis“ reikšmė akivaizdi kad ir iš šios Kvintiliano vietos apie lotynų kirtį: „ultima syllaba nec acuta umquam excitatur nec flexa circumducitur, sed in gravem uel duas gravis cadit semper“ (lotyniškas žodis paskutiniame skiemenyje niekada neturi akūto ar cirkumflekso, bet visada baigiasi „graviu arba dviem graviais“, t. y. kirčiuojamas priešpaskutiniame arba trečiame nuo galo skiemenyje, Quintil. 12.10.33). Plg. Servijaus „gravis accentus ` in Latino sermone paene usum non habet, nisi quod vel cum acuto vel circumflexo poni potest, in his scilicet syllabis, quae supra dictos accentus non habent“ (lotynų kalboje gravio ženklas beveik nereikalingas, nebent nekirčiuotam skiemeniui žymėti, Servius op. cit. 425).

pavyzdžiui *circúm* („aplink“) versus *círcum* („cirką“).¹¹⁹ Šis Kvintiliano liudijimas turėjo būti žinomas XVI a. filologams; iš tiesų, 1528 m. Erazmas mini, kad lotyniški prielinksniai, bent kai kurie, kirčiuojami paskutiniame skiemenyje, o rašte žymimas gravio ženklas.¹²⁰ Panašiai 1559 m. ir Ramas siūlė homoformas kirčiuoti pagal pažymėtus eksplikatyvinius diakritikus.¹²¹ Vis dėlto neturime duomenų, kad toks kirčiavimas būtų labai plačiai paplitęs nei Kvintiliano laikais, nei XVI a.¹²²

Sunku pasakyti, kuri iš šių dviejų aplinkybių — aleksandrietiškasis gravis ar prielinksnių oksitoniškumas — nulėmė tokį gravio ženklo vartojimą; galbūt jų abiejų kontaminacija. Tikriausiai čia dar turėjo įtakos graikų oksitoninis gravis, itin dažnas

¹¹⁹ Quint. *Inst. orat.* 1.5.26: „Ceterum scio iam quosdam eruditos, nonnullos etiam grammaticos sic docere ac loqui ut propter quaedam vocum discrimina verbum interim acuto sono finiant, ut in illis ‘quae circum litora, circum piscosos scopulos’ [Verg. *Aen.* 4, 254–255], ne, si gravem posuerint secundam, ‘circus’ dici videatur, non ‘circumitus’. itemque cum ‘quale’ interrogantes gravi, comparantes acuto tenore concludunt; quod tamen in adverbiiis fere solis ac pronominiibus vindicant, in ceteris veterem legem secuntur.“ Pagal aleksandrietišką tradiciją „graviu“ Kvintilianas vadina nekirčiuotą skiemenį, taigi „*circum* besibaigiantį graviu“ reikia suprasti kaip kirčiavimą *círcum*, o „*circum* besibaigiantį akūtu“ kaip *circúm*. Iš Kvintiliano formulavimo galima spręsti, kad tokią galūninio kirčiavimo taisyklę jis laiko dirbtine ir neseniai atsiradusia. (Daugiau analogiškų atvejų žr. Leumann 238–239.)

¹²⁰ Cituojame pagal 1558 m. leidimą (Erasmus *De recta pron.* 137): „Distinctio [...] fuadet addi notam mutati accentus, ut quum dicimus, ponè ratē, ultimæ tonū addimus, ut ponè intelligatur effe præpositio, idem ualens quod iuxta: non imperatiuum à pono. Nam pône metum, habet priorem circumflexam.“ Prielinksni *pōne* („už, iš paskos“), sako Erazmas, kirčiuojame paskutiniame skiemenyje, taip atskirdami nuo veiksmažodžio *pōne* („dėk“).

¹²¹ Cituojame pagal 1569 m. leidimą (Ramus *Gramm.* 9–10): „In uná, veró, & in cæteris ambiguis, in quibus & pronuntiandis & scribendis distinctio hæc erit“ (išskirta cituojant). Siūloma ne tik rašyti *uná* („kartu“), *veró* („tačiau“), taip juos skiriant nuo *una* („vienà“) ir *vero* (dat./abl. nuo *verus* „tikras“), bet ir balsu kirčiuoti diakritiku pažymėtą skiemenį. Beje, Ramas (ar jo knygos rinkėjas) čia žymi ne gravį, o akūtą.

¹²² Kai kada manoma, kad oksitoniškai kirčiuotini ir poklasikinės ar naujųjų laikų lotynų kalbos prielinksniai, pasiskolinti iš graikų kalbos: *aná* (ἀνά), *catá* (κατά).

prielinksniuose (ἀνά, κατά, μετά, ὑπὸ ir t. t.).¹²³ Pats graikiškųjų (o gal ir Kvintiliano minėtų lotyniškųjų) prielinksnių oksitoniškumas tikriausiai susijęs su jų proklitiškumu (plg. Schwyzer 386–387).

Buvo siūloma ir daugiau eksplikatyvinių akcentų rašybos taisyklių, kurios plačiai nepaplito, kaip antai, žymėti priegaides homografinių formų ne tik paskutiniame, bet kai kada ir priešpaskutiniame skiemenyje pagal trečiosios moros taisyklę (kitai tariant, žymėti Servijaus priegaides). Pavyzdžiui, formas *labor* „darbas“ ir *lābor* „slystu“ Erazmas (*De pron.* 137) rekomendavo rašyti *lābor* ir *lābor*. Veiksmazodį *pōne* („dėk“) Erazmas siūlė rašyti *pōne*, taip atskiriant nuo prielinksnio *pōne* („už, iš paskos“), kurį, kaip minėta, rašė *ponè*. Panašiai ir *ōra* (t. y. *ōra* „burnos, veidai“), bet *óra* (t. y. *ōrā* „melskis“).¹²⁴

Rhenius kai kada rašo cirkumfleksą kontrahuotose ar sinkopuotose žodžių formose (*Dī pro Dii, Nīl pro Nihil, Mī pro Mihi*, Rhenius 265). Tokią vartoseną galima aptikti ir kituose to meto lotyniškuose raštuose¹²⁵ (tai irgi graikų kalbos imitacija, plg. graikų cirkumfleksą iš kontrakcijos su pirmosios moros kirčiu, pvz. νόος > νοῦς, φάος > φῶς, ποτέω > ποτῶ ir t. t.).

Eksplikatyvinių diakritikų rašyba nuo XVI a. antrosios pusės buvo taip paplitusi, kad 1608 m. Hieronymo Hornschucho veikale *Orthotypographia*, kur aprašomas spaustuvės korektoriaus darbas ir pateikiami nurodymai autoriams, kaip parengti rankraštį spaudai, jiems rekomenduojama savo lotyniškuose rankraščiuose patiems sužymėti gravį dalelytėse ir cirkumfleksą pirmosios linksniuotės abl. sg. ir ketvirtosios linksniuotės gen. sg. Dar priduriama, kad abl. sg. įvardžio forma *eādem* turėtų būti rašoma „arba su cirkumfleksu, arba

¹²³ Steenbakkersas pamini graikų kirčiavimo įtaką lotynų gravio rašybai, tačiau nepaiškina, kaip tiksliai ta įtaka galėjusi veikti (Steenbakkers 1994b, 932).

¹²⁴ Erasmus ibid. 139. Trečiosios moros taisyklę lotynų rašybai siūlė ir 1522 m. Aldas Manucijus (Jaunesnysis), ir 1586 m. Justas Lipsijus (Burkard 2003, 33).

¹²⁵ Žr. Steenbakkers 1994a, 78; 1994b, 927; Burkard 2003, 34.

su akūtu“ („in auferendi casu [...] media [sc. syllaba — M. S.] tono vel circumflexo vel acuto feriretur“), t. y. *eâdem* arba *eâdem* (kad skirtusi nuo *eadem*; Hornschuch 1608, 33).

Iš šių pavyzdžių matome, kad eksplikatyvinių diakritikų funkciją humanistinėje lotynų rašyboje dažniausiai atlikdavo cirkumfleksas ir gravis. Akūtas iš trijų kirčio ženklų buvo vartojamas rečiausiai. Jis buvo rašomas vadovėliuose ir panašiuose kontekstuose,¹²⁶ o įprastoje humanistinėje lotynų rašyboje buvo nedažnas. Steenbakkersas, tiesa, rašo, kad akūtas buvo vartojamas „gana dažnai“ (1994a, 76), tačiau tik vienam tikslui: žymėti tikrąjį žodžio kirtį, atsiradusį prieš enklitines dalelytes *-que*, *-ne*, *-ve* (Steenbakkers 1994a, 76; 1994b, 926; Burkard 2003, 34). Tokiais atvejais akūto ženklas dažnai pasislinkdavo ant pirmosios enklitiko, ypač *-que*, raidės (Steenbakkers 1994a, 95; 1994b, 927), todėl faktiškai susidarė ženklas „-q̄“, tapęs grafine jungtuko *-que* (arba ir bet kokio galinio skiemens *-que*) santrumpa (pavyzdžiui *fusq̄; deq̄; = susque deque*, pavyzdys iš Hornschuch 1606, 33), o akūto ant balsių prireikdavo visai nedažnai.

Dėl to XVI–XVIII a. spaustuvės lotyniškam tekstui išspausdinti privalėjo turėti raidžių su graviais ir cirkumfleksais, tačiau nebūtinai turėjo laikyti didelę balsių su akūtais atsargą. Šis faktas turėjo įtakos 1737 m. lietuvių kalbos gramatikos *Universitas Lingvarum Litvaniae* kirčio žymėjimo sistemai.

XVIII–XIX amžių sandūroje eksplikatyvinių diakritikų lotynų rašyboje palaiapsniui atsisakyta.¹²⁷ Tai labai akivaizdu palyginus, pavyzdžiui, gramatikos *Universitas Lingvarum Litvaniae* 1737 ir 1829 metų leidimus.¹²⁸

¹²⁶ Akūtu studentų patogumui vadovėliuose buvo retkarčiais žymimas tikrasis žodžio kirtis, kaip antai Rhenius 1692: *Aëdon* 18 [= *aëdôn*], *lémures*, *Lúceres* 50, *Titánas*, *Heróas* 51, *Amáre*, *Docére*, *Légere*, *Audíre* 89, *Monoptóta*, *Diptóta*, *Triptóta* etc. 61, *faxímus*, *faxítis* 156, *Adjuvo* bet *Adjúto* 222 ir t. t. Panašiai ir Joachimas Camerarius 1552 m. veikle *Tractatus de Orthographia* vartoja akūtą *klaidingai* (tačiau realiai) žodžio kirčio vietai nurodyti, taisydamas kirčiavimo klaidas („neque pronunciaho pérmanet“ ir t. t.; cituojama pagal Burkard 2003, 44).

¹²⁷ Steenbakkers (1994b, 933), rašo, kad diakritiniai ženklai sparčiai nyko iš spausdintų lotyniškų tekstų nuo XVIII amžiaus antrojo ketvirčio.

4. Kirčio žymėjimo pradžia lietuvių raštuose

Literatūroje dažnai rašoma, kad lietuvių kirčio ženklus išradęs Kuršaitis; kai kada minimas ir Kleinas.¹²⁹ Iš tiesų Kuršaitis tik sutvarkė lietuvių kirčio žymėjimą, panaikindamas eksplikatyvinius diakritikus nekirčiuotame skiemenyje, ir suteikė lietuvių cirkumfleksui riestinę formą, bet nebuvo pirmasis kirčio ženklų išradėjas, o rėmėsi Danieliaus Kleino tradicija. Gilesnė senųjų lietuvių raštų analizė parodys, kad ir Kleinas nebuvo pirmasis lietuvių kirčio žymėjimo išradėjas, bet rėmėsi dar ankstesne tradicija, siekiančia Mažvydo giesmyno antrąją dalį (1570 m.).

4.1. Kirčio ženklai Martyno Mažvydo raštuose

Kirčio ženklų randama jau seniausiuose lietuviškuose spaudiniuose. Vienas riestino cirkumflekso pavidalo ženklas yra Martyno Mažvydo 1547 m. katekizme, *Oratio Dominica* giesmėje: acc. pl. *fchaũkiencziufius* (Palionis, Strockis 2005, 31). Nors ir įdomiai sutapdamas su dabartiniu kirčio žymėjimu, ženklas čia gali būti ir atsitiktinis. Tų laikų spaustuvės tokį ženklą paprastai vartojo kaip nazalizacijos tildę lotynų, o kartais ir vokiečių rašte; be to,

¹²⁸ Mūsų laikais lotynų rašyboje, išskyrus ilgumo ar trumpumo ženklus žodynuose ir retkarčiais vartojamą *diaeresis* ženklą (pvz. *poëta*), liko tik labai reti atvejai, kur galima rašyti bereikšmi tradicinį diakritiką. Tai yra Viduramžių asmenvardžiai, kaip antai Thomas à Kempis (Tomas Kempietis, Thomas Hemerken, Hämmerchen, vokiečių teologas, 1380?–1471; *à* = *ab*; *Kempis* abl. pl., vok. *von Kempen*) ar Thomas à Becket (1118–1170, anglų katalikų hierarchas, šventasis). Vis dėlto mūsų laikais, kaip ir senovės Romoje, lotyniškai galima praktiškai viską rašyti be jokių diakritinių ženklų.

Pažymėtina, kad prancūzų kalbos diakritiniai ženklai, atsiradę maždaug Renesanso laikais, kai kada vartojami labai panašiai, kaip humanistinės lotynų rašybos eksplikatyviniai akcentai, pvz., *ou* „kur“, versus *ou* „ar“, *à* (prielinksnis, < lot. *ad*), versus *a* („turi“) ir pan. Literatūrą apie lotynų humanistinės rašybos diakritikų įtaką prancūzų rašybai žr. Steenbackers 1994a, 71, 2 išn.; *ibid.* 93.

¹²⁹ Plg. Zinkevičius 1980, I, 45; Petit 2004, 208–209. Derksenas (1996, 33) apie lietuvių kirčio rašybos istoriją rašo taip: „The system of accent marking which prevails in Prussian Lithuanian texts of the 17th and 18th centuries can be traced back to the Lithuanian grammar of D. Klein (1653).“

Schwabacher šrifte paprastai buvo nevartojami lotyniški diakritikai¹³⁰ — kurie XVI a. pirmoje pusėje pačioje lotynų kalboje dar nebuvo plačiai paplitę.

Keletas formų su tildės formos ženklų ir viena su akūtu randamos Mažvydo giesmyno antroje dalyje (1570 m.), parengtoje Baltramiejaus Vileto ir išspausdintoje Jono Daubmano spaustuvėje: gen. pl. *prastū, iawū*, praes. 3 *faugō*, perm. *te apfaugō*, iness. pl. *Sprowófu* (Palionis, Strockis 2005, 32). Riestinis ženklas gen. pl. formose *prastū, iawū* labai panašus į lotynų nazalizacijos tildę (pvz. gen. pl. *deorū*) ir į graikų gen. pl. cirkumfleksą (ϑεῶν).

Pažymėtina, kad Mažvydo katekizmo laikais lotynų kalbos rašyboje dar nebuvo plačiai vartojami eksplikatyviniai diakritikai, nes jie paplito tik XVI a. antroje pusėje. Lotyniškoje Mažvydo katekizmo pratarmėje matome tik nazalizacijos tildes ir kai kurias abreviatūras (bet, pavyzdžiui, abl. sg. galūnė *-a* jokių ženklų nežymima — kaip antai, *fufcipe mente pia* Mažvydo dedikacijos epigrame).

4.2. Kirčio ženklai Baltramiejaus Vileto raštuose

Vileto raštuose, ypač jo 1579 m. Evangelijose bei Epistolose, randami keturi kirčio ženklai: akūtas (´), gravis (`), laužtinis (^) ir riestinis (~) cirkumfleksas, identiškas lotynų tildei.

Riestiniu ženklu Vilentas dažnai žymėjo vardažodžių gen. pl. galūnę: *tū mokflū, fuwū mariū, kuriū daiktū; kitū priefakimū, ilgū metū, mieβiū, dewinū, Prarakū ir Karaliū, moterū, wirū* (Palionis, Strockis 2005, 32). Kaip matome, juo pažymėtas skiemuo ne visada sutampa su tikrąja kirčio vieta. Iš Vileto raštuose pastebėtų 43 riestinių cirkumfleksų 19 atvejų ženklas randamas nekirčiuotoje gen. pl. galūnėje. Kitaip tariant, Vilentas vartojo riestinį

¹³⁰ Kaip žinoma, lotyniški diakritikai (akūtas, gravis ir laužtinis cirkumfleksas) „niekada“ (Steenbakkens 1994a, 92) arba „praktiškai niekada“ (Steenbakkens 1994b, 932) nebuvo vartojami „gotiškais“ šriftais („black letter“) spausdintuose lotyniškuose tekstuose; vadinasi, spaustuvių „gotiškų“ šriftų rinkiniuose neprivalėjo būti spaudmenų su šiais diakritikais.

cirkumfleksą kaip eksplikatyvinį diakritiką. Tokia diakritiko vartosena, kaip vėliau matysime, būdinga ir Rėzos psalmynui, ir Danieliaus Kleino gramatikoms, tačiau Kleinas ir kiti autoriai gen. pl. galūnes paprastai žymėjo lotynišku laužtiniu cirkumfleksu. Kodėl Vilentas šiai vienintelei funkcijai vartojo specialų ženklą? Atsakymą duoda humanistinė lotynų rašyba: kaip jau minėta, lotynų rašte archajiška *o* kamieno gen. pl. galūnė *-um* (= *-ōrum*) dažnai buvo žymima laužtiniu cirkumfleksu (*deûm, virûm*), siekiant ją atskirti nuo acc. sg. galūnės, kuri buvo nežymima (*deum, virum*). Taip pat jau minėta, kad tokia rašyba per Heninijaus sistemą kilo iš graikų gen. pl. galūnės $\omega\nu$ kirčiavimo. Taigi XVI–XVII a. raštininkai jautė, kad šiai galūnei įvairiose giminiškose kalbose dera cirkumflekso ženklas. Be to, lotynų rašte tildės ženklų buvo žymimi tautosilabiniai *m* ir *n*, ypač priešdėlyje *com-/con-* ir įvairių formų galūnėse.¹³¹ Čia tildė atlieka tarsi dvejetainę funkciją: žymi praleistą *m*, kitaip tariant, balsio nazalizaciją, ir taupo vietą spausdintoje eilutėje (dėl to parašymus su tilde kai kas laiko abreviatūromis, plg. Šinkūnas 2004, 45). Įvairių kamienų gen. pl. galūnės *-um* lotynų rašte irgi dažnai buvo grafiškai trumpinamos tildėmis. Abiejų šių ženklų — laužtinio cirkumflekso ir riestinės tildės — vartojimas pagrečiui gen. pl. galūnėse labai akivaizdus kad ir iš šios Petro Ramo lotynų kalbos gramatikos vietos: „Pluralis autē fæpe etiã in profa contrahitur, ut deûm, fabrûm, procûm, virûm, felfertiuûm, pro deorum, fabrorum, procorû, virorû, felfertiorû“ (Ramus *Gramm.* 20). Kaip matome, archajiškos galūnės pažymėtos laužtiniu cirkumfleksu,¹³² o klasikinės paliktos be jokio ženklo, tačiau priartėjus prie eilutės krašto ir trūkstant vietos (tuo galima įsitikinti apžiūrėjus originalų spaudinį), galūnės imamos trumpinti tildėmis. Be to, lotyniška tildė išvaizda identiška graikiškam cirkumfleksui, kuris visada būna kirčiuotose gen. pl. galūnėse ($\Theta\epsilon\omega\nu, \sigma\phi\omega\nu$ ir t. t.). Atrodo, kad Vilentas čia bus pritaikęs visas šias graikų kalbos ir lotynų rašybos tendencijas. Galima sakyti, kad jo riestinis ženklas gen. pl.

¹³¹ Tokią vartoseną galima matyti ir Kleino Gramatikos lotyniškame tekste, pvz. *cōtemtum* (*KIG* 1653, 88) arba *circa primam Conjugationē jam monitū fuit* (ibid. 207).

¹³² Ramus (19) laužtinio cirkumflekso rašymą archajiškoje (tų laikų manymu, kontrahuotoje) gen. pl. galūnėje *-um* apibrėžia kaip lotynų kalbos taisyklę: „Genitivus pluralis contrahitur [...] & sic notatur ^“. Panašiai rašoma Leonhardo Culmanno 1549 m. veikale *De Orthographiae et Prosodiae (...) disputatio*: „cum dictiones per Apocopen, aut Syncopen proferuntur, tunc ea syllaba in qua est concisio flectitur, ut amicûm“ (cituojama pagal Burkard 2003, 41–42).

galūnėse turi trejopą funkciją: jis yra kirčio ženklas, atitinkantis graikų cirkumfleksą ($\theta\epsilon\omega\nu$), kartu jis yra lotyniškos tildės pavidalo nazalizacijos ženklas (*deorũ* ir t. t.), ir kartu padeda atskirti gen. pl. nuo kitų linksnių galūnių (kaip lot. gen. pl. *deũm* versus acc. sg. *deum*). Kad Vilento laikais gen. pl. galūnėje *-u* buvo girdima nazalizacija, nėra abejonių.

Kiek rečiau pasitaikantis Vilento raštuose lotyniškas laužtinis cirkumfleksas, kartais vartojamas tose pačiose pozicijose pagrečiui su graviu ar akūtu, taip pat gali turėti eksplikatyvinę funkciją, nors daugeliu atvejų jis sutampa su tikrąja kirčio vieta: iness. sg. *tikrô wierô, sudnô dienô, koβnô dienô, kuriô hadino*, praes. 3 *dumô, abeiô, pafô*, perm. *teapfaugô*. Gravio ir akūto ženklai Vilento raštuose dažniausiai žymi tikrąją kirčio vietą, bet pasitaiko retai, o kartais vartojami pagrečiui toje pačioje pozicijoje. Taip galėjo įvykti ir dėl spaustuvės kaltės. (Palionis, Strockis 2005, 33–34).

4.3. Kirčio žymėjimas LDK raštuose

Manoma, kad Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje seniausias kirčiuotas tekstas yra 1589 m. hegzametas. Visas jo tekstas originalo rašyba jau buvo pacituotas aukščiau, kalbant apie heteroptotinį hegzametą.

Kaip matyti, tame kūrinėlyje yra vos keli kirčiuoti žodžiai, o juose vartojamas tik akūtas, nesistengiant imituoti graikų priegaidžių ar humanistinės lotyniškos rašybos cirkumfleksų: gen. sg. *Lietuós* (2×), gen. pl. *dienú*, praes. 3. *atáyti*, nom. sg. *Jógela* (fonetiškai turbūt [Jógela]¹³³?), *Téwas*, gen. sg. *dungáus*, nom. sg. *βwiefá*.

Mikalojaus Daukšos 1599 m. *Postilėje* kirčio vieta žymima akūtu ir lotynišku (t. y. laužtiniu) cirkumfleksu, kai kada ir taško pavidalo ženklu, bet sunku išvelgti kokią dėsninę, kada Daukša rinkdavosi vieną, o kada kitą ženklą. Ženklų vartojimas toks nenuoseklus, kad kyla įtarimas, jog konkretų ženklą galėjo nulemti spaustuvės rinkėjas, kirčiuotai rankraščio raidei atsitiktinai imdamas iš dėžės spaudmenį su bet kuriuo ženklu.

¹³³ Tikriausiai forma *Jógela* vietoje *Jogáila* čia bus *licentia poetica metri causa*, kaip ir karaliaus Žygimanto (Zigmanto, Sigismundo) vadinimas *Sismundey* (voc. sg.) toje pačioje eilutėje.

Pažymėtina, kad Daukšos tekste, kaip ir 1589 m. hegzametre, nėra eksplikatyvinių diakritikų, kitaip tariant, kirčio ženklai žymi tik tikrąją kirčio vietą.

4.4. Kirčio žymėjimas 1625 m. Jono Rėzos Psalmyne

1625 m. Rėzos Psalmyne vartojami trys graikiškos kilmės kirčio ženklai (´, ` , ^) ir ketvirtasis taško pavidalo ženklas (kai kada *spiritus asper* ´ pavidalo).

Laužtinis cirkumfleksas Rėzos Psalmyne turi dvi funkcijas: žymėti tikrąją kirčio vietą ir atskirti formas, kaip lotynų eksplikatyvinis cirkumfleksas. Atrodo, kad žymėdamas kirčio vietą Rėza nesistengė žymėti tikrosios lietuvių priegaidės, kaip matyti iš tam tikrų kirčio ženklų vartojimo nenuoseklumą (Palionis, Strockis 2005, 36).

Laužtinio cirkumflekso kaip eksplikatyvinio diakritiko funkcija matyti vardažodžių gen. pl. formose. Nors dažnai cirkumfleksu pažymėta gen. pl. galūnė iš tiesų būna kirčiuota, apie 20% atvejų (Palionis, Strockis 2005, 36) eksplikatyvinis diakritikas nesutampa su kirčio vieta: *mufû, jufû, Afcharû, Wartû, Schwentujû, Szmogifchkû, giwænantziû, Knigû giwujû, Vppiû, amþiû, Prifakimû, Mariû*. Ypač akivaizdžiai matyti eksplikatyvinė funkcija retkarčiais pasitaikančiose formose su dviem cirkumfleksais ar cirkumfleksu ir akūtu, kur vienas ženklas žymi kirčio vietą, o antrasis puošia gen. pl. galūnę: *Kaûlû, Karâliû, Barrônû*.

Kaip eksplikatyvinis diakritikas laužtinis cirkumfleksas dedamas *ā* ir *ē* kamienų vardažodžių gen. sg. galūnėje, pvz.: *Burnôs, Druškôs, Galwôs, gerrôs giwatôs, jôs, Augiwês, diddês, Dûbês, Garbês* ir kt. (cf. lot. *domûs, paterfamiliâs*).

Rėzos de facto jau vartotą eksplikatyvinį cirkumfleksą *ā* kamieno gen. sg. galūnėse Kleinas vėliau aprašė ir preskriptyviai: „Šios linksniuotės [*ā* kamieno — M. S.] kilmininkas kirčiuojamas cirkumfleksu ne tik dėl paskutinio skiemens ilgumo, bet ir dėl to, kad atskirtume nuo daugiskaitos vardininko, turinčio taip pat galūnę *-os*, pvz.: K. *dienôs*, daugisk. V. *dienos, fzwentôs* ir *fzwentos* — daugiskaita su kirčiu priešpaskutiniame skiemenyje (*KIG* 1653, 44 (138/444)).

Vis dėlto gen. sg. atveju laužtinis cirkumfleksas Rėzos Psalmyne vartojamas ne taip nuosekliai kaip gen. pl. atveju: laukiamo cirkumflekso gen. sg. formoje dažnai nėra arba jis yra ne galūnėje, o realiai kirčiuotame skiemenyje, pvz.: *Giwātos, ifchkādos, Mallōnes*. Retkarčiais šis ženklas pasitaiko ir nom. pl. galūnėje: *Mariōs, tōs, erdwōs, wiffōs* (šias formas lietuvių kalbos nesupratęs spaustuvės rinkėjas galėjo supainioti su gen. sg.).

Laužtinis cirkumfleksas, dedamas ant *e*, be kirčio vietos ar gramatinių kategorijų skyrimo, Rėzos Psalmyne turi ir papildomą fonetinę reikšmę, t. y. balsį [è]: nom. sg. *pawêfis*, acc. sg. *Mêfq*, all. sg. *Padangêfp*, inf. *laimêti, pagêdinti*, praet. 3 *fuêde*, fut. 1 sg. *bêkfïu*, fut. 2 sg. *kentêfi*, fut. 3 *padês, turrês*, imperat. 2 sg. *netilêk, passiflêpk*, permiss. *Teffigêdi* ir t. t. Dauguma šių cirkumflekso atvejų (*pawêfis, laimêti, bêkfïu, kentêfi, Teffigêdi*) neprieštarauja graikų trečiosios moros taisyklei, nes *ê* pažymėta priešpaskutiniame skiemenyje, o paskutinis skienuo yra trumpas. Galimas dalykas, kad trečiosios moros taisyklė čia veikė kaip vienas iš faktorių, padėjusių pasirinkti cirkumflekso ženklą (nors vienas kitas atvejis, kaip antai *pagêdinti*, šią taisyklę vis dėlto pažeidžia). Dar vienas faktorius galėjo būti tuometinė lotynų perfekto 3 pl. galūnės rašyba *-êre* (*vertêre, legêre* ir t. t.). Čia cirkumfleksas grafiškai skiria perfekto formą nuo infinityvo (*vertere, legere*),¹³⁴ bet taip pat jis žymi žodžio kirtį ir balsio *ê* ilgumą — tai yra, jo fonetinį panašumą į lietuvių [è]. Iš čia galėjo kilti idėja, kad ilgam kirčiuotam [è], ypač veiksmažodyje, tinka cirkumflekso ženklas.

Taško ženklas Rėzos Psalmyne paprastai vartojamas vardažodžių iness. sg., rečiau instr. sg. ir visai retai iness. pl. galūnėje. Juo, matyt, panašiai kaip Kleino 1653 m. gramatikoje,¹³⁵ norėta atskirti *ê* kamieno vardažodžių instr. sg. („ablativus instrumentalis“)

¹³⁴ Tikslumo dėlei reikia pridurti, kad tuometinėje lotynų rašyboje cirkumfleksas galūnėje *-êre* buvo dedamas ir tose perfekto formose, kurios ir be jo skirtųsi nuo infinityvo (*fuêre, habuêre* ir t. t.). Panašiais atvejais tikrasis veiksmažodžio kirtis buvo žymimas jau Viduramžių rankraščiuose, tačiau ne cirkumfleksu, o akūtu: XII a. rankraštyje randama *interseruêrunt*, 1408 m. rankraštyje randama perf. *ruêre*, futurum *consequêre* (Steenbakkens 1994a, 78).

¹³⁵ Žr. Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, 1957, 144: „Ablativus Instrumentalis in *ê* hic quoq[ue] (ut in praecedente Declinatione) punctatur, ad differentiam Nominativi; formaturq[ue] fimili modo à Nominativo [...] ut, à Nominativo *giefme* est *giefmè*...“ (vertimas 448 psl.).

nuo nom. sg., kaip antai, instr. sg. *Garbē, gælaβinnē Rykschtē, graβybe, malonē, nekaltibē, Teifybē* versus nom. sg. *Garbe, Nekaltibe, Praftybe ir teifybe, Piktenybe*. Tačiau *ā* kamieno daiktavardžių įnagininke, priešingai negu Kleino gramatikoje,¹³⁶ Rėzos Psalmyne randamas ne taško, o akūto formos ženklas, plg. instr. sg. *Burná, Dûná, gedá, Kûpká pripiltá*, ir nom. sg. *Burna, Lafda, oda, Tiefsa*. Tas faktas, kad tas pat, tik skirtingų kamienų linksnis Rėzos Psalmyne vietoje taško žymimas akūtu, leidžia manyti akūtą čia irgi turėjus eksplikatyvinę funkciją. Tą pat rodo ir Kleino gramatikoje randamos pastabos.

Sunkiau nuspręsti apie taško funkciją inesyvo galūnėje. Homografinių formų distinkcijos principą čia sunkiau išvelgti, nes nedaug tėra kitų formų, kurios būtų grafiškai identiškos inesyvui. Vis dėlto čia galima remtis Kleino gramatikos pastaba, kad „Vietos ablatyvas, turįs galūnę *e*, yra panašus į galūnės *as* daiktavardžių šauksmininką, tačiau nuo jo skiriasi kirčiu, nes šauksmininkas kirtį turi priešpaskutiniame, o ablatyvas paskutiniame skiemenyje, todėl, norint atskirti nuo šauksmininko, galūnę *e* galima žymėti tašku, pvz.: šauksmininkas būtų *Póne*, ablatyvas — *Ponē*.“¹³⁷ Iš šios pastabos retrospektyviai galima spręsti, kad ir inesyve taškas, be tikrosios kirčio vietos žymėjimo, turėjo ir eksplikatyvinio diakritiko funkciją, nors atveju, kada jis padėtas nekirčiuotame skiemenyje, yra tik apie 20%. Būdingi eksplikatyvinio taško pavyzdžiai yra šie: *dûbejē, Schirdijē, jojē, stipramē Miestē, gillumē purwinē, patogiamē Czeſē, Wandenijē* versus *baimejē, Brangybejē, Szemejē, Szodijē, Schokineghimē*. Tikriausiai iš analogijos pagal iness. sg. taškas buvo apibendrintas ir iness. pl.: *didzûfē Wandæniſſē, Giwenimûſē, Inkſtiſē*.

¹³⁶ Žr. ten pat, 139: „Ablativus Instrumentalis in hâc Declinatione fit à Nominativo, faltim *a* ultimae ſyllabae punctando, et translato accentu ex penultima in ultimam, ut: à *dûna* eſt Abl. *dûna* ...“ (vertimas 445 psl.).

¹³⁷ Ten pat, 441 (orig. 133: „Localis in *e/* qui in Nominibus Subſtantivis *as* finientibus Vocativo ſimilis eſt, diſtinguitur tamen ab illo, Accentu: Vocativus enim accentum habet in penultima, Ablativus verò in ultima, qui inde quoq[ue] puncto ſupra *e* finali differentiae cauſâ inſigniri poteſt, ut Vocativus fit *Póne* / Abl. *Ponē*.“)

4.5. Rėzos kirčio žymėjimo įtaka Danieliui Kleinui

Jau buvo minėtos Kleino 1653 m. gramatikos pastabos apie tašku jo žymėtą „abl. sg.“ (*ablativus instrumentalis* ir *ablativus localis*, t. y. instr. sg. ir iness. sg.) galūnę. Nors ten kalbama ne tiesiogiai apie Rėzos Psalmyną, vis dėlto galima suponuoti sąsają tarp šių rašto paminklų. Nėra abejonės, kad Kleinas buvo susipažinęs su ankstesnių autorių veikalais ir, rašydamas savo gramatiką, atsižvelgė į juose susiklosčiusią lietuviškos rašybos praktiką. (Palionis, Strockis 2005, 40).

Pagrindiniai Kleino ir Rėzos kirčio žymėjimo bendrumai:

1. Vardažodžių gen. pl. žymėjimas laužtiniu cirkumfleksu.
2. *ā* ir *ē* kamieno vardažodžių (ir įvardžių) gen. sg. žymėjimas laužtiniu cirkumfleksu.
3. *ē* kamieno vardažodžių instr. sg. („ablativus instrumentalis“) žymėjimas tašku galūnėje.
4. Prieveiksmio *visados* galūnės žymėjimas laužtiniu cirkumfleksu: *wiffadōs*. Taip pat Kleinas rašė irrieveiksmį *atgalōs* (*atgalios*); čia tikriausiai matome sekimą graikiškųrieveiksmių su *-ōς* analogija.
5. Veiksmažodžių kamiengalių *-o* ir *-ē* žymėjimas laužtiniu cirkumfleksu.

XVII amžiaus autoriai ilgus balsius lietuvių veiksmažodžio kamiengalyje galėjo intuityviai sieti su graikų verba contracta, kurių kamiengalis dėl kontrakcijos ir trečiosios moros taisyklės dažnai kirčiuojamas cirkumfleksu (*νικῶ, ποιεῖ, ποιεῖται, νικῆσαι* ir t. t.). Be to, kaip minėta, cirkumfleksas buvo rašomas lotynų perfekto 3 pl. galūnėje *-ēre* (pvz., *fuēre* Kleino pratarmėje, *KIG* 1653, 87); taip pat cirkumfleksu buvo žymimos lotynų perfekto kamieno formos su iškritusiu *-v-*, pvz. *nōrat* (= *nōverat*; *R h e n i u s* 1692, 154) ir t. t. (dar žr. Steenbakkers 1994a, 78). Dėl viso šito cirkumfleksas veiksmažodžio kamiengalyje humanisto filologo akiai tikriausiai buvo daug įprastesnis nei akūtas ar koks kitas ženklas.

Čia turbūt priklauso ir minėtos Viento formos, tokios kaip *teapfaugô*;¹³⁸ galimas dalykas, kad Vientas šią formą laikė kontrakcija iš **teapsaugoja*, todėl jo manymu kontrahuotą galūnę žymėjo netariamam cirkumfleksui (plg. jau minėtus humanistinės lotynų rašybos atvejus *nīl < nihil, mī < mihi* ir t. t.).

4.6. Lotynų rašybos ir lietuvių kirčio žymėjimo raidos lygiagretumas

Mažvydo, Rėzos, Viento ir Kleino apžvalga leidžia daryti ir platesnę išvadą: kirčio ženklai lietuvių rašte radosi maždaug tuo pat metu, kai lotynų rašte plito eksplikatyviniai diakritikai. Tai akivaizdu palyginus, pavyzdžiui, Mažvydo ir Kleino lietuviškus kirčio ženklus ir jų pačių lotynišką rašybą. Mažvydo veikaluose randame vos vieną kitą ženklą, o į XVI amžiaus pabaigą ir XVII amžiuje kirčio ženklai tampa daug dažnesni ir nuoseklesni.

4.7. Sapūno ir Šulco lietuvių kalbos gramatika

Įvairūs kirčio ženklai randami ir 1673 m. išleistame veikale *Compendium grammaticae Lithvanicae*, populiariai vadinamame Sapūno ir Šulco gramatika, arba Sapūno *Compendium* (SC).

Bandant perprasti Sapūno ir Šulco gramatikos kirčio žymėjimą, iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad diakritikai ten žymimi visai chaotiškai, pavyzdžiui: *Sàkàu* (64), *ègle*, *èlnis* (64), *zèmę* (80), *Gèrojì* (86), *àlùs* (86), *áwį*, *ákį* (86), *Kélas* („kelias“) (86), *mylêk* (88). Apskritai, kirčio ženklai daugiausia rašomi tuose SC skyriuose, kur kalbama apie lietuvių kalbos rašybą ir kirčiavimą; tolimesniame gramatikos tekste žodžiai dažnai rašomi be jokių kirčio ženklų pvz., *Waikelis* (98) (ne **Waikèlis* ir ne **Waikélis*), nors *dukté* (= -è, ne -e!) ir *žuwèle* (tame pačiame 98 psl.).

Įsiskaičius į SC skyrius apie rašybą ir kirčiavimą kyla įtarimas, kad ne visi šie diakritikai yra kirčio ženklai, bet kai kurie iš jų yra fonetiniai diakritikai.

¹³⁸ Plg. sutapimą su minėta Viento išleisto Mažvydo giesmyno rašyba *teapfaugô*.

Apie SC rašybą Kazimieras Eigminas (28) rašo: „Gramatikos autorius sakosi pateikias dvidešimties raidžių sąrašą, nors iš tikrųjų jų yra daugiau, nes kai kurių pateikiami du ar net trys variantai. Iš viso nurodoma 30 raidžių.“ Iš to suprantame, kad kai kurie SC rašmenys yra su kirčio ženklais ir dėl to neįtraukti į abėcėlės išklotinę (panašiai kaip dabartinėse lietuvių kalbos gramatikose, kuriose pateikiamos 32 lietuviškos raidės, bet jei imtume domėn raides su kirčio ženklais, jų būtų kur kas daugiau).

Apie SC kirčio žymėjimą Eigminas (29) rašo: „Gramatikoje stengiamasi vadovautis graikų kalbos kirčiavimo taisyklėmis“; čia labiausiai turima galvoje graikų trečiosios moros taisyklė. Graikiškų taisyklių įtaką SC kirčio žymėjimui Eigminas apibendrina taip (30): „Taigi autorius naudojosi graikų kalbos kirčiavimo pavyzdžiais, tačiau juos taikė ne akla, o kūrybiškai“; čia turima galvoje tai, kad, nepaisydami graikų kalbos kirčiavimo taisyklių, SC autoriai leidžia lietuviško žodžio kirčiui egzistuoti tolimesniame nei trečiasis nuo galo skiemenyje (pvz. *Rúpinasi*).

Tai, kas Eigmino čia pasakyta, galioja tik SC skyriui apie kirčiavimą, o šis skyrius, kaip netrukus parodysime, buvo nukopijuotas iš Kleino gramatikos. Kitose SC vietose ženklai, išvaizda identiški kirčio ženklams, gali būti pavartoti ir kitaip.

Todėl reikia atskirai išsiaiškinti SC rašybą ir kirčio žymėjimą. Rašybai ir kirčio žymėjimui Sapūno ir Šulco veikale skirti atskiri skyreliai. Regimas diakritikų vartojimo chaosas kyla iš to, kad spausdintoje SC knygoje dėl spaustuvės netobulumo ar autorių neatidumo susipina šios dvi sistemos, kurios yra skirtingos, sukurtos skirtingų autorių ir tarpusavyje nesuderintos: ortografija yra pačių Sapūno ir Šulco, o kirčio žymėjimas yra perimtas iš Kleino gramatikos.

Kaip žinia, Kleino gramatika padarė įtakos Sapūno ir Šulco veikalui. Manoma, kad Kristupas Sapūnas (1598–1659) lietuvių kalbos gramatiką parašė apie 1643 m. (Eigminas 1997, 10), o Teofilis Šulcas (1629–1673) ją išleido 1673 m. Vadinasi, *Compendium* buvo sukurtas anksčiau už Kleino gramatiką, bet išleistas vėliau už ją. Sapūnas buvo Kleino gramatikos recenzentas (Buchienė, Palionis 26, Eigminas 1997, 21), todėl logiška tikėtis, kad Kleino ir Sapūno veikalai turėjo vienas kitam įtakos. Tai jau buvo pastebėta, lyginant abiejų gramatikų tekstus (Eigminas 1997, 19–22).

Palyginę Sapūno ir Šulco gramatikos vietą apie lietuvių kalbos kirčius (SC 84–88) su atitinkamu Kleino gramatikos skyriumi (*KIG* 1653, 21 (115/430)–23 (117/431)) matome, kad jie beveik pažodžiui sutampa. Iš tekstų analizės daroma išvada, kad kirčiavimo taisyklės būtent SC autoriai perėmė iš Kleino, o ne atvirkščiai. Kaip rašo Buchienė ir Palionis (26–27), „D. Kleino gramatikoje įvardžiuotiniai būdvardžiai nuosakiai [nuosekliai — M. S.] vadinami terminu „*adjectiva emphatica*“, o Sapūno–Šulco Kompendiume šiems būdvardžiams žymėti vartojami terminai „*adjectiva composita*“ ir „*adjectiva emphatica (seu apodicta)*“. Čia svarbu tai, kad terminas „*adjectiva composita*“ pastarojoje sutinkamas tik ten, kur tiedvi gramatikos skiriasi [...], o terminas „*adjectiva emphatica*“ tik ten, kur Kleino ir Sapūno–Šulco tekstas visiškai sutampa.“ Sapūno ir Šulco skyrius apie lietuvių kalbos kirčius kaip tik ir yra tokia vieta, kur abiejų veikalų tekstai sutampa, o įvardžiuotiniai būdvardžiai Sapūno ir Šulco tekste kaip tik kirčiavimo skyriuje ir vadinami „*emphatica*“ (SC 86).

Be to, matome, kad Kleino tekstas Sapūno ir Šulco leidinyje perrašytas su klaida.

Sapūno ir Šulco tekstas:

Acuto notantur Vocales *á* & *é*, in quibusdam vocibus, ubi accentus Vocales illas, **seu** [paryškinta cituojant — M. S.] longas, magis aperto hiantique q[ua]s[i] ore pronunciantas à ceteris distinguit [...] (SC 84–86)

Toks sakinyš skamba beprasmiškai: „[...] kirtis šias bales, **arba** ilgąsias, [...] nuo kitų atskiria“. Eigminas, pastebėjęs korektūros klaidą, išvertė taip, tarsi tekstas būtų buvęs išspausdintas teisingai:

Akūtu žymimos balsės *á* ir *é* tų žodžių, kur kirtis šias bales, **kaip** [paryškinta cituojant — M. S.] ilgąsias bei tartinas atviresne ir tarsi pražiota burna, atskiria nuo kitų balsių [...]. (SC 85–87)

Akivaizdu, kad *seu* („arba“) yra korektūros klaida vietoje *ceu* („kaip“, „tai yra“). Kleino Gramatikoje matome labai panašų sakinį, tačiau atspausdintą be klaidos:

Sic Acutô insigniuntur vocales *a* & *e* in nonnullis vocibus, ubi Accentus dictas vocales, **ceu** [paryškinta cituojant — M. S.] longas, & magis aperto, hiantiq[ue] quasi ore pronunciantas à ceteris distinguit [...] (*KIG* 1653, 22 (116/430))

K. Eigminas šią vietą verčia taip:

Akūtu kai kuriuose žodžiuose pažymi balses [tiksliau: pažymimos balsės — M. S.] *a* ir *e*, kur kirtis šias minėtąsias balses, **kaip** [paryškinta cituojant — M. S.] ilgas ir tariamas atvira ir tartum išsižiojusia burna, atskiria nuo kitų balsių [...]

Spėjame, kad Kleino tekstas, kuris yra prasmingas ir neturi korektūros klaidos, yra pirminis, o su klaida išspausdintas ir dėl to beprasmis SC tekstas yra nukopijuotas iš Kleino. Vadinasi, galime neabejoti, kad kirčių žymėjimo taisyklės surašė Kleinas, o SC autoriai jas beveik pažodžiui iš Kleino perėmė.

Iš Kleino paimto skyriaus apie kirčio ženklus SC autoriai labai nesistengė suderinti ir sulieti su savo pačių parašytu skyriumi apie fonetinius diakritikus. Iš čia ir kyla regimas diakritinių ženklų vartojimo chaosas SC tekste. Lietuviškų raidžių inventorių su visais diakritiniais ženklais Sapūno ir Šulco veikale aprašytas praktiškai 3 kartus:

- 1) 64 psl. skyriaus *De Vocalibus* pradžioje (pačių SC autorių tekstas);
- 2) 78–84 psl. skyriuje *De Orthographiâ* (pačių SC autorių tekstas);
- 3) 84–89 psl. skyriaus *De Voce Constitutâ* dalyje, kur aprašomas kirčiavimas (iš Kleino nukopijuotas tekstas).

Pirmieji du lietuviškų raidžių aprašymai sako tą patį, tik kiek kitais žodžiais, o trečiasis aprašymas, paimtas iš Kleino, kalba jau ką kita.

Įsigilinę matome, kad pirmose dviejose vietose (*De Vocalibus* ir *De Orthographiâ* skyriuose) aprašomi fonetiniai diakritikai, o trečiąjį kartą (*De Voce Constitutâ* skyriuje, kurio turinys apie kirčių žymėjimą, kaip minėta, perimtas iš Kleino) aprašomi kirčio ženklai.

Nutiko taip, kad abeji, fonetiniai ir kirčio, diakritikai buvo išspausdinti tuo pačiu ženklu. SC leidinyje pavartotas gravio ženklas gali būti ir fonetinis diakritikas, žymintis balsio kokybę, ir kirčio ženklas.

Nors fonetinius diakritikus SC autoriai tikriausiai sugalvojo savarankiškai, bet pačią idėją juos žymėti irgi galime rasti jau Kleino gramatikoje. Kleinas buvo linkęs ieškoti balsių, ypač *a* ir *e*, variantų (kurie ne visada tiksliai atitinka dabartinės lietuvių kalbos

fonetikos ir fonologijos randamas fonemas ir alofonus) ir, palyginęs su vokiečių kalbos dialektų balsiais, žymėti juos tam tikrais diakritiniais ženklais. Tie ženklai retkarčiais irgi gali susipinti su kirčio ženklais. Pavyzdžiui, Kleinas skyrė tris balsio *a* variantus (*KIG* 1653, 2 (96/418)): 1) „*a primum*“ arba „*a durum seu diductum*“, kurį žymėjo „*accentu seu virgula*“. Tas „*accentus seu virgula*“ Kleino gramatikos leidinyje išspausdintas kaip akūtas; 2) „*a secundum*“ arba „*a lene seu contractum*“ (dabartinėje lietuvių kalboje jį atitiktų balsis *o*), kurį Kleinas žymėjo tašku („*punctum*“); 3) „*a tertium*“, t. y. *q* (nosinės ženklą Kleinas vadino „*virgula transversalis*“). Panašiai Kleinas klasifikavo ir balsio *e* variantus: 1) „*e primum*“, kuris atitinka dabartinės kalbos *é*; jį Kleinas žymėjo arba (kaip ir mes) tašku, arba palikdavo be jokio ženklo, arba žymėjo cirkumfleksu;¹³⁹ 2) „*e secundum*“, atitinkantį dabartinės lietuvių kalbos *e*, kurį Kleinas žymėjo „*virgula*“. Ta „*virgula*“ tekste išspausdinta kaip akūtas;¹⁴⁰ 3) „*e tertium*“ t. y. *ę*; (pats nosinės ženklas vadinamas „*virgula transversalis*“).

Nors „*virgula*“ ir akūtas išspausdinti tuo pačiu ženklu, bet Kleino intenciją, kada vartojamas fonetinis diakritikas, o kada kirčio ženklas, matome iš ženklių pavadinimų: fonetiniai diakritikai paprastai vadinami „*accentus seu virgula*“, tiesiog „*virgula*“, arba, nosinės atveju „*virgula transversalis*“. Kirčio ženklus Kleinas vadina jų įprastais lotyniškais pavadinimais: „*acutus*“, „*gravis*“, „*circumflexus*“.

Sapūno ir Šulco gramatikoje skirtumą tarp fonetinių diakritikų ir kirčio ženklų taip pat pamatysime iš diakritinių ženklių pavadinimų.

¹³⁹ *Ee triplex est: Primum cum Germanico e convenit in vocibus Gewalt, Ehre, Lehre. Et hoc ad discrimen e secundi puncto notari potest, praesertim ubi producitur, ut: édžios praesepe, sėkla semen, tėwas Pater. Ubi verò corripitur, perit punctum, ut zėmeje in terra, sakeme diximus, pro zėmeje, sakėme. In syllaba naturâ longa, maximè ante brevem, circumflexum quoque admittit, ut: sedėjo, sedėti, turėti. Sic in ultimâ giesmės, didės, turės. (KIG 1653, 5 (99/420) sq.)* Kaip matome, paskutiniai sakiniai jau kalba apie graikų trečiosios moros taisyklę, t. y. fonetiniai ženklai beveik susipina su kirčio žymėjimu.

¹⁴⁰ *Secundum e duriter & q[uasi] diducto ore effertur: tempore a[utem] vel longiori, ceu Graecorum η; & tum virgulâ signatur, ut: swėczas hospes, pėlus palea, lėpus [„lepūs“] molles, luxuriosi: Vel breviori; & tum velut a primum, sine virgulâ scribitur: ut, derru transigo, regiu video. Huic e secundo non absimile est e Germanicum in vocibus leben, geben, heben, kehren, dencken, schencken. (KIG 1653, 5 (99/420) sq.)*

SC ženklas **à**: „cum virgulâ“ (64); paprasta *a* be diakritiko vadinama (ibid.) „sine virgulâ vel puncto“ (t. y., pagal SC intenciją, „virgula“ ir taškas yra ta pati grafema); „a virgulum“ (78). Ženklas **è**: „cum accentu **quasi** gravi“ (64; paryškinta cituojant: suprask, ne su tikru graviu, kuris yra kirčio ženklas, o su **tarsi** graviu); „virgulâ signatum“ (80).

Štai kaip, palyginimo dėlei, SC autoriai vadina nosines raides: **ą**: „quasi caudatum“ (64); „ą caudatum“ (78); **ę**: „cum virgulâ“ (64), „ę caudatum“ (80); **į** (perbraukta tokiu pat įstrižu brūkšniu, kaip **ł**): „virgulâ transfossum“ 64, 80 (pažodžiui „šakele perdurta“); **ų**: „cum virgulâ notatum“ (66); „virgulâ transfossum“ (84).

Atkreipkime dėmesį, kad tame pačiame 84 psl., kur kalbama apie raidę **ų** (dar prieš kirčiavimo skyrelį, kuris, kaip minėta, perimtas iš Kleino ir su kitais skyriais nesuderintas), sakoma: „circumflexu insignitum ū est signum Genitivi dualis & pluralis“.¹⁴¹

Kitoje SC vietoje visi fonetiniai diakritikai ant balsių vadinami „virgulomis arba taškais“: „Vocales omnes praeter *o* virgulis aut punctis signantur“ (78), tarsi „virgula“ ir taškas būtų tas pat, t. y. tiesiog fonetinis diakritikas, rašomas virš balsio, o jo tiksli forma būtų nesvarbi ir priklausytų tik nuo raštininko kaligrafijos ar spaustuvės šrifto. Palyginimui verta paminėti, kad akūto pavidalo diakritinis ženklas ant priebalsio **ž** irgi vadinamas „virgula“ (76), tad ir vėl atrodo, kad „virgula“ ir taškas pagal autorių sumanymą yra tas pat. Reikia turėti galvoje, kad *Schwabacher* šrifte, kuriuo išspausdinti SC lietuviški žodžiai, pats taškas ant *i* panašesnis ne į tašką (t. y. mažytį rutuliuką, kaip *antiqua* šriftuose), o labiau į akūto pavidalo „virgulą“. Dėl to net sunku pasakyti, ar Sapūno rašmenį „z cum virgulâ“ geriau transliteruoti **ž** ar **z**.

Vadinasi, fonetinis diakritikas ant *a* ir *e*, nors ir išspausdintas kaip gravis, pagal SC autorių sumanymą iš tiesų turėtų būti ne gravis, o taškas („punctum“) arba „virgula“. Kadangi jis išspausdintas ženkle, niekuo nesiskiriančiu nuo gravio, jis pavadinamas „**quasi**

¹⁴¹ Galimas (tačiau, deja, nepatikrinamas) dalykas, kad SC autoriai ketino ir nosinę, ir cirkumfleksą surašyti ant tos pačios raidės (panašiai kaip šiuolaikiniame rašmenyje *û*), tačiau spaustuvė neparūpino tokio ženklo.

gravis“ (suprask, **tarsi** gravis, bet netikras, nes tai fonetinis diakritikas; tikrasis gravis yra kirčio ženklas).

Dabar įsitikinkime, kad kirčio ženklus SC autoriai vadina jų įprastais lotyniškais pavadinimais (ir be jokių „quasi“):

„Accentus triplex est, uti apud Graecos; Acutus, Gravis, & Circumflexus.“ (SC 84, iš Kleino paimtas skyrelis apie kirčius)

Acuto notantur Vocales á & é, in quibusdam vocibus, ubi accentus Vocales illas, seu [kaip minėta, korektūros klaida; turėtų būti *ceu* — M. S.] longas, magis aperto hiantique q[ua]s[i] ore pronunciandas à ceteris distinguit, ut: *Mánas*, meus; *távas*, tuus; *géras*, bonus. (SC 85–86)

Visa tai perimta iš Kleino, bet ką tik, vos prieš 10 puslapių, patys SC autoriai tokiam vaidmeniui jau buvo paskyrę fonetinį diakritiką *è* (vadinamą „virgula“ arba „quasi gravis“): *ègle*, *èlnis* (64). Atkreipkime dėmesį, kad formose *mèdui* („*mèdui*“, 86), *pèrregek*, *pèrkalbet*, *pèrraszyt* (88) Sapūnas ir Šulcas vėl žymi fonetinį „quasi gravi“, kaip 64 psl., o ne ką tik aprašytą kirčio ženklą akūtą. Tokie nenuoseklumai ir sukuria minėtą visiško chaoso įspūdį.

Iš to, kas išdėstyta, darome tokias išvadas apie Sapūno ir Šulco rašybą ir kirčio žymėjimą.

Diakritinių ženklų vartojimas, aprašytas Sapūno ir Šulco gramatikoje, iš tiesų yra dvi susipynusios ir tarpusavyje nesuderintos sistemos: (1) pradinis SC autorių sumanymas ir (2) iš Kleino gramatikos perimtas kirčiavimo skyrius. Pradinis SC autorių sumanymas (1) susideda iš dviejų dalių: (1a) fonetiniai diakritikai, (1b) eksplikatyviniai diakritikai.

(1a) susideda štai iš ko: tam tikrus akustinius balsių variantus SC autoriai pažymėjo *virgula*, kuri pagal pradinį sumanymą tikriausiai buvo taškas arba raitytas *spiritus asper* pavidalo ženklas (toks kaip ant raidės *z*), tačiau spaustuvė jį pakeitė graviu, o SC autoriai *a posteriori* tą ženklą pavadino *quasi gravis* (SC 64). Pagal autorių sumanymą tai ne tas pat, kas kirčio ženklas gravis.

(1b): iš eksplikatyvinių diakritikų SC vartojo tik *û* gen. pl. galūnėse (84), o patį laužtinį ženklą vadino, kaip įprasta, *circumflexus*.

(2) Kirčio ženklų vartojimo skyrius (SC 84–88) buvo paimtas iš Kleino. Perkėlus į SC sistemą Kleino ženklus (akūtą ir gravi), jų vartojimas susipynė su pačių SC autorių sugalvotomis fonetinėmis virgulomis.

Atkreipkime dėmesį, kad gen. pl. galūnė *-û* aprašyta ir (1b), ir (2) sistemoje. Šios abi (originali SC ir perimta iš Kleino) sistemos sutampa tuo, kad abiejose gen. pl. galūnėje *-û* buvo žymimas cirkumfleksas (plg. SC 84 ir 86, kur kalbama apie tą pačią *û*, tik pirmą kartą pačių SC autorių, o antrą kartą cituojamas Kleinas).

Taip išnagrinėję SC diakritikų vartoseną matome, kad nors kirčių žymėjimą SC autoriai perėmė iš Kleino, bet eksplikatyvinį gen. pl. galūnės cirkumfleksą *-û* buvo įvedę ir patys, nepriklausomai nuo Kleino.¹⁴²

Sapūno ir Šulco gen. pl. *-û* atitinka minėtus Mažvydo, Rėzos ir Vilento *-û* (*-ũ*); žinoma, tai kyla iš minėtos lotynų rašybos *deûm*, *virûm*, o lotyniškas žymėjimas savo ruožtu kyla iš graikų priegaidės gen. pl. galūnėje *-ῶν*.

4.8. Formalaus graikiškų taisyklių taikymo pėdsakai Mažosios Lietuvos autorių kirčio žymėjime

Kleino raštuose matome susiformavusią kirčio žymėjimo sistemą, kur eksplikatyviniai priegaidžių ženklai, padedantys atskirti homonimines formas, nebūtinai sutampa su tikroju žodžio kirčiu ir priegaide.¹⁴³

¹⁴² Plg. Kleino gramatikos *u* nosinės skyrių (*KIG* 1653, 12 (106/424)), kur cirkumfleksas gen. pl. galūnėje neminimas; jis minimas tik Kleino kirčiavimo skyriuje, kurį, kaip minėta, SC autoriai nusikopijavo į savo veikalą.

¹⁴³ Šią senųjų liet. raštų ypatybę pirmasis aprašė Kuršaitis: „Der Unterschied zwischen der gestossenen und der geschliffenen Betonung der langen Vocale scheint man lange gefühlt und zur Bezeichnung des ersteren den Akut und zu der des letzteren den Circumflex eingeführt zu haben, wie solches aus R u h i g – M i e l c k e ’ s Gram. § 9.10 ersichtlich ist. Allein man ist weit entfernt davon gewesen, diesen Unterschied klar und sicher festzustellen und noch weniger hat man daran gedacht, ihn bei der Schreibung in Anwendung zu bringen. Ganz richtig wird z. B. bei M i e l c k e S. 10 u. 12 das *ô* dem griechischen *ῶ* verglichen und eben so richtig das *u* in

Kleino 1653 m. *Gramatikos* kirčiavimas buvo išnagrinėtas T. Buchienės ir J. Palionio įvardiniame straipsnyje 1957 m. Kleino *Gramatikos* leidimui.¹⁴⁴ Rėzos ir ankstesnių Mažosios Lietuvos autorių tradicija paremtoje Kleino sistemoje galime aiškiai apibrėžti graikų kirčio žymėjimo ir pačios graikų kirčiavimo sistemos pėdsakus.

Labai dažnai Kleinas vartojo cirkumflekso ženklą gen. sg. ir gen. pl. galūnėms žymėti. Akivaizdu, kad šis, Kuršaičio žodžiais tariant, *Genitivzeichen* tiesiogiai imituoja lotynišką eksplikatyvinį cirkumfleksą (kaip *domûs*, *paterfamiliâs*, *deûm*). Kaip matyti iš pavyzdžių, Kleinui neatrodė svarbu, kad vienuose žodžiuose (kaip antai, *garbês*) diakritikas sutampa su tikrąja kirčio vieta, o kituose (pvz., *motês*) nesutampa. Lygiai taip pat tų laikų lotynistams nerūpėjo, kad *Româ*, *domûs*, *paterfamiliâs*, ar *deûm* iš tiesų nekirčiuojami gale, nors *nostrâs*, *Arpinâs* gal ir kirčiuojami.

Tais atvejais, kai teisingai pažymima tikroji kirčio vieta, Kleino ženklai kai kada neatspindi tikrosios lietuviško žodžio priegaidės. Iš pavyzdžių galima įsitikinti, kad parinkdamas priegaidės ženklą lietuviškam žodžiui, Kleinas seka lotyniškąja humanistine rašyba, o ypač graikų kirčiavimo analogija (kaip minėta, tai viena ir tas pat).

Net jei Kleino ženklai sutampa su tikrąja lietuviška priegaide, žymima panašios formos dabartiniu ženklu, dažnai matyti sekimas graikiška analogija (ir tikra, ir tariama): *senû*, *dienû* (-û) kaip gr. -ὤν (plg. *deûm*); *giesmês* (-ês) kaip gr. -ῆς (plg. *paterfamiliâs*); *dienôs*, *kalbôs* (-ôs) kaip gr. ā-kamienų gen. sg. -ᾶς, -ῆς (plg. *paterfamiliâs*); jaustukas *ô* (*õ*) kaip gr. ὦ (toks pat *ô* ir humanist. lot. rašyboje); *atgalôs* (*atgaliõs*) tarsi pagal gr. adverbia su -ῶς pavyzdį (καλωῶς ir pan., taip pat ir humanist. lot. rašyba *sophôs* = σοφῶς); *kelai* „keliai“ kaip graikų nom. pl. galūnė -οὶ, ir pan. Tikriausiai analogija su graikų kalba galima aiškinti

bútû, würde sein; *fiûfiu*, werde wüthen, und *fiûfiu*, werde senden, unterschieden, gleichwohl darauf weiter weder in der Grammatik noch im Wörterbuch Rücksicht genommen. Der Circumflex ist bei Klei n, M i e l c k e und daher auch in allen etwas correcter geschriebenen littauischen Drucken lediglich als Genitivzeichen der Ausgänge *ês*, *iês*, *ôs*, *û* und *iû* benutzt worden, womit aber keineswegs jedesmal die Betonung zusammenfällt.“ (Kurschat 1876, 60–61; lietuvišką V. Z. Karosienės vertimą žr. *LKFS*, 221.)

¹⁴⁴ Apie Kleino kirčio ženklus dar žr.: Jonikas 1938, 66–67.

panašų kirčio ženklų vartojimą ir 1605 m. katekizme,¹⁴⁵ kur rašoma *Sunâus* ar *Sunaûs* (kaip αἰδοῦς, εὐτυχοῦς, *domûs*), bet *waykáy* (kaip σοφοί).

Kai kada priegaidės ženklas lietuviškam žodžiui Kleino parenkamas pagal graikišką trečiosios moros taisyklę: *gerôkas* (-ó-), kaip δῶρον, ἀθῶρος ir pan. (plg. Erazmo rašymą *lâbor*): jei paskutinis skiemuo trumpas, ilgas priešpaskutinis žodžio skiemuo turi cirkumfleksą; *mylêti* (-ě-) ir pan.¹⁴⁶ Pagal tą pačią graikų kirčiavimo taisyklę, cirkumfleksas negali būti trečiajame nuo galo skiemenyje. Iš *Gramatikos* teksto matome, kad pats Kleinas smerkė cirkumflekso vartojimą trečiajame nuo galo skiemenyje (Palionis, Buchienė 48), t. y. eksplicitiškai gerbė graikų trečiosios moros taisyklę, pavyzdžiui: „Quidam circumflexô insigniunt, ut *klâusimas*; sed ille non habet locum in antepenultimâ, velut ex Grammaticis notum est“ (*KIG* 1653, 12 (106/424)).

Sąmoningos pastangos sekti graikiškomis taisyklėmis aiškiai matyti iš Kleino 1654 m. veikalo *Compendium Litvanico-Germanicum* korektūros klaidų atitaisymo, į kurį neseniai atkreipė dėmesį M. Šinkūnas (2004, 44). Ten lietuviško žodžio priegaidės ženklas, prieštaraujantis graikų kalbos taisyklėms, keičiamas taip, kad jas atitiktų. Cirkumfleksas trečiajame nuo galo skiemenyje graikų kirčiavime neįmanomas, todėl forma *úgnimi* taisoma į *úgnimi*, *zókano* į *zókano*, *rúpeftis* (-ũ-) į *rúpeftis*. Trečiosios moros taisyklei prieštarauja cirkumfleksas priešpaskutiniame skiemenyje, jei paskutinis skiemuo ilgas; tik taip galima paaiškinti, kodėl forma *piktúju* (-ũ-) taisoma į *Piktúju*, o *pamúmsdek* į *pamúmsdek*.

4.9. Graikų ir lietuvių priegaidžių atitikimas linksnių galūnėse

Kad Danielius Kleinas mokėjo graikų kalbą, nėra abejonių. Nors, žymėdamas lietuvių kirtį ir priegaidę, jis sekė klasikinės graikų kalbos taisyklėmis ir analogija, daug kur jo pažymėta priegaidė atitinka tikrąją. Ypač tai akivaizdu kirčiuotose *ā*-kamienų gen. sg. ir gen. pl. galūnėse *-ôs* (*-ôs*) ir *-û* (*-ũ*).

¹⁴⁵ Žr. Zinkevičius 1975, 6.

¹⁴⁶ Nors, kaip minėta, cirkumfleksas ant *ê* turėjo ir fonetinę reikšmę [è].

Tai nėra vien atsitiktinis sutapimas: kaip minėta, Kleino rašyba *-ôς, -û* sąmoningai seka humanistinę atitinkamų lot. galūnių rašybą *-âς, -ûm* (*paterfamiliâς, deûm*), kuri savo ruožtu, per Heninijaus sistemą, kyla iš atitinkamų graikų galūnių kirčiavimo *-ᾱς/-ῆς, -ῶν*. Be abejonės, Kleinas bus ne tik jautęs lietuvių priegaidžių egzistavimą (taip spėja ir Kuršaitis, dar žr. Buchienė ir Palionis 51), bet ir pastebėjęs jų sutapimus su graikų priegaidėmis. Iki galo neišsiaiškinęs lietuvių priegaidžių ir nuolat taikydamas graikų kirčiavimo dėsnius, Kleinas jas pažymėjo netiksliai (kaip matyti iš minėtojo *Errata* teksto, kai kada intuityviai teisingai pažymėtą lietuvių priegaidę Kleinas vėliau pakeitė pagal graikų taisykles).

4.10. Kaip gravis virto trumpo kirčiuoto skiemens ženklu

Aiškindamiesi lietuvių kirčio notacijos raidą, jau beveik priartėjome prie dabartinės lietuvių kirčio žymėjimo sistemos. Pagrindinis dabartinės lietuvių kirčio žymėjimo sistemos skirtumas nuo graikiškosios (bizantiškosios) sistemos, kaip žinia, yra gravio ženklo funkcija. Taip susiklostė, kad akūtas ir cirkumfleksas abiejose sistemose, senovės graikų ir dabartinėje lietuvių, trumpai tariant ir atmetus antraeiles detales, žymi tam tikras ilgojo skiemens priegaides. Gravis dabartinėje lietuvių sistemoje, trumpai tariant, žymi trumpą kirčiuotą skiemenį; graikai trumpuosius kirčiuotus skiemenis žymėjo tokiu pat akūtu, kaip ir akūtinius ilguosius skiemenis, o gravio ženklo reikšmė amžiams bėgant keitėsi. Kadaise buvęs prieškirčio ar nekirčiuoto skiemens ženklas, o lotynų rašte tapęs „beveik nereikalingu“ ženklu („paene usum non habet“, Servius *Comm. in art. Don. 425*), po Teodosijaus Aleksandriečio reformos graikų rašte gravis virto „oksoniniu graviu“. Lietuvių rašte graviui atiteko funkcija žymėti trumpą kirčiuotą skiemenį. Kyla klausimas, kaip tai įvyko ir kada?

Ankstyviausią mums žinomą gravio pavartojimą jo šiuolaikine reikšme matome Kleino gramatikoje. Tiesa, Kleinas nesako, kad graviu žymimas skiemuo būtinai turįs būti trumpas. Kleinas žino, kad gravio ženklas (oksoninis gravis) graikų kalboje ir to meto lotynų rašyboje dera tik paskutiniame žodžio skiemenyje, todėl ir pats gravį žymi tik paskutiniame lietuviško žodžio skiemenyje. Vis dėlto matome, kad visi Kleino graviu žymimi paskutiniai skiemenys faktiškai yra trumpi (išskyrus nom. pl. galūnes, kaip antai *takai, kelai* „keliai“):

Gravi notantur quaedam Nomina in *is*, ut Emphatica Adjectiva Masculina, *gerasis*, *szwentasis* [turėtų būti **gerasis* ir t. t.— M. S.], cum suis Foemininis, *gerajì*, *szwentajì* [...] Et nonnulla Substantiva Foeminina, ut: *awis* ovis, *akis* oculus, *žuwis* piscis, *szirdis* cor [turėtų būti **awis* ir t. t.— M. S.] Quae tamen & his similes voces in Accusativo singulari, Nominativ[o] Accusat[ivo] & Vocat[ivo] Pluralibus, retracto accentu, fiunt paroxytonae, ut: *áwi* ovem, *áki* oculum, *áwis*, *ákis*, oves, oculi, oves, oculos. Imitantur haec Foeminina etiam Masculina quaedam, ut: *zmogus* [turėtų būti **zmogùs* — M. S.], G. *zmogaus* [turėtų būti **zmogaùs*? — M. S.], D. *zmógui*, Acc. *zmógu*, *alus* [turėtų būti **alùs* — M. S.] cervisia, G. *alaus* [turėtų būti **alaùs*? — M. S.], D. *áhui* Acc. *áhu*. Econtra, quaedam nomina Masculina in Singulari sunt paroxytona, in Plurali fiunt oxytona, ut: *tákas* semita, Pl. *takai*, *kélas* via, Pl. *kelai*. Et talis accentus mutatio occurrit etiam in verbis [...], ut: *regiù*, *regì*, *rég*. Inde Pluralis *régime*, *régite*[...] (*KIG* 1653, 22 (116/430))

Kokiomis prielaidomis remdamasis Kleinas sukūrė būtent tokią gravio vartojimo sistemą? Jo mąstymą mėginame rekonstruoti šitaip.

Niekas neketina kirčio ženklų vartoti kiekviename žodyje visame tekste nei lotynų rašte (Erasmus 1558, 137),¹⁴⁷ nei lietuvių rašte (*KIG* 1653, 21 (115/430)), bet žymi juos tik tada, kai reikia atskirti homografines formas ar paaiškinti gramatines kategorijas („discriminis & perspicuitatis gratiâ“, *KIG* ibid.; panašiai apie lotynų rašybą kalba ir Erasmus, ibid.). Lietuviškuose *i* ir *u* kamienų daiktavardžiuose kaip tik ir kyla reikalas atskirti homografines formas <awis> „avis“ : <awis> „āvys“.¹⁴⁸ Lotynų rašyboje eksplikatyviniai diakritikai dedami ant paskutinio (paprastai nekirčiuoto) skiemens; tai, kad lietuviškose formose *awis*, *alùs* tas skienuo yra kirčiuotas, dar geriau: lotynų *gravis*, tiesa, yra „hebes“ (Ramus *Gramm.* 9), bet juk graikų *gravis* yra visai ne „hebes“, o paskutiniojo skiemens akūtas; vadinasi, paskutiniame kirčiuotame lietuviško žodžio skiemenyje pažymėtas *gravis* kuo puikiausiai tinka pagal graikų taisyklę (net jei ir ne visai pagal lotynų taisyklę).

¹⁴⁷ Plg. ir minėtą Kvintiliano mokymą apie apeksų rašybą (*Inst. Or.* I.7.2).

¹⁴⁸ Nors Kleinas ir buvo užsibrėžęs ilgąjį [y] rašyti raide y (*KIG* 1653, 8 (102/422)), bet pats dažnai šį ketinimą pamiršta.

Nutiko taip, kad tas paskutinis kirčiuotas skiemuo dažniausiai ir būna trumpas (*žmogùs, alùs, avìs, regiù, regi*). Taip susiklostė visai atsitiktinai; kaip pasakytume mūsų laikų terminais, tai arba istoriškai trumpa galūnė, arba sutrumpėjusi dėl Leskieno dėsnio. Graikų kalboje graviu žymima galūnė dažniau irgi būna trumpa nei ilga (ἐλπὶς, βαρὺς, σοφὸς, σοφὸν, σοφῆ, εἰμὶ, φημι). Tai turbūt irgi yra tik atsitiktinumas; ilgas kirčiuotas paskutinis skiemuo graikų kalboje dažniau turi cirkumfleksą (βαρεῖς, θεᾶς, θεᾶ, θεαῖς, σοφοῦ, σοφῶ, σοφῶν, σοφοῖς ir praktiškai visos kirčiuotos veiksmažodžio galūnės), o akūta, kurio pozicinis variantas yra gravis, ilga galūnė turi rečiau (θεᾶ, θεᾶν, θεᾶς, σοφοῦς, λαβῶν, ποιμῆν; veiksmažodžio formų su graviu ilgame paskutiniame skiemenyje praktiškai nėra, nebent viena kita itin reta forma kaip φῆς).

Be to, gravio rašybą paskutiniame lietuviško daiktavardžio skiemenyje to meto filologai galėjo pagrįsti akiai įprastomis analogijomis su graikiška panašių (retkarčiais net ir istoriškai giminingų, nors dažnai tik atsitiktinai panašiai atrodančių) gramatinių kategorijų rašyba: *avìs* kaip ἐλπὶς, *žmogùs* kaip βαρὺς, *regiù, regi* kaip εἰμὶ, φημι ir pan.; ir, žinoma, nom. pl. *kelai* („keliai“) rašoma kaip graikų θεοὶ. Nors, kaip mano Kleino palikimo tyrėjai, Kleinas jautė lietuvių priegaidžių egzistavimą (Buchienė ir Palionis 51), bet šioje formoje grafinė analogija su graikų kalba pasirodė stipresnė už miglotas akustines nuojautas.

Taip nejučia pasirodo, kad gravis štai jau de facto ir tapęs trumpo kirčiuoto skiemens ženklu.¹⁴⁹

Spėjimą, kad Kleinas intuityviai siejo lietuviškas *akìs, avìs* tipo galūnes su tokiomis graikiškomis formomis, kaip ἐλπὶς, ἄσπις,¹⁵⁰ remia ir tokia smulkmena: kalbėdamas apie priebalsio [š] tarimą, Kleinas rašo, kad žodį *fzirdis* reikia tarti taip, tarsi vokiškai jis būtų

¹⁴⁹ Išskyrus tik tokias išimtis, kaip nom. pl. *kelai*; beje, atitinkama graikų nom. pl. galūnė -οὶ, kaip ir *ā* kamieno -αὶ, yra „akcentologiškai trumpa“, nors nežinia, ar ši aplinkybė turėjo kokios įtakos Kleino mąstymui.

¹⁵⁰ Kurios iš tiesų yra priebalsinio kamieno ir negiminingos lietuviškosioms *i* kamieno formoms, nors atrodo labai panašiai.

parašytas „*schirdis*“, hebrajiškomis raidėmis *šrdjs*, o graikiškai $\sigma\chi\iota\rho\delta\iota\varsigma$ ¹⁵¹ (*KIG* 1653, 11 (105/423)). Žinoma, tai rodo, kaip to meto Prūsijos mokyklose buvo tariamas senosios graikų kalbos priebalsių junginys $\sigma\chi$ (taip pat, kaip vokiečių *sch*), tačiau grįždami prie temos atkreipkime dėmesį į kitą smulkmeną: nors ta „ $\sigma\chi\iota\rho\delta\iota\varsigma$ “ iš tiesų yra lietuviško žodžio *širdis* transkripcija graikiškomis raidėmis, ji atrodo labai panašiai į tikrą graikišką žodį. Be to, kirtį Kleinas čia pažymėjo gravio ženklu (nors pagal formalias graikų kalbos taisykles būtų galėjęs pažymėti ir akūtą).

Taip gravis virto trumpo skiemens kirčio ženklu. Maždaug po 84 metų nuo Kleino gramatikos, 1737 metų lietuvių kalbos gramatikoje *Universitas Lingvarum Litvaniae* jau skaitome tokią taisyklę: „gravis accentus in ultimis syllabis positus notat eas singulari brevitate pronuntiandas, v[erbi] g[ratia] awis“ („gravio kirtis, dedamas paskutiniuose skiemenyse, rodo, kad jie tartini ypač trumpai, pavyzdžiui, *awis*“, *Universitas*, [4]).

5. Dabartinės lietuvių kirčio žymėjimo sistemos susiformavimas

5.1. Universitas lingvarum Litvaniae

Lietuvių priegaidės pirmą kartą buvo visiškai tiksliai pažymėtos 1737 m. gramatikoje *Universitas Lingvarum Litvaniae*. Pirmojo leidimo [4] puslapyje (1981 m. liet. vertimo 61–62 p.) išdėstytas kirčio žymėjimo taisyklės galima trumpai apibendrinti taip: *g r a v i s*, dedamas paskutiniame skiemenyje, žymi tą pat, ką ir dabartinis lietuvių gravis; *c i r k u m f l e k s a s* (laužtinės formos) atitinka mūsų cirkumfleksą; *s t a t m e n o j o š r i f t o r a i d ė* („litera antiqua“), įterpta į kursyvu išspausdintą žodį, atitinka mūsų akūtą; *g r a v i s* ne paskutiniame skiemenyje atitinka mūsų cirkumfleksą mišriuosiuose dvigarsiuose.

¹⁵¹ Lietuviškame Kleino gramatikos vertime (p. 423) tas užrašas neteisingai transliteruotas „ $\chi\iota\rho\delta\iota\varsigma$ “, sunkiai įskaitomą ligatūrą $\sigma\chi$ klaidingai palaikius raide χ .

Tokia sistema atrodo neįprastai: viena iš priegaidžių žymima ne diakritiniu ženklų, o kito šrifto raide. Gali pasirodyti, kad ryšys su graikų ir lotynų tradicija čia nutrūkęs, tačiau išsiaiškinkime šios keistos sistemos kilmę.

Sunku įsivaizduoti, kad tokia sistema galėjo egzistuoti originaliame autoriaus rankraštyje: išspausdinti vieną raidę kitu šriftu nesunku, tačiau rankraštyje vargu ar kas mėgintų ją įrašyti kitokia rašysena. Galima spėti, kad autoriaus rankraštyje tvirtapradė priegaidė buvo pažymėta koku nors diakritiku, kurio stokodama spaustuvė iš bėdos buvo priversta griebtis antikvinės raidės metodo. Koks tai galėjo būti diakritikas? Vargu ar XVIII a. pradžios autorius būtų ėmęsis kurti naują ženklą; greičiausiai jis bus vartojęs kokį įprastą graikų ar lotynų diakritiką. Gravį ir cirkumfleksą jau matome pavartotus, tad akivaizdu, jog tvirtapradė priegaidė autorius rankraštyje bus žymėjęs akūto ženklų.

Kaip minėta, akūtas buvo rečiausiai vartojamas kirčio ženklas humanistinėje lotynų kalbos rašyboje. Lenkų kalboje XVIII a. buvo vartojama daugiau balsių su akūtais negu mūsų dienomis, tačiau *í*, *ú* ir *ý* nebuvo vartojamos ir tada.¹⁵² Taigi Vilniaus universiteto spaustuvė, stokodama šių ženklų, galėjo nuspręsti visai atsisakyti akūto ir išsiversti koku kitu būdu.¹⁵³

Vargu ar dėl tokio sprendimo autoriaus rankraštis buvo perrašytas; tikriausiai spaustuvės rinkėjas buvo tik pamokytas vietoje stokojamo akūto rinkti kito šrifto raidę. Natūralu tikėtis, kad tokiu atveju būtų likę korektūros klaidų, kuriose atsispindėtų rankraščio būklė. Užsimiršęs rinkėjas galėjo kai kada palikti akūtą (*á*, *é*, *ó*) ar surinkti panašiai atrodantį gravį.

¹⁵² Klemensiewicz, 1985, II 357–370. Raidė *ú*, tiesa, buvo pavartota Stanisława Murzynowskio 1551 m. veikale *Orthographia Polska* (ibid. 362–363), bet neprigijo.

¹⁵³ Pažymėtina, kad lenkiški žodžiai 1737 m. *Universitas Lingvarum Litvaniae* leidime išspausdinti kitu šriftu (*Schwabacher*), nei pagrindinis knygos tekstas. Pagrindiniame tekste 1 kartą pasitaiko raidė *á* (*bràngiàusiás* [17] p., korektūros klaida), 2 kartus raidė *é* (*ésanczia* [27] p.; *wiėnas* [21] p.), ir 5 kartus raidė *ó* (*Krikfzcziónieš* [10] p., *mazója* [15] p., *medziófiu*, *medziójás*, *medziófanti* [45] p.), bet neradome *í*, *ú*, ir *ý*.

Universitas Lingvarum Litvaniae korektūros klaidų sąvada pateikia Rozwadowskis 1897 m. straipsnyje.¹⁵⁴ Iš jo matome, kad didžiausią spaudos klaidų grupę kaip tik ir sudaro gravis, padėtas tvirtapradžiame skiemenyje (Rozwadowski 260). Pavyzdžiui, [8] p. išspausdintas žodis *juòsmenis* (-úo-) rodo, kad rankraštyje būta formos **juòsmenis*. Taip pat yra atvejų, kur spausdintame tekste pasiliko spėjamas rankraščio akūtas.¹⁵⁵

Jei pacituotume 1737 m. gramatikos pavyzdžius, antikvinės raidės vietoje atkūrę akūto ženklą, rastume beveik dabartinį kirčio žymėjimą: *briédis* (*briedis*), *brólis*, *búdawaw* (*būdavau*), *medzióju* (*medžioju*), *ántis*, *áugu*, *kálwis* (*kálvis*), *dírbu* (*dírbu*), *gúndinu* (*gùndinu*), *diēmedis* (*diēmedis*), *kalbû* (*kalbũ*), *abù*, *awìs* (*avis*) ir t. t. (pilnesnį sąrašą žr. 1981 m. leidimo 46–47 p. ir Rozwadowski op. cit.).

Gravio ženklui 1737 m. gramatikos autorius suteikė dvi funkcijas, skirtingas paskutiniame skiemenyje ir kituose skiemenyse. Graikų (t. y. bizantiškasis oksitoninis) gravis būna tik paskutiniame skiemenyje; tik paskutiniame skiemenyje gravį vartojo ir Kleinas (Šinkūnas 2004, 44). Galima spėti, kad *Universitas* autorius irgi buvo numatęs vartoti gravį tik paskutiniame skiemenyje, o mišriųjų dvigarsių tvirtagalės priegaidės funkcija nepaskutiniame skiemenyje gravio ženklui galėjo atitekti dėl spaustuvės netobulumo. 1737 m. leidinyje randame vieną atvejį, paprastai laikomą korektūros klaida, kur tvirtagalė priegaidė pažymėta tildės ženklu ant pirmojo dvigarsio sando: acc. pl. *Iùß* vel *Iūms* ([18] p.)¹⁵⁶; gali būti, kad toks parašymas atspindi rankraščio būklę.

¹⁵⁴ Rozwadowski 1897, 233–270.

¹⁵⁵ Galima spėti, kad ir [4] puslapio tekstas „*Litera antiqua inter cursiva posita notat...*“ originalo rankraštyje turėjęs būti „*Accentus acutus notat...*“.

¹⁵⁶ Dar vieną kartą tildė pasirodo korektūros klaidoje vietoje gravio (*giaramē* [14]) ir vieną kartą vietoje laužtinio cirkumflekso, nejučia sutapdama su dabartiniu kirčio žymėjimu (*tō* [8]). Šiuos atvejus atrado Rozwadowskis (1897, 259), tačiau jis (arba jo straipsnio rinkėjas) tildės ženklą klaidingai palaikė ilgumo brūkšniu.

Akivaizdu, kad parinkdamas lietuvių priegaidžių ženklų išvaizdą (cirkumfleksas tvirtagai priegaidėi, spėjamas rankraščio akūtas tvirtapradėi žymėti), nežinomas 1737 m. gramatikos autorius tęsė Kleino pradėtą sekimą graikų kalba ir humanistine lotynų rašyba¹⁵⁷.

Kaip įrodė Girdenis (2001a, 103), Donelaičio vartoti kirčio ženklai irgi neretai pakluso graikų kalbos dėsniams. Laikydamasis graikų trečiosios moros taisyklės, Donelaitis žymėjo laužtinį cirkumfleksą priešpaskutiniame skiemenyje prieš trumpąją galūnės skiemenį: *Pônas* P251 (-ô-), *Ôžkas* P261 (-ó-)¹⁵⁸, *ûzia* P601 (-ũ-) ir t. t. Kai kada Donelaičio tekste cirkumfleksą randame ir prieš tokį galūnės skiemenį, kuris dabartinėje bendrinėje kalboje būtų ilgas: *rûko* P216, *pařipûtes* W401 ir t. t., tačiau hegzametas patvirtina, kad šių formų paskutinis skienuo kiekybinėje „Metų“ eilėdaroje buvo laikomas trumpu. Galima spėti, kad šios galūnės Donelaičio tarmėje ar idiolekte arba iš tiesų buvo sutrumpėjusios (Girdenis *ibid.*), arba priešpaskutinio skiemens cirkumfleksą Donelaitis vartojo kaip eilėdarą paaiškinantį diakritiką, t. y. juo žymėjo eilėdaros reikalaujamą paskutinio skiemens trumpumą (tikrą ar dirbtinį, nežinia).

5.2. Alternatyvioji lietuvių priegaidžių žymėjimo tradicija

Kaip minėta Įvade, XIX amžiuje buvo pastebėta, kad lietuvių ir graikų priegaidžių morinė išraiška yra atvirkščia: graikų cirkumfleksas reiškia pirmosios moros kirtį ($\acute{\text{~}}$), taigi fonetiškai yra tarsi kokia tvirtapradė priegaidė, atvirkščia lietuvių tvirtagai; atitinkamai graikų akūtas su kirčiuota antrąja mora ($\acute{\text{~}}$) fonetiškai atrodytų panašesnis į lietuvių

¹⁵⁷ 1737 m. pavartoti priegaidžių ženklai (gravis, cirkumfleksas ir antikvinė raidė) buvo išsaugoti ir vėlesniuose šio veikalo leidimuose ir citatose: 1829 m. Simono Stanevičiaus parengtame antrajame leidime, 1897 m. Rozwadowskio straipsnyje ir 1981 m. leidime. S. Stanevičius savo leidime lotynišką tekstą perrašė be diakritinių ženklų (ir be tildžių, ilgojo *s*, ligatūrų ar abreviatūrų), atitinkamai atnaujino ir lenkiškų žodžių rašybą, tačiau lietuvišką tekstą paliko visai nepakeistą, o savo pridėtose dviskaitos paradigmos tvirtapradę priegaidę pažymėjo tiksliai ta pačia *Universitas* sistema, tai yra antikvos raide, pvz. *Bukiau* „būkiva“, *girseu* „girsiva“ (Girdenis 2000, 173; III 55–56)

¹⁵⁸ Kaip matome, Donelaičio ženklai iš tiesų nereiškia tikrųjų priegaidžių.

tvirtagalę priegaidę. Lyginamosios istorinės kalbotyros požiūriu, žinoma, atrodo priešingai: graikų akūtą, ypač *ā*-kamienu galūnėse, atitinka lietuvių akūtas, o cirkumfleksas cirkumfleksą: *θεά*, *θεᾶς*, *geróji*, *gerōsios*.

Šiuos tarpusavyje priešingus priegaidžių atitikimus vadinkime genetiniu (*-ᾶς* = *-ōs*) ir fonetiniu (gr. *ᾶ* = liet. *ā* = *á*).

Matėme, kad graikiška Kleino sistema ir 1737 m. gramatikos sistema buvo tarsi nejučia paremta genetiniu priegaidžių atitikimu. XIX amžiuje kilo kita lietuvių priegaidės žymėjimo tradicija, sąmoningai paremta fonetiniu atitikimu. Pirmasis žinomas jos atstovas buvo Simonas Stanevičius. Iš 1737 m. gramatikos *Universitas Lingvarum Litvaniae* išmokęs priegaidžių žymėjimo,¹⁵⁹ pats Stanevičius vartojo atvirkščią ženklų sistemą, tvirtapradę priegaidę žymėdamas cirkumfleksu (laužtinės formos), o akūtą tvirtagalę. Net rengdamas antrąjį *Universitas* leidimą ir palikęs jame visai nepakeistą pirmojo leidimo kirčio žymėjimą (ir antikvos raidę, ir visa kita), Stanevičius pridėjo lietuvišką titulinį lapą, kuriame kirčius pažymėjo jau savąja sistema: *paraszítas* (-ý-), *spâustas* (-áu-).

Stanevičius sakėsi kirčio ženklus perėmęs iš Daukšos (Girdenis 2000, 173, 14 išn.). Sunku pasakyti, ką iš tiesų jis turėjo galvoje, laikydamas Daukšą savo mokytoju. Kaip jau buvo minėta, Daukšos ženklai parinkti atsitiktinai ir neatitinka priegaidžių, o Stanevičius jas pažymėjo absoliučiai tiksliai. Tikriausiai Stanevičius turėjo galvoje ženklų išvaizdą (laužtinis cirkumfleksas ir akūtas, nėra gravio ir kitų ženklų), be to, pačią idėją rašte žymėti žodžio kirčius ir tą faktą, kad Daukša nevartojo eksplikatyvinių diakritikų, žymėdamas tik tikrąjį žodžio kirtį. Pažymėtina, kad Stanevičiaus laikais eksplikatyviniai diakritikai buvo beveik išnykę ir pačioje lotynų kalboje; jis pašalino juos iš lotyniško teksto savo antrajame *Universitas* leidime (1829 m.).

Dėl viso to galima apibendrintai pasakyti, kad lotyniškoji Kleino ir kitų autorių sistema (ženklai parenkami pagal graikų kalbą, stengiamasi, nors ne visada sėkmingai, žymėti priegaidės, vartojami eksplikatyviniai diakritikai) buvo Mažosios Lietuvos

¹⁵⁹ Girdenis 2000, I 173.

tradicija, o Stanevičiaus ir Jauniaus alternatyvioji kirčio žymėjimo sistema iš dalies tęsė LDK tradiciją, kuriai atstovauja Daukša ir 1589 m. hegzametas (žymimi tik tikrieji žodžio kirčiai, eksplikatyviniai diakritikai nevartojami), iš dalies rėmėsi 1737 m. gramatikos pasiekimais (teisingai žymimos lietuvių priegaidės), be to, kirčio ženklų formą lietuvių kalbai Stanevičius parinko pagal fonetinį panašumą į senosios graikų kalbos priegaides.

Stanevičiaus žymėjimą perėmė Kazimieras Jaunius, inkorporavęs jį į savo sukurtą rašybos sistemą. Be to, Jaunius manė, kad fonetinis lietuvių akūto ir graikų cirkumflekso atitikimas turėtų rodyti ir jų genetinį ryšį. Nors dauguma Bezenbergerio aprašytų atvejų tam prieštarauja (θεά, θεᾶς : *geróji, gerōsios* ir t. t.), tačiau Jaunius pasitelkė įvardžio dat. sg. fem. *jái* (Jauniaus rašyba *jaî*, o jo paties kai kada vartota morine transkripcija *jáai*) ir, sugretinęs ją su graikiško santykinio įvardžio dat. sg. fem. ἡ (Jauniaus morine transkripcija *héei*), spėjo, kad tai gali rodyti lietuvių akūto ne tik fonetinį panašumą, bet ir genetinį ryšį su graikų cirkumfleksu.¹⁶⁰

Iš Jauniaus kartu su visa jo rašyba šią kirčio žymėjimo sistemą perėmė Kazimieras Būga, kuris vėliau jos atsisakė.¹⁶¹ Taip alternatyvioji, arba fonetinė, lietuvių priegaidės žymėjimo tradicija baigėsi.¹⁶²

¹⁶⁰ LDS 65.

¹⁶¹ Girdenis *ibid.*

¹⁶² Mūsų laikais kai kurie indoeuropeistai vis dėlto kai kada operuoja panašia į Jauniaus sistema. Pavyzdžiui, Collinge, aptardamas Winterio dėsnį, sako, kad dabartinės lietuvių kalbos akūtas, „pritaikius normalią diakritikų vartoseną“ („given the normal diacritic usage“) nėra akūtas (Collinge 226), tarsi genetiniu principu paremta dabartinė lietuvių kirčio žymėjimo sistema būtų kažin kuo „nenormali“. Tokia nuomonė apie diakritikų vartojimą galbūt reiškia skeptišką požiūrį į pačią Bezenbergerio pradėtą lietuvių ir graikų priegaidžių giminystės teoriją.

5.3. Kuršaičio reformos

Dabartinę lietuvių kirčio notaciją baigė formuoti Kuršaitis 1876 m. *Gramatikoje*. Pasinaudojęs Kleino pradėta Mažosios Lietuvos rašytojų praktika žymėti eksplikatyvinį cirkumfleksą genityvo galūnėse (de facto cirkumfleksinėse) ir 1737 m. gramatikos pasiekimais, cirkumfleksą Kuršaitis paskelbė tvirtagalės priegaidės (*Schleifton*) ženklu ir, suderindamas su graikų grafika, pakeitė jo formą iš laužtinės į riestinę, sakydamas, kad toks ženklo pavidalas ne tik grafiškai panašesnis į graikiškąjį cirkumfleksą, bet ir geriau atspindi lietuviškąjį tono kitimą.¹⁶³ Tuometinės spaustuvės galėjo išspausdinti riestinį cirkumfleksą, kadangi jos nuo seno turėjo lotyniškų raidžių su tildės ženklu, išvaizda identišku graikiškam cirkumfleksui.¹⁶⁴

Taip Kuršaitis užbaigė lietuvių kirčio notacijos sistemos kūrimą, o eksplikatyviniai diakritikai („Genitivzeichen“) maždaug po trijų šimtmečių vėl atvirto į kirčio ženklus. Atsitiktinumas ar ne, bet tas kirčio ženklų funkcijos sugrįžimas ir eksplikatyvinių diakritikų išnykimas chronologiškai maždaug sutampa su Heninijaus sistemos išnykimu graikų kalbos studijose taip pat, kaip jų atsiradimas sutapo su Heninijaus sistemos (iš tiesų, kaip minėta, ankstesnės už patį Heninijų) atsiradimu.

¹⁶³ Kurschat 60: „Der gestossen betonte lange Vocal wird durch den Akut (´) bezeichnet (...). Zur Bezeichnung des geschliffen betonten langen Vocals dient von jeher der Circumflex (ˆ); ich habe denselben im Wörterbuch und hier mit dem gegenwärtig auch in der griechischen Schrift gebräuchlichen gewundenen Circumflex (˜) als der geschliffenen Tonbewegung mehr entsprechendem vertauscht (...).“ (Lietuvišką V. Z. Karosienės vertimą žr. *LKFS*, 221.) Taigi Kuršaitis pateikia dvi priežastis, kodėl laužtinis ženklas keistinas riestiniu: riestinė forma įprasta graikų spaudoje ir geriau atitinka lietuvių tvirtagalį tono judėjimą. Pažymėtina, kad riestinė cirkumflekso forma įprasta Vokietijoje spausdintuose graikiškuose leidiniuose; jei lietuvių priegaidžių ženklus būtų kūręs anglas ar amerikietis, už cirkumflekso ženklą gal būtų pasiūlęs apverstą lankelį.

¹⁶⁴ Galima atkreipti dėmesį, kad minėtame 1654 m. *Compendium* korektūros klaidų atitaisyse šalinamos abreviatūrinės tildės (Šinkūnas *ibid.*), išskleidžiant pilnas formas (*gim̃e* keičiama į *gimme*, vok. tekste *Him̃el* keičiama į *Himmel*); turbūt Kleino buvo nuspręsta tekste vengti tildžių, kad skaitytojas jų nesupainiotų su kitais diakritikais, ypač panašiais atrodančiais kirčio ženklais.

Matome, kad lietuvių priegaidė imta žymėti graikiškais ženklais pagal genetinį principą daug anksčiau, negu pati priegaidžių giminystė buvo aprašyta Bezenbergerio.

Taip pat matome, kad ženklų parinkimas lietuvių priegaidėms paprastai kildavo iš tikėjimo (pagrįsto ar ne, tai kitas klausimas) arba vienokia, arba kitokia lietuvių priegaidžių giminyste su graikų priegaidėmis (tai aiškiai demonstruoja ir Jauniaus pavyzdys su *jái* ir *ǰ* priegaidžių gretinimu). Jei sakytume, kad Bezenbergeris pats pirmasis pastebėjo lietuvių ir graikų priegaidžių atitikimą, tai būtų ne visai tikslu. Bezenbergeris pirmasis šį faktą pristatė indoeuropeistikos mokslui, tačiau patį reiškinį senieji lietuvių autoriai buvo intuityviai pajutę dar prieš kelis šimtmečius. Pats lietuvių kirčio žymėjimas, kartu ir pats lietuvių akcentologijos mokslas prasidėjo nuo graikų ir lietuvių priegaidžių sutapimo nuojautos.

6. IŠVADOS

1. Dabartinė kirčio žymėjimo sistema lietuvių kalbos rašyboje, galutinai sutvarkyta Fridricho Kuršaičio, nepertraukiamos raidos keliu kyla iš kirčio žymėjimo sistemos, vartotos Mažojoje Lietuvoje nuo XVI amžiaus antrosios pusės. Pirmosios kirčiavimo sistemos užuomazgos randamos jau Mažvydo raštuose.
2. Mažosios Lietuvos autorių vartota kirčio žymėjimo sistema savo ruožtu kyla iš humanistinės lotynų kalbos rašybos eksplikatyvinių diakritikų sistemos, kurioje graikiškos kilmės kirčio ženklai, ypač gravis ir cirkumfleksas, dažnai buvo žymimi paskutiniame (nekirčiuotame) lotyniško žodžio skiemenyje homografinėms žodžių formoms atskirti ir morfologijos kategorijoms paaiškinti.
3. Humanistinės lotynų kalbos rašybos eksplikatyvinių diakritikų sistema susidarė XVI amžiaus antrojoje pusėje dėl vadinamosios „Heninijaus“ kirčiavimo sistemos senosios graikų kalbos studijose Europos universitetuose (manant, kad graikiškus žodžius reikėtų balsu kirčiuoti pagal lotyniškas taisykles, tradicinius rašytinius kirčio ženklus ignoruojant; taip rašytiniai kirčio ženklai to meto filologų mąstysenoje tarsi nustojo fonetinės reikšmės).

4. „Heninijaus“ sistema senosios graikų kalbos studijose, atsiradusi Anglijoje ir Olandijoje, o Lietuvoje pirmą kartą paliudyta 1604 m. (t. y. prieš paties H. K. Heninijaus gimimą), savo ruožtu kilo iš klaidingo antikinės eilėdaros (ypač daktilinio hegzametro ir mažosios sapfinės strofos) interpretavimo XVI ir XVII amžiuje. Tokį interpretavimą iliustruoja 1604 m. Vilniuje sukurto graikiško eilėraščio *Odarion* akcentinė sapfinė strofa, ir lietuviškas 1589 m. hegzametas.
5. Klaidingą antikinės eilėdaros interpretavimą XVI amžiuje labiausiai sąlygojo heteroptotinis principas lotyniškame hegzametre. Pats heteroptotinis principas lotynų poezijoje susidarė dar klasikiniėje Antikoje dėl automatinės lotyniško žodžio kirčio priklausomybės nuo skiemens kiekybės, o vėliau buvo suvoktas kaip papildomas eilėdaros principas. 1589 m. lietuviškas hegzametas irgi sueiliuotas heteroptotiniu principu.
6. Heninijaus sistema graikų kalbos studijose, lotynų rašybos eksplikatyvinių diakritikų atsiradimas ir kirčio ženklų (taip pat dažnai ne fonetinių, o tik eksplikatyvinių) atsiradimas lietuvių kalboje įvyko vienu metu, XVI amžiaus antrojoje pusėje. Heninijaus sistema graikų kalbos studijose išnyko irgi maždaug tuo pat metu (XIX amžiuje), kaip ir eksplikatyviniai diakritikai lotynų rašyboje. Maždaug tuo pat metu Kuršaitis galutinai panaikino eksplikatyvinius (su tikrąja kirčio vieta nesutampančius, bet skirtus formų distinkcijai) diakritinius ženklus ir lietuvių rašyboje, žymėdamas tik tikrąjį žodžio kirtį.
7. Šių reiškinių (heteroptotinės hegzametro eilėdaros, akcentinės sapfinės strofos eilėdaros, Heninijaus sistemos, eksplikatyvinių diakritikų vartojimo lotynų ir senojoje lietuvių rašyboje) palikimas yra dabartinė lietuvių kirčio žymėjimo sistema, kurioje akūtas ir cirkumfleksas žymimi tokiais pat ženklais, kaip senojoje graikų kalboje. Gravio ženklo reikšmė dabar yra pasikeitusi.
8. Greta Mažosios Lietuvos kirčių žymėjimo sistemos kurį laiką egzistavo LDK lietuvių kirčio žymėjimo tradicija, kuriai atstovauja Mikalojus Dauša ir 1589 metų hegzametas. Šioje sistemoje žymimi tik tikrieji žodžių kirčiai (nėra

- distintyviųjų diakritikų, nesutampančių su tikrąja žodžio kirčio vieta), o žymėti priegaidžių ir derinti kirčio ženklų formą su graikų kalba nemėginama.
9. Tam tikra šių dviejų kirčio žymėjimo tradicijų (Mažosios Lietuvos ir LDK) jungtis buvo 1737 metų lietuvių kalbos gramatika *Universitas Lingvarum Litvaniae*, kurioje buvo sužymėti tik tikrieji lietuvių kirčiai ir priegaidės, netaikant lietuvių kalbai graikų kirčiavimo taisyklių ir nežymint eksplikatyviųjų diakritikų nekirčiuotuose skiemenyse. Vis dėlto 1737 metų gramatikos autorius laikėsi ir graikiškosios tradicijos (kilusios Mažojoje Lietuvoje), lietuvių cirkumflekso priegaidę žymėdamas tokiu pat cirkumflekso ženklu, kaip ir Mažosios Lietuvos autoriai. Tvirtapradę lietuvių priegaidę 1737 m. gramatikos autorius ketino žymėti akūto ženklu, tačiau spaustuvė, tikriausiai dėl techninių priežasčių, raidžių su akūtais vietoje išspausdino kito šrifto raides be diakritinių ženklų.
10. Alternatyvioji Simono Stanevičiaus ir Kazimiero Jauniaus lietuvių priegaidžių žymėjimo sistema iš dalies tęsė LDK kirčių žymėjimo tradiciją, pradėtą Daukšos ir 1589 m. hegzometro autoriaus, iš dalies rėmėsi 1737 m. gramatikos pasiekimais, be to, kirčio ženklų formą lietuvių kalbai parinko pagal fonetinį panašumą į senosios graikų kalbos priegaides.

7. LITERATŪROS SĄRAŠAS

7.1. Šaltiniai

- Arcadius Gramm. Arcadius Grammaticus, *De accentibus*, ed. M. Schmidt, Jena, 1860
- Aristoteles *Poet.* Aristoteles. *Poetica*, ed. R. Kassel, *Aristotelis de arte poetica liber*. Oxford: Clarendon Press, 1965
- Despauterius Despauterius I., *Orthographia, multo absolutissimi Grammatici Ioannis Despauterii Niniuitae, nunc primum cura Leuini Crucij, ac typis Ioannis Graphei in lucem <a>edita*, [Colonia], 1529
- Dionysius Dionysius Halicarnaseus, *De compositione verborum*, ed. H. Usener and L. Radermacher,— *Dionysii Halicarnasei quae exstant*, VI, Leipzig, 1929
- Erasmus Erasmus Rotterodamus. *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione... dialogus*. Basileae, 1558
- Farrago *Farrago libellorum quos omnium maxime Graecarum literarum candidatis lectu frugiferos fore duximus*, Basileae, 1545 (VUB Senujų spaudinių skyriuje BAV 58.1.23).
- Gretser Gretserus, Jacobus. *Institutionum linguae Graecae Liber primus*. Leodii [Liège], 1596
- Henninius Henninius, Henricus Christianus. *ELLHNISMOS ORQWIDOS, Seu Graecam linguam non esse pronuntiandam secundum accentus. Dissertatio paradoxa*. Trajecti ad Rhenum, 1684
- Herodianus *De prosodia catholica*, ed. A. Lentz, *Grammatici Graeci*, vol. 3.1. Leipzig: Teubner, 1867
- Hesychius *Lexicon*, ed. K. Latte, *Hesychii Alexandrini lexicon*, vols. 1-2. Copenhagen: Munksgaard, 1:1953; 2:1966: 1:3-492; 2:1-806.

- Hist. Alex. Magn. *Historia Alexandri Magni*, ed. W. Kroll, vol. 1. Berlin: Weidmann, 1926
- Hornschuch 1608 Hieronymus Hornschuch, *Orthotypographia. Lateinisch, deutsch (Leipzig 1608, 1634)*, Darmstadt, 1983
- KIG 1653 Klein, Daniel. *Grammatica Litvanica...* Regiomonti, 1653.
2-as leid.: *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius, 1957
- Klein 1654 Klein, Daniel. *Compendium Litvanico-Germanicum, Oder Kurtze und gantz deutliche Anführung zur Littaufchen Sprache...* Koenigsberg, 1654. 2-as leid.: *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius, 1957
- Marcellus Theol. *Die griechischen christlichen Schriftsteller 14*. Berlin: Akademie-Verlag, 1972
- MNAA *Mažas naujas Aukso Altorius. Didei naudinga maldų knygelė pavesta visos Lietuvos katalikų Jaunumėnei*, 1929. Tilžė, lėšomis ir spaustuvė J. Schoenke.
- Nauck 1848 *Aristophanis Byzantii grammatici Alexandrini fragmenta collegit et disposuit Augustus Nauck*. Halis, Sumptibus Lipperti et Schmidti, 1848
- PHI *PHI5 CD-ROM*, Packard Humanities Institute, 1992
- Plato *Phileb.* Plato. *Philebus*, ed. J. Burnet, *Platonis opera*, vol. 2. Oxford: Clarendon Press, 1901
- Quintilianus M. Fabius Quintilianus. *M. Fabi Quintiliani Institutionis Oratoriae Libri Duodecim*. Vols. 1-2, ed. M. Winterbottom, 1970.
- Ramus 1569a Ramus, Petrus. *P. Rami grammaticae libri quatuor*. Basileae, 1569
- Ramus 1569b Ramus, Petrus. *P. Rami Rudimenta grammaticae latinae*. Basilea, 1569
- Rhenius Rhenius, Johannes M. *Compendium Latinæ grammaticæ pro discentibus scriptum...* Regiomonti, 1692

- SC *Compendium Grammaticae Lithvanicae Theophili Schultzens Past[oris] Cattenov[iensis]*. Regiomonti, 1673, — fotografuotinis leid.: *Sapūno ir Šulco gramatika*, Vilnius, 1997
- Schol. in Plat. *Scholia in Platonem (scholia vetera)*, ed. W.C. Greene, *Scholia Platonica*. Haverford, etc.: American Philological Association 1938 (*Phaedo*: pp. 8–15)
- Scholz Scholz F., *Biblia Slavica. Serie IV. Supplementum: Biblia Lithuanica*. Reihe 2. Editionsbande, Band 6, 2002
- Servius Maurus Servius Honoratus. *Commentarius in Artem Donati*, — *Grammatici Latini ex recensione Henrici Keilii*. Vol. 4, ed. H. Keil, 1864.
- Suida *Lexicon*, ed. A. Adler, *Suidae lexicon*, 4 vols.: Lexicographi Graeci 1.1-1.4. Leipzig: Teubner, 1.1:1928; 1.2:1931; 1.3:1933; 1.4:1935
- Suppl. art. Dion. *Supplementa artis Dionysianae vetusta*, ed. G. Uhlig, — *Grammatici Graeci*, I 1, Leipzig, 1883.
- TLG *Thesaurus Linguae Graecae CD-ROM #D*, Packard Humanities Institute, University of California, 1992
- Trumpas pamokimas *Trumpas pamokimas kalbos lituwyszkos arba žemaytyszkos, nuo nekurio nobažna ysz draugistes Jezaus kunyga lotiniszkay paraszitas yr spāustas Wyjlniuj' metuse 1737, dabarcziu atrastas yr ysznauja swiētuy parōditas. Wyjlniuje spaustuwoj' B. Neumana. Metuse nuog užgymyma Krystaus 1829. Grammatica brevis linguae Lituanae seu Samogiticae, a quodam pio Societatis Jesu sacerdote conscripta et typis mandata Vilnae a. MDCCXXXVII nunc reperta et iterum in lucem edita, Vilnae typis B. Neumanni. Anno a Christo nato MDCCCXXIX.*
- Universitas *Universitas linguarum Lituaniae*. Vilnius, 1981.
- Vossius [Vossius, Isaacus]. *De poematum cantu et viribus rythmi*. Oxonii, 1673

7.2. Literatūra

- Allen Allen, W. Sidney. *Accent and Rhythm. Prosodic Features of Latin and Greek: A Study in Theory and Reconstruction*. Cambridge, at the University Press, 1973
- AHD *American Heritage Dictionary Third Edition*. 1993 (elektroninis)
- Bezzenberger 1883 Bezzenberger, Adalbert. *Grammatische Bemerkungen*. In: *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen*. Bd. VII. Göttingen, 1883
- Bezzenberger 1887 Bezzenberger, Adalbert. [Knygos Meyer, Gustav. *Griechische Grammatik*. Zweite Aufl., Leipzig, 1886 recenzija]. In: *Göttingische gelehrte Anzeigen*. Nr. 11. Göttingen, 1887
- Brender Brender, Fr. *Zur Metrik der litauischen Hexameter von 1589*,— *Archivum Philologicum*, IV, Kaunas, 1933.
- Browning Browning, R. *Medieval and Modern Greek*. Cambridge, 1983
- Brugmann GG Brugmann, Karl. *Griechische Grammatik*. Bearbeitet von Dr. Albert Thumb. München, 1913
- Buchienė, Palionis Buchienė T., Palionis, J. *Pirmosios spausdintos lietuvių kalbos gramatikos*,— *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius, 1957
- Burkard 2003 Burkard, Thorsten. *Interpunktion und Akzentsetzung in lateinischen Texten des 16. und 17. Jahrhunderts*, — *Neulateinisches Jahrbuch = Journal of Neo-Latin Language and Literature* 5, Hildesheim, 2003, 5–58.
- Burrow Burrow, T. *The Sanskrit Language*. 3rd edition, London, 1973

- Chandler Chandler, Henry W., 1983. *A Practical Introduction to Greek Accentuation*. New Rochelle, New York, Aristide D. Caratzas, Publisher.
- Collinge Collinge, N. E. *The Laws of Indo-European*. Amsterdam–Philadelphia, 1985
- Derksen 1996 Derksen, Rick. *Metatony in Baltic*. Amsterdam [etc.]: Rodopi, 1996.
- Devine, Stephens 1984 Devine, A. M., Stephens L. D. *Language and Metre. Resolution, Porson's Bridge, and Their Prosodic Basis*. Chico, California, 1984.
- Devine, Stephens 1985 Devine, A. M., Stephens Laurence D. *Stress in Greek?* — Transactions of the American Philological Association (1974–), Vol. 115 (1985), 125–152.
- Drerup 1932 Drerup, Engelbert. *Die Schulaussprache des griechischen von der Renaissance bis zur Gegenwart*. Bd. I–II. Paderborn, 1932
- Dumčius I Dumčius J., [b. m.], *Dėl vadinamojo trijų morų dėsnio*, Vilnius (Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyriuje F220-76).
- Dumčius II Dumčius J., [b. m.], *Dėl lotynų kalbos kirčio*, Vilnius (Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyriuje F220-73).
- Dumčius 1989 Dumčius, J. *Graikų kalba*, Vilnius, 1989
- Eigminas 1997 Eigminas, Kazimieras. *Kristupo Sapūno ir Teofilio Šulco „Compendium Grammaticae Lithvanicae“, — Sapūno ir Šulco gramatika*, Vilnius, 1997, 9–32.
- Girdenis 1989 Girdenis, Aleksas. *Naujesnis žvilgsnis į K. Donelaičio hegzametą, — Pergalė*, 1989, 1 (517). Vilnius, 1989
- Girdenis 2000 Girdenis Aleksas, *Priegaidės S. Stanevičiaus raštuose, — Kalbotyros darbai*, I, Vilnius, 2000

- Girdenis 2001a Girdenis, Aleksas. „Metų“ hegzametas,— *Kalbotyros darbai*, III, 75–106. Vilnius, 2001
- Girdenis 2001 Girdenis Aleksas, *Simono Stanevičiaus rašyba ir jo tarmės fonologinė sistema*,— *Kalbotyros darbai*, III, Vilnius, 2001
- Greek Letters *Greek Letters. From Tablets to Pixels*. Ed. Michael S. Macrakis, New Castle, Delaware, 1995
- Hanschke Hanschke, Paulus. *De accentuum Graecorum nominibus*. Diss. Bonnae, 1914
- Hermann 1918 Hermann, Eduard. *Die böotische Betonung. Etymologisches*,— *Aus den Nachrichten von der K. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse*. 1918
- Hooker 1977 Hooker, J. T. *The Language and Text of the Lesbian Poets*. Innsbruck, 1977
- Ivanov, Toporov Иванов, В. В., Топоров, В. Н. *Санскрит*. Москва, 1960
- Jackson Knight 1950 Jackson Knight, W. F. *Accentual symmetry in Vergil*. Oxford, 1950
- Jonikas Jonikas, P. *Kleino gramatikų bendrinė kalba*,— *Archivum Philologicum*, VII, Kaunas, 1938
- Klemensiewicz Klemensiewicz, Z., *Historia języka polskiego*, II, Warszawa, 1985
- Kurschat 1849 Kurschat, F. *Beiträge zur Kunde der litauischen Sprache*. Heft 2.: *Laut- und Tonlehre der litauischen Sprache*. Königsberg, 1849
- Kurschat 1876 Kurschat, F. *Grammatik der Litauischen Sprache*. Halle, 1876
- Kuršaitis Kuršaitis F., *Lietuvių kalbos garsų ir kirčio mokslas*, vertė V. Z. Karosienė,— *Lietuvių kalbos fonetikos skaitiniai*, sudarė R. Kliukienė, Vilnius, 212–217, 1997

- Kuršaitis Kuršaitis F., *Lietuvių kalbos gramatika* (ištrauka), vertė V. Z. Karosienė, – *Lietuvių kalbos fonetikos skaitiniai*, sudarė R. Kliukienė, Vilnius, 218–224, 1997
- Lasala Lasala F., de, *Esercizi di paleografia Latina*, Roma, 1998 (elektroninis).
- Laum Laum B., *Das alexandrinische Akzentuationssystem unter Zugrundelegung der theoretischen Lehren der Grammatiker und mit Heranziehung der praktischen Verwendung in den Papyri*,— Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, 4. Ergänzungsband, 1928
- LDS *Lietuvių dialektologijos skaitiniai*. Sud. Zofija Babickienė, Birutė Jasiūnaitė. Vilnius, 1999
- Leumann Leumann, M.; Hofmann, J. B.; Szantyr, A., *Lateinische Grammatik. Auf der Grundlage des Werkes von F. Stolz und J. H. Schmalz*. Bd. 1: *Lateinische Laut- und Formenlehre*. Neu bearb. v. M. Leumann und J. B. Hofmann. 6. Auflage. München, 1977
- LKFS *Lietuvių kalbos fonetikos skaitiniai*. Sud. Regina Kliukienė. Vilnius, 1997
- LKG *Lietuvių kalbos gramatika*. T. 1: *Fonetika ir morfologija*, Vilnius, 1965
- Meillet 1905 Meillet A. *Sur l'accentuation grecque*,— Extrait des *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*. Tome XIII, p.13–17. Paris, 1905
- Meillet 1910 Meillet A. *Les dialectes grecs*,— Extrait du *Journal des savants*, février–mars, Paris, 1910
- Meiser 2002 Meiser, Gerhard. *Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache*. Darmstadt, 2002
- Niedermann Niedermann, Max. *Historische Lautlehre des Lateinischen*. Heidelberg, 1925

- Olander 2006 Olander, Thomas. *Accentual mobility. The prehistory of the Balto-Slavic mobile accent paradigms*. University of Copenhagen, 2006
- Oliver 1966 Oliver, Revilo P. *Apex and Sicilicus*, — *The American Journal of Philology*, Vol. 87, No. 2 (Apr., 1966), 129–170.
- Palionis Palionis, J. *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.* Vilnius, 1967
- Palionis, Strockis Palionis, Jonas, Strockis, Mindaugas. *Jono Rėzos 1625 m. Psalmyno kirčiavimas*,— *Baltistica* XL(1), Vilnius, 2005, 31–44.
- Pulgram Pulgram, Ernst. *Latin-Romance Phonology: Prosodics and Metrics*. München, 1975
- Račkauskas Račkauskas M., *Graikų kalbos gramatika, I. Fonetika ir morfologija*, Marijampolė, 1930
- Risch *Remarques sur l'accent du grec ancien*,— Risch, E., *Kleine Schriften*, Berlin etc., 1981
- Rix Rix, Helmut. *Historische Grammatik des Griechischen*. Darmstadt, 1976
- Rozwadowski Rozwadowski J., von, *Der litauische Akzent in der "Universitas Linguarum Litvaniae"*,— *Indogermanische Forschungen*, VII, 233–270, 1897
- Rupprecht 1933 Rupprecht, Karl, Dr. *Griechische Metrik. Eine Einführung*. Zweite Auflage. München, 1933
- Rupprecht 1950 Rupprecht, Karl, Dr. *Einführung in die Griechische Metrik*. Dritte Auflage. München, 1950
- Schwyzler Schwyzler, Eduard. *Griechische Grammatik*. Erster Band: *Allgemeiner Teil. Lautlehre. Wortbildung. Flexion*. München, 1939
- Skardžius 1935 Skardžius, P. *Daukšos akcentologija*. Kaunas, 1935.

- Smyth Smyth H. W., *Greek Grammar*, Cambridge etc., 1984
- Stanford 1967 Stanford, W. B. *The Sound of Greek. Studies in the Greek Theory and Practice of Euphony*. Berkeley — Los Angeles, 1967
- Steenbakkens 1994a Steenbakkens, Pieter Maria Leonardus. *Spinoza's Ethica from manuscript to print. Studies on text, form and related topics*. Utrecht, 1994
- Steenbakkens 1994b Steenbakkens, Piet. *Accent-marks in Neo-Latin, — Acta conventus Neo-Latini Hafniensis. Proceedings of the Eighth International Congress of Neo-Latin Studies. Medieval & Renaissance Texts & Studies* 120, Binghampton, New York, 1994, 925–934.
- Strockis 2001 Strockis, Mindaugas. *Graikų kalbos kirčiavimas ir eilėdara XVII amžiaus Vilniaus Universitete. Grigaliaus Sventickio Odarion*,— *Literatūra* 43 (3), Vilnius, 2001, p. 106–116
- Strockis 2002 Strockis, Mindaugas. *Graikų kalbos kirčiavimo teorijos ir Grigaliaus Sventickio Odarion (1604) eilėdara*,— *Literatūra* 44 (3), Vilnius, 2002, p. 87–96
- Strockis 2004 Strockis M., *Graikų ir lotynų kirčiavimo įtaka lietuvių kirčio žymėjimui*, *Baltistica* XXXIX(2), 2004, 289–307.
- Šinkūnas 2004 Šinkūnas M., *Danieliaus Kleino gramatikų (1653 ir 1654) konvoliutas Vilniaus universiteto bibliotekoje*,— *Archivum Lithuanicum*, VI, 2004, 43–50
- Tronskij 1962 Тронский, И. М. *Древнегреческое ударение*. Москва-Ленинград, 1962
- Vendryes 1929 Vendryes, Joseph. *Traité d'accentuation grecque*. Paris, 1929
- Veteikis 2004 Veteikis, Tomas. *Graikų kalbos studijos ir graikiškoji kūryba Lietuvoje XVI–XVII amžiuje*. Daktaro disertacija. Vilnius, 2004

- Veteikis 2006 Veteikis, Tomas. Graikiško Odarion'o (1604) šv. Kazimiero garbei autorystės problema,— *Literatūra* 48 (3), Vilnius, 2006, p. 89–103
- Wackernagel *AIG* Wackernagel, Jakob. *Altindische Grammatik*. Göttingen. Bd. I.: 1957; Bd. II, 1.: 1957; Bd. II, 2.: 1987; Bd. III.: 1975
- Wahlström Wahlström, Erik. *Accentual Responion in Greek Strophic Poetry*,— *Atspaudas: Commentationes Humanarum Litterarum*, 47, Helsinki, 1970
- Whitney Whitney, William Dwight. *Sanskrit Grammar. Including both the Classical Language, and the older Dialects, of Veda and Brahmana*. Cambridge, Massachusetts — London — Oxford, 1950
- Zinkevičius 1975 Zinkevičius, Z. *Iš lietuvių kalbos istorinės akcentologijos. 1605 katekizmo kirčiavimas*. Vilnius, 1975
- Zinkevičius 1981 Zinkevičius, Z. *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*. T. 1–2. Vilnius, 1980–1981
- Zinkevičius 1988 Zinkevičius, Zigmās, *Lietuvių kalbos istorija*, III, Vilnius, 1988.
- Žulys 1966 Žulys V., 1966, *Nosiniai galūnių balsiai J. Rėzos psalmyne*, *Blt III*(1), 25–28.